

Авторська концепція

Концепція ґрунтується на поєднанні інтегрованого, особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів, націлена на формування в учнів ключових, міжпредметних та предметних компетентностей. Розробляючи концепцію, авторський колектив прагнув оптимально поєднати фундаментальний підхід до викладу матеріалу (доповнення основних функцій ціннісно-світоглядною, розвивальною, контролью-оцінювальною та інтергративною) й інноваційний. Такий підхід дозволяє реалізувати продуктивний виклад історичного матеріалу з урахуванням вікових потреб і можливостей учнів, їх інтересів, дотриматися вимог навчальної програми та врахувати запити сучасного суспільства й результати досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків.

У матеріалі підручника виділено основні та додаткові рубрики (як-от «Поміркуйте», «Дослідіть», «Розгляньте й обговоріть», «Прочитайте», «Працюйте самостійно», «Перевірте себе»), використано художні й документальні ілюстрації. Зміст поєднує факти з історії України та світу, орієнтує учнів на інтеграцію їхніх знань з географії, літератури, мистецтва й інформатики. Використання міжпредметних зв'язків спрямоване на узагальнення знань школярів про появу і розвиток людини у давнину, світові цивілізації та їх вплив на становлення людства. Важливим методологічним компонентом є використання онлайн-вправ для закріплення матеріалу та QR-кодів, що дозволить формувати інформаційну компетенцію, орієнтувати школярів на виділення важливих рис процесів давньої історії, розвиватиме вміння самостійно працювати з додатковими матеріалами. Акцент на важливих подіях і явищах історії України у різні періоди найдавнішого минулого світу сприятиме розумінню особливостей розвитку українських земель та вирішенню завдань патріотичного виховання. Інноваційність підходу полягає у використанні методологічного апарату, спрямованого на розвиток дослідницьких навичок та критичного мислення: 1) стимулювання школярів до самостійного аналізу історичного фактажу; 2) застосування аналогій, порівнянь, схем і таблиць різного формату, тестових і творчих завдань; 3) стимулювання учнів до самостійного пошуку додаткової інформації, проектної діяльності, розвиток у них уміння висловлювати власну думку, формувати судження, систематизувати матеріал; 4) формування громадянської позиції та свідомого ставлення до сучасних подій через звернення до особистісних вражень; 5) концентрація уваги не на окремих фактах, подіях і персоналіях, а на загальній тяглоті та спадкоємності історичних подій; 6) формування розуміння цивілізаційної значущості стародавнього періоду у вивченні минулого українських земель через порівняння подій світової історії та історії України. Естетична візуалізація та достовірність: підручник ілюстрований репродукціями, фотографіями, малюнками й картами, які оптимізуватимуть розуміння особливостей історичного розвитку України.

Авторська концепція

Концепція ґрунтується на поєднанні інтегрованого, особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів, націлена на формування в учнів ключових, міжпредметних та предметних компетентностей. Розробляючи концепцію, авторський колектив прагнув оптимально поєднати фундаментальний підхід до викладу матеріалу (доповнення основних функцій ціннісно-світоглядною, розвивальною, контрольною-оцінювальною та інтергративною) й інноваційний. Такий підхід дозволяє реалізувати продуктивний виклад історичного матеріалу з урахуванням вікових потреб і можливостей учнів, їх інтересів, дотриматися вимог навчальної програми та врахувати запити сучасного суспільства й результати досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків.

У матеріалі підручника виділено основні та додаткові рубрики (як-от «Поміркуйте», «Дослідіть», «Розгляньте й обговоріть», «Прочитайте», «Працюйте самостійно», «Перевірте себе»), використано художні й документальні ілюстрації. Зміст поєднує факти з історії України та світу, орієнтує учнів на інтеграцію їхніх знань з географії, літератури, мистецтва й інформатики. Використання міжпредметних зв'язків спрямоване на узагальнення знань школярів про появу і розвиток людини у давнину, світові цивілізації та їх вплив на становлення людства. Важливим методологічним компонентом є використання онлайн-вправ для закріплення матеріалу та QR-кодів, що дозволить формувати інформаційну компетенцію, орієнтувати школярів на виділення важливих рис процесів давньої історії, розвиватиме вміння самостійно працювати з додатковими матеріалами. Акцент на важливих подіях і явищах історії України у різні періоди найдавнішого минулого світу сприятиме розумінню особливостей розвитку українських земель та вирішенню завдань патріотичного виховання. Інноваційність підходу полягає у використанні методологічного апарату, спрямованого на розвиток дослідницьких навичок та критичного мислення: 1) стимулювання школярів до самостійного аналізу історичного фактажу; 2) застосування аналогій, порівнянь, схем і таблиць різного формату, тестових і творчих завдань; 3) стимулювання учнів до самостійного пошуку додаткової інформації, проектної діяльності, розвиток у них уміння висловлювати власну думку, формувати судження, систематизувати матеріал; 4) формування громадянської позиції та свідомого ставлення до сучасних подій через звернення до особистісних вражень; 5) концентрація уваги не на окремих фактах, подіях і персоналіях, а на загальній тяглоті та спадкоємності історичних подій; 6) формування розуміння цивілізаційної значущості стародавнього періоду у вивченні минулого українських земель через порівняння подій світової історії та історії України. Естетична візуалізація та достовірність: підручник ілюстрований репродукціями, фотографіями, малюнками й картами, які оптимізуватимуть розуміння особливостей історичного розвитку України.

Дорогі шестикласники і шестикласниці!

Цей підручник допоможе вам у захопливій формі вивчати історію давнього світу. Ви дізнаєтеся багато нового про розвиток людства протягом найтривалішого періоду. У прадавні часи сформувалися основи сучасної цивілізації, людство перейшло від первісності до надважливих наукових відкриттів. І хоча відтоді минуло кілька тисяч років, ми продовжуємо користуватися надбаннями тогочасної математики, фізики, філософії, історії та культури. То був період таємниць, величезна кількість із яких не розкрита вченими й дотепер. Тож ми з вами станемо дослідниками цього захопливого часу.

За допомогою підручника ви вивчатимете розвиток світового суспільства інтегровано, охоплюючи історію давніх цивілізацій Азії, Африки та Європи, зокрема тих, що побутували на землях сучасної України. Синхронізувавши матеріал, ви зможете зрозуміти особливості життя людини на українських землях у часи, приміром, єгипетської або римської цивілізації. А ваші власні дослідження дозволять вивчити зв'язок історичної спадщини України і світу загалом.

Робота з підручником передбачає застосування у навчанні дослідницьких методів, за допомогою яких професійні історики відтворюють події минулого. Для цього ви маєте уважно ознайомлюватися із завданнями, обдумувати їх, аналізувати, обговорювати свої висновки з однокласниками та вчителем. Римський філософ Марк Аврелій вважав, що «ми всі створені для взаємодії, як ноги, руки, очі». Тому для успішного засвоєння матеріалу вам необхідне вміння слухати, щоб порозумітися одне з одним.

Умовні позначки

Розгляньте, обговоріть

Прочитайте

Опрацюйте самостійно

Занотуйте, запишіть

Поясніть

Перевірте себе

Дослідіть

ВСТУП

Як ми дізнаємося про події найдавнішої історії людства

Археологічні дослідження

Ера – у хронології це початок літочислення, відповідна його система: християнська ера (наша ера), мусульманська ера (хіджра), ера Діоклетіана тощо.

??

Вивчивши знаряддя праці, вчені виділили:

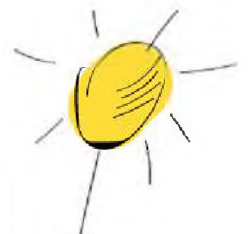

Первісні часи – це період розвитку людини до формування цивілізації.

Антропологи вивчають еволюцію людини

Хмм... Еволюція...

Історія — це наука, що вивчає минуле людства на основі матеріальних і письмових свідчень про колишні події.

Розгляньте світлину. Це один із залів Національної бібліотеки у Празі — столиці Чехії. Тут зберігають тисячі історичних джерел, серед яких — середньовічні манускрипти.

Теологічний (богословський) зал Національної бібліотеки Чеської Республіки

У найбільших книгосховищах світу зберігають незліченну кількість історичних документів та досліджень, описаних у наукових трактатах і книгах.

Але чи може людина пізнати усі деталі розвитку людства? Навіщо ми вивчаємо історію?

Обговоріть з однокласниками завдання, які, на вашу думку, виконує історична наука.

Поміркуйте, чому історична наука не дає конкретної відповіді на питання, як, де і коли виникла людина. Об'єднайтеся у три групи і за допомогою ілюстрацій (мал. 1, 2, 3) розкажіть, які існують теорії походження людини. Свої висновки обговоріть з іншими.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Давні люди з'явилися на нашій планеті мільйони років тому. Дослідники стверджують, що на землі сучасної України вони прийшли приблизно 1 мільйон років тому. Історичний час триває набагато довше, ніж період, протягом якого людство зберігає інформацію про свій розвиток.

Для зручності вивчення минулого, простіших пояснень і зрозумілішого відтворення подій учені поділяють минуле на певні частини — періоди, ери, століття.

Пригадайте, яка подія стала відправною точкою у літочисленні християн. Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній цю точку.

Окрім релігійного, існує ще кілька підходів до впорядкування історичної інформації відносно часу. Періодизація в історії відіграє особливо важливу роль, оскільки кожен часовий відрізок (період, етап, епоха, ера тощо) має певні особливості. Критерії для такого поділу можуть бути різними: фізично-календарного характеру (роки, десятиліття, століття, тисячоліття); важливі зміни у господарюванні (як-от поява землеробства), суспільному устрої (утворення держави), мисленні, ідеології, способах комунікації; екологічні катаклізми.

Прочитайте визначення та згрупуйте поняття за видом періодизації.

Археологічна періодизація — періодизація, створена на основі вивчення матеріалів, з яких виготовляли знаряддя праці.

Антропологічна періодизація — виділення періодів еволюції давніх предків людини на основі антропологічних знахідок.

Історична періодизація — виділення історичних періодів за змінами форм господарювання, суспільного устрою, досягнень науки і техніки, мислення, культури та релігії.

1. Кам'яний вік. 2. Античність. 3. Людина вміла. 4. Середньовіччя. 5. Залізний вік. 6. Первісні часи. 7. Людина розумна. 8. Австралопітек.

Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній різні історичні періоди відповідно до археологічної та історичної періодизацій.

Археологічна періодизація	Історична періодизація
<p>Палеоліт (давній кам'яний вік) — від появи людини до IX тис. до н. е.</p> <p>Мезоліт (середній кам'яний вік) — IX–VI тис. до н. е.</p> <p>Неоліт (новий кам'яний вік) — VI–IV тис. до н. е.</p> <p>Енеоліт (мідно-кам'яний вік; перехідний етап від кам'яного періоду до епохи металу) — IV–III тис. до н. е.</p> <p>Бронзовий вік — III–I тис. до н. е.</p> <p>Залізний вік — I тис. до н. е.</p>	<p>Первісні часи — поява людини — I тис. до н. е.</p> <p>Античність — VIII ст. до н. е. — 476 р. (зруйнування Рима)</p> <p>Середньовіччя — 476–1492 рр. (відкриття Америки)</p> <p>Ранній новий час — 1492–1789 рр. (Французька революція)</p> <p>Новий час — 1789–1914 рр. (Перша світова війна)</p> <p>Новітній час — 1914 р. — сьогодні.</p>

Порівняйте підходи до періодизації всесвітньої історії та історії України.

Загальна періодизація історії України

Періоди історії України	Характеристика періоду
Давня історія	Найдовший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів (близько 1 млн років тому — V ст. н. е.)
Середньовічна історія	Вивчає події, що відбувалися у період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.
Нова історія	Характеризує розвиток українських земель протягом XVI — початку XX ст.
Новітня історія	Ознайомлює із подіями від Першої світової війни і до сьогодні

Пригадайте, що означає слово «ера». У яких випадках це поняття застосовують в історичній науці?

Ерою зазвичай називають великий відрізок часу, довший за епоху чи період.

У хронології ера — це початок літочислення, відповідна його система: християнська ера (наша ера), мусульманська ера (хіджра), ера Діоклетіана тощо.

Поясніть значення поняття «наша ера».

Які підходи застосовували дослідники для виділення періодів історії України?

1. У 331 р. до н. е. відбулася скіфо-македонська війна. Позначте цю дату на шкалі часу. До яких різних історичних періодів вона належить?

2. Виконайте онлайн-вправи.

Пригадайте, що таке історичні джерела. Які види історичних джерел, на вашу думку, можна використовувати для вивчення найдавнішого минулого людства?

Дізнатися більше про давні часи ми можемо завдяки писемним джерелам (релігійним текстам (наприклад, Біблії), художнім творам, історичним, філософським, медичним трактатам). Важливу роль у вивченні історії людства відіграють також артефакти: залишки стоянок, поселень і цілих міст, гробниці, прадавні побутові речі, зокрема кераміка, предмети культу. У своїх дослідженнях учені зважають і на перекази, легенди, казки, міфи, що дають уявлення про духовну культуру давніх людей і народів.

Історичні дослідження засвідчують, що найдавніші цивілізації зародилися там, де були найкращі природні умови. Родючі долини великих річок — Нілу, Тигру, Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи й Хуанхе — були найкращими місцями для землеробства. Із розвитком економіки люди на їх берегах почали засновувати поселення й цілі міста. Розвиток ремесел і торгівлі викликав необхідність захищати їх кордони, тобто владу правителя, й землеробів та ремісників. Так виникли перші держави.

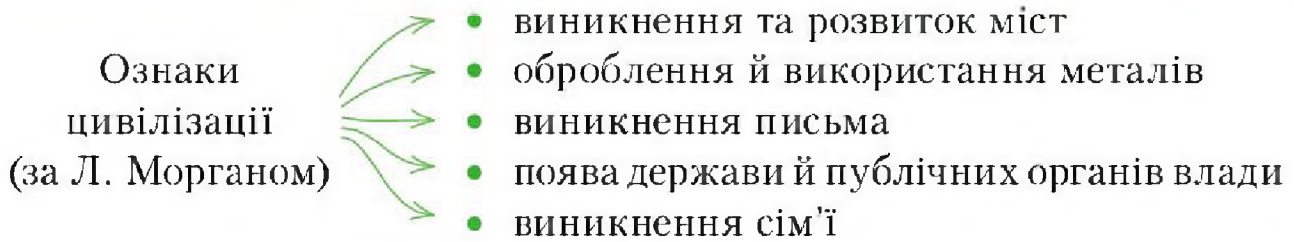

Дайте власне тлумачення поняття «цивілізація». Обговоріть свою версію з однокласниками.

Скористайтеся схемою американського соціолога Л. Моргана й поміркуйте, чи можемо ми вважати трипільську культуру цивілізацією і чому. Свою відповідь аргументуйте.

Сьогодні поняття «цивілізація» часто застосовують для характеристики досягнутого ступеня суспільного розвитку, а також набутого рівня культури в усіх сферах суспільного життя. Тобто цивілізація — це такий рівень і стан суспільства, якому притаманні високий злет культури, її застосування в усіх галузях суспільного буття.

Які ж фактори забезпечували розвиток цивілізації?

Поміркуйте, чому дослідники визначають саме ці фактори як найважливіші.

- Початок оброблення металів.
- Перший суспільний поділ праці (відокремлення скотарства від землеробства).
- Винайдення колеса.
- Поява та розвиток перших міст.
- Формування і розвиток держави.

Порівняйте свої висновки з результатами історичних досліджень.

Людина відкрила метали приблизно 6 тисяч років тому. Першим почали обробляти золото, бо воно досить м'яке. Імовірно, його блиск та жовтий колір нагадували нашим предкам сонце. Тому каблучки, браслети, намиста й інші прикраси, а також обереги знаходять у давніх похованнях по всьому світу.

Наступною людина відкрила мідь. Цей метал виплавляють із руди за високої температури. Мідь — також дуже м'який метал. З нього робили прикраси, голки, наконечники для гарпунів, гачки для рибальства.

Справжня революція в господарстві відбулася, коли людина навчилася сплавляти мідь з іншим металом — з оловом — і добувати значно міцніший матеріал — бронзу. З неї виготовляли якісні знаряддя праці (серпи, ножі, сокири) та зброю (наконечники для стріл, списів, мечі).

Чому знаряддя і зброя, виготовлені з металів, були кращими за кам'яні та дерев'яні?

В епоху енеоліту відбулася ще одна вагома зміна в житті людства — скотарство відокремилось від землеробства. Учені назвали цей процес **першим суспільним поділом праці**. Це означає, що частина тогочасних племен займалася лише скотарством. Розведення худоби та зростання її кількості змушувало людей шукати нові пасовища. З часом від осілого способу життя давні скотарі перейшли до кочування.

Поміркуйте, чим життя кочовиків відрізнялося від побуту землеробів.

Землероби оселялися там, де були родючі ґрунти, й будували постійне житло. Вони тримали худобу заради м'яса, молока, шкур і вовни, але у меншій кількості, ніж кочовики. Приблизно у III тис. до н. е. люди в обробленні землі почали використовувати велику рогату худобу: вона тягала рало, а пізніше — плуг, розорюючи поля.

Що, на вашу думку, дало використання великої рогатої худоби у землеробстві?

Винайдення в епоху бронзи колеса дозволило удосконалювати знаряддя праці і транспорт. Усе це дуже полегшувало життя людини. Важкі вантажі перевозили на возах, а для недалеких мандрівок використовували легкі візки.

Розгляньте світлину. Який процес на ній зображено?

Порівняйте, чим відрізнялося домашнє ткацтво від ремесла.

Як називають ремісників, які професійно виконують зображений на фото процес?

Індійська майстриня за роботою

Ускладнення знарядь праці, оброблення металів і швидкий розвиток ремесел вимагали від людини більших знань, вправності, досвіду. Із часом з общини виокремлювалися майстри, які займалися тільки ремеслом. Так відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло відокремлювалося від інших занять — землеробства і скотарства.

Розкопки Мохенджо-Даро

Дослідники вважають, що цивілізації зароджувалися у місцях з найкращими природними умовами. Наприклад, у родючих долинах річок Ніл, Тигр і Євфрат, Інд і Ганг, Хуанхе та Янцзи.

Ознайомтеся з інформацією про міста Мохенджо-Даро і Хараппа. Що вказує на високий рівень їх розвитку?

Про що можуть дізнатися археологи, вивчаючи залишки давніх міст?

Зростання населення міст, розвиток землеробства, ремесла і торгівлі, поділ людей на багатих і бідних зумовили необхідність появи особливої форми управління суспільством — держави.

Держава — особлива форма організації співжиття численних спільнот людей, що характеризується наявністю кордонів, системи спеціальних органів і установ та права.

Поясніть, як ви розумієте значення слова «держава».

Суспільна верства — частина суспільства, соціальна група, соціальний стан.

Серед найближчих до вождя людей виокремлювалися ті, хто допомагав утримувати порядок у місті, збирати податки, керувати військом під час походів, організовувати будівництво зрошувальних каналів, храмів, палаців. Владу у містах мали сильні й заможні старійшини та племінні вожді. Решту населення тримала у покорі не тільки повага до влади, а й військова сила. Відтак вже в епоху міді й бронзи у міс-

цях, де були найкращі умови для землеробства, змінився суспільний уклад. Давні міста перетворилися на держави з верховною владою в особі верховного правителя та військом, що захищало кордони його володіння. Виокремилася група населення, яка не займалася ні землеробством, ні ремеслом, а управляла життям інших відповідно до волі правителя та місцевих звичаїв. Зараз таких людей ми називаємо **чиновниками**. З часом міста-держави стали центрами економічного, політичного й культурного розвитку.

Знайдіть інформацію про один із центрів світової цивілізації. Визначте, які ознаки держави були йому притаманні.

Виконайте онлайн-вправу.

Намалюйте прадавнє місто таким, яким ви його уявляєте. Поясніть, чим відрізняється його життя від життя сучасних мегаполісів.

Чому перші міста, віднайдені археологами, виникли саме в Індії? Які природні умови сприяли стрімкому розвитку цивілізації?

Дослідники стверджують, що Хараппська цивілізація не потребувала армії, вона не здійснювала завойовницьких походів, та схоже, що й оборонятися їй не було від кого — археологи не виявили у давніх хараппів зброї. Поміркуйте, про що свідчать такі висновки дослідників.

Розкопки Хараппи

Підсумки

У результаті накопичення знань, суспільних поділів праці та тривалого розвитку стародавні народи створили великі організовані общини з високорозвиненою культурою і власною релігією, які вчені називають цивілізаціями. Історію стародавнього світу ми вивчаємо,

зважаючи на виникнення і розвиток цивілізацій. Учені досліджують історію людства завдяки ретельному аналізу інформації, яку вони отримують із різних історичних джерел. Життя людей у найдавніші періоди, які ви вивчатимете у 6 класі, було відтворено завдяки матеріальним, усним та писемним джерелам. Для зручності систематизації подій, що відбувалися у різних куточках світу, дослідники використовують загальну систему літочислення. Ми користуватимемося лінією часу, пов'язаною з виникненням християнської релігії.

Мал. 4

Прочитайте твір-оповідання. Як уявляють життя давніх людей українські школярі?

Чи достовірний опис життя давніх людей у цьому оповіданні? Ви зможете дати відповідь на це запитання, опрацювавши перший розділ «Первісні спільноти. Археологічні культури».

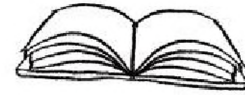
Домашнє завдання

- 1** Дайте визначення понять «кам'яний вік», «бронзовий вік», «залізний вік», «первісні часи», «античність», «антропологія», «археологія».
- 2** Складіть і запишіть у зошит хронологічну задачу. Використайте у ній дати релігійної реформи єгипетського фараона Аменхотепа IV (близько 1383 р. до н. е.) та релігійної реформи Володимира Великого (988 р.). Визначте, до яких історичних періодів вони належать.
- 3** Накресліть у зошиті лінію часу й позначте розв'язок задачі на ній.

РОЗДІЛ 1

Первісні спільноти. Археологічні культури

Лише археологи можуть пояснити, як жили люди мільйон років тому

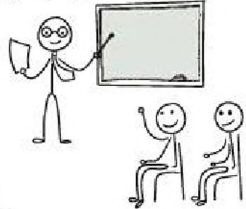

Хто такі
homo sapiens?

Що таке первісна стоянка?

Чим відрізняється родова громада (рід) від територіальної (сусідської) громади? Кровним спорідненням і стосунками всередині громади: у родовій громаді найважливіше — це кровне споріднення, а в територіальній — проживання на спільних землях.

Які характерні риси археологічної культури?

- схожі предмети побуту
- вірування
- спільна територія проживання
- обряд поховання

Племя - це

об'єднання кількох первісних родових общин, яке має певну територію проживання, свою мову, звичаї, традиції, самоврядування (збори племені, рада старійшин).

Ремесла

Що виготовляли в давнину?

Історія - це життя...

§ 1. Як працюють археологи

Пригадайте, що таке археологія.

Розгляньте малюнок 5 і складіть схему організації археологічного дослідження. Поміркуйте, яку інформацію необхідно мати вчепер перед початком роботи.

Мал. 5

Під час археологічних експедицій учені знаходять різні предмети побуту, мистецтва, культові речі, зброю, залишки будівель тощо. Важливо не тільки ретельно вивчати такі знахідки, а й правильно реконструювати, зрозуміти їх призначення.

Візьміть аркуш паперу і сформууйте з нього конструкцію, схожу на об'єкт на малюнку 6. Поміркуйте, що можна було б ним робити. Обговоріть свої версії з однокласниками.

Мал. 6

Рубило – одне з перших знарядь праці давньої людини. Це великий, завдовжки 10–20 см, і масивний предмет овальної або списоподібної форми з гострим робочим кінцем із виступом на верхньому широкому кінці, у який людина впиралася долонею під час роботи. Використовували також відщепи – безформні скалки кременю. З часом ручне рубило піддавали складнішому обробленню – його лезо стало прямим і гострим. Це універсальне знаряддя праці раннього палеоліту використовували для рубання дерева, розколювання кісток, копання землі, як зброю на полюванні.

Розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, про що можуть дізнатися археологи, коли працюють на зображених об'єктах?

Археологічні розкопки

Наскельні малюнки давніх людей.
Намібія

Прочитайте текст про видатного українського археолога Вікентія Хвойку.

Що допомогло В. Хвойці здійснити сенсаційні відкриття? Які якості необхідні успішному археологові?

Знайдіть інформацію про німецького археолога Г. Шлімана. Порівняйте його біографію з матеріалом про дослідження В. Хвойки. Що спільного і відмінного в життєписах цих дослідників?

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Археолог — це вчений, який у своїх дослідженнях має застосовувати ґрунтовні знання й уміння відтворювати минуле людства на основі знайдених старожитностей. Дослідникові найдавнішої історії необхідно вміти логічно мислити, бути винахідливим. Саме від його кропіткої і творчої роботи залежить, наскільки точними будуть наші уявлення про давніх людей та їхнє життя.

Домашнє завдання

- 1** Поміркуйте, чому археологічні дослідження дуже важливі для вивчення найдавніших періодів історії людства. Про що ми не могли б дізнатися без праці археологів?
- 2** Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній періоди історії людства, у вивченні яких основними є археологічні дослідження.

§ 2. Природні умови, спосіб життя, суспільна організація, світорозуміння і мораль первісних людей

Вплив природних умов на життя давніх людей

Людина як біологічний вид виникла і розвивалася у той період, коли кліматичні умови були схожими на сучасні субтропічні. Природа забезпечувала сприятливі умови для життя: їжу знаходити було не важко, не виникало потреби в одязі й постійному житлі. Але коли природні умови почали змінюватися, людина мусила до них пристосовуватися.

Дослідники вважають, що близько 3,5 мільйона років тому в північній півкулі відбулося значне похолодання, і частину її території вкрив льодовик. Тоді ж зменшилася кількість опадів, відтак площі океанів та морів, ліси в Африці поступилися місцем степам, і людиноподібна мавпа мала пристосовуватися до життя на відкритій місцевості, тому почала підніматися на дві кінцівки — так вона краще бачила і ворогів, і здобич.

Під час останнього льодовикового періоду крига вкрила території сучасних Англії, Скандинавії, Голландії, більшої частини Німеччини й України (зокрема, уздовж Дніпра льодовик простягався аж до території сучасного однойменного міста). Їстівних рослин ставало все менше, а типовими представниками тваринного світу були мамонти.

Поміркуйте, яким чином давні люди полювали на мамонтів.

Із закінченням останнього льодовикового періоду вимерли велетенські тварини, які не змогли пристосуватися до нових умов. Природа планети стала близькою до сучасної. Це змусило людину змінити способи добування їжі.

Розгляньте малюнки 7–15. Об'єднайте їх у три логічні групи. Поясніть свій вибір.

Мал. 7

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

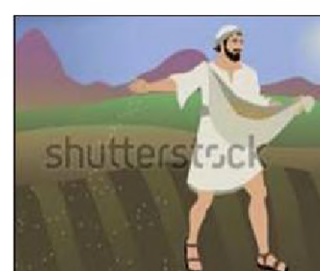
Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

У часи мезоліту природні фактори знову змінилися: клімат потеплішав, льодовик відступив на північ, а з ним відійшли й велетенські тварини. Змінилися умови полювання, відтак людина винайшла лук і стріли. Полювати на невеликих тварин було зручніше осібно, тому частіше почали використовувати усілякі пастки

та сильця. Значну роль у господарстві відігравало рибальство. Велику рибу і морського звіра ловили за допомогою односторонніх і двосторонніх гарпунів; ставили рибальські сітки, сплетені з лози пастки, удосконалювали гачки. У період мезоліту було винайдено човен, який видовбували з дерева, та весла. Імовірно, тоді ж винайшли лижі і сани.

Поясніть, як вплинули нові знаряддя на ефективність полювання і рибальства.

Первісні люди

Зі змінами природного середовища змінювалась і сама людина. Реконструювати зовнішній вигляд, спосіб життя і заняття наших давніх предків допомагають археологічні дослідження.

Найдавнішу людину відкрив англійський археолог і антрополог Луїс Лікі, який у 1960 р. в Олдувайській ущелині в Африці знайшов фрагменти кісток і щелепу із зубами. Ці рештки належали невідомій раніше людиноподібній істоті. Оскільки поряд із нею було знайдено примітивні знаряддя праці, її назвали **людиною вмілою (Homo habilis)**. Ця та інші знахідки дали можливість ученим відтворити її зовнішній вигляд.

Людина вміла виготовляла примітивні кам'яні рубила. За їх допомогою вона розмелювала тверду їжу, подрібнювала кістки й виробляла дерев'яні знаряддя. Потребу в їжі вона забезпечувала переважно збиральництвом, полювання залишалось допоміжним заняттям. Людина вміла здебільшого вживала рослинну їжу, і лише інколи м'ясо упольованих тварин.

Наступним кроком у розвитку людини була **людина прямоходяча (Homo erectus)**, або **пітекантроп**. Вона вміла виготовляти рубила, гостроконечники, скребла. Жили пітекантропи групами по 25–40 осіб: зазвичай 3–6 дорослих чоловіків, 6–10 жінок і 15–20 дітей. Спільний побут і колективне полювання вимагали складнішої комунікації, а отже, спілкування не лише за допомогою жестів, а й звуків. Поступово звуки склалися у слова, слова — у речення. Так із часом виникла мова.

Нащадком пітекантропа деякі вчені вважають **неандертальця (Homo neanderthalensis)**. Зовні він більше схожий на сучасну людину. Неандертальці жили в умовах холодного клімату, відтак навчилися використовувати природний вогонь від блискавки й лісової пожежі. Підтримуючи багаття на одному місці, люди зігрівалися, захищалися від хижаків і готували їжу.

Порівняйте опис і зображення пітекантропа та неандертальця. Що в них спільного й відмінного?

Пітекантропи

Неандерталець

Близько 40–30 тисяч років тому з'явилася **людина розумна (Homo sapiens)**, або **кроманьйонець**. Ця назва походить від французької місцевості Кро-Маньйон, де у 1868 р. випадково було знайдено рештки людини розумної. Нині відомі стоянки кроманьйонців у Європі, Африці, Азії, Австралії, Америці. Людина розумна певний час співіснувала з неандертальцем. Зростом і будовою тіла вона майже не відрізнялася від сучасної людини. Через хвороби, погане харчування, загибель під час полювання на хижаків тривалість життя кроманьйонців рідко перевищувала 30 років.

Поміркуйте, які фактори, крім природних умов, впливали на розвиток людини.

Плем'я – спільнота (громада) людей, що ґрунтується на родових взаєминах та суспільному поділі праці.

Суспільна організація, світорозуміння і мораль первісних людей

Поміркуйте, які обставини змушували людей об'єднуватися. Поясніть значення поняття «первісне стадо».

Приблизно 30 тисяч років тому люди почали формувати роди, до яких належали ті, хто мали спільних предків, тобто родичі. Археологи підтверджують це дослідженнями великих за розміром жител людини кінця палеоліту.

Родова громада (рід) — це спільнота, у якій люди пов'язані між собою родинними зв'язками.

Розгляньте реконструкцію житла з кісток мамонтів. Поміркуйте, якою мала бути людська громада, щоб побудувати подібне.

Реконструкція житла первісної людини

Із формуванням родів зросла роль жінки-матері. Дослідники називають такий суспільний уклад материнською родовою общиною — **матріархатом**, що у перекладі означає «влада матері». Він став одним з етапів формування первісного суспільства. Саме за жіночою лінією визначалася належність до роду. Жінки займалися збиральництвом, готували їжу, зберігали харчові запаси, підтримували вогонь у вогнищі, шили одяг і ростили дітей. У місцях, де жили давні люди, часто знаходять майстерно виготовлені жіночі фігурки.

На чолі общини стояли найдосвідченіші старійшини. Саме вони слідкували за тим, щоб усі члени роду дотримувалися встановлених правил поведінки й отримували рівні частки продуктів. Старійшини спостерігали за вихованням дітей, якими опікувалися усі дорослі члени общини. Діти вивчали звичаї роду та переймали життєвий досвід.

Розгляньте малюнок. Поміркуйте, чи відповідає бачення художника про матриархат історичним фактам.

Мал. 16

Прочитайте текст. Поміркуйте, які риси та якості допомагали давнім людям накопичувати перші знання про навколишній світ.

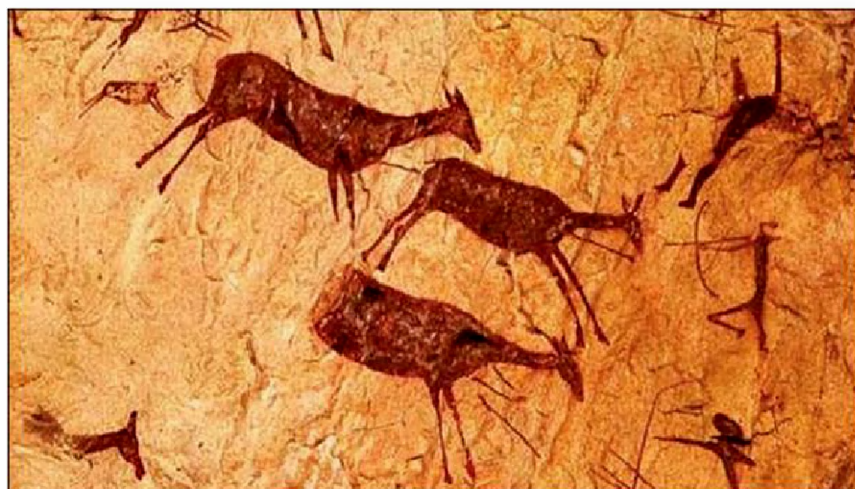

Звичай — це загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, суспільної групи тощо.

Розгляньте наскельний малюнок. Які знання мала людина, аби його створити?

Наскельний малюнок періоду неоліту у Печері Звірів (Єгипет)

Про елементи моралі первісних людей ми можемо дізнатися завдяки віруванням. Прочитайте визначення. Поміркуйте, у що вірили давні люди.

Ремесло — дрібне виробництво, що базується на ручній праці.

Виконайте онлайн-вправи.

Чи знаєте ви значення слова «шаман»?

Розгляньте малюнок 17. Які дії виконували шамани у давні часи? Поясніть, яку роль вони відігравали у віруваннях і традиціях первісних людей.

Мал. 17

Підсумки

Давні люди пройшли складний шлях від життя у повному єднанні із природою до формування суспільства і появи відтворювального господарства. Залежність від сил природи привела до їх обожнювання і спроб впливати на реальність за допомогою магії. Так зародилася релігія. Вже тоді людина розуміла красу природи і намагалася відтворити її у малюнках.

Накопичені у кам'яному віці досвід, знання та уміння стали основою для подальшого розвитку людства й цивілізації загалом.

Домашнє завдання

- 1** Чи погоджуєтеся ви з тим, що природні умови мали визначальний вплив на розвиток людства? Аргументуйте свою думку.
- 2** Складіть і запишіть коротке оповідання про пригоди ваших ровесників у часи мезоліту, коли клімат зазнавав суттєвих змін. Використайте у розповіді достовірні відомості про цей археологічний період.
- 3** Знайдіть додаткову інформацію про анімізм у давніх людей. Поміркуйте, як подібні вірування вплинули на появу імен та прізвищ.
- 4** Визначте, які зміни відбулися у житті давніх людей із появою родової громади.

§ 3. Основні стоянки і пам'ятки первісних людей на території сучасної України

Пригадайте, який період ми називаємо кам'яним віком. На які етапи вчені його поділяють?

Кам'яний вік тривав від часу появи людини — близько 3 мільйонів років тому — до V тис. до н. е., коли вона почала використовувати перші метали. Його умовно поділяють на три періоди: палеоліт, мезоліт та неоліт. Протягом цього періоду давні люди здійснили важливі відкриття: навчилися виготовляти примітивні знаряддя праці з каменю і деревини, користуватися вогнем, почали споруджувати житла, виготовляти одяг, винайшли лук і стріли.

Дослідники стверджують, що давні люди вперше з'явилися на території сучасної України близько *1 мільйона років тому*. Найдавнішою пам'яткою, яка це засвідчує, є стоянка поблизу *с. Королево на Закарпатті*. Там було знайдено знаряддя праці первісної людини з каменю. На жаль, археологам поки що не поталанило знайти кісток найдавніших мешканців України.

Стоянка первісних людей — поселення людей періодів палеоліту, неоліту і бронзи.

Імовірно, першими людьми на землях сучасної України були пітекантропи. Знаряддя праці вони виготовляли з каменів, оббиваючи їх до потрібної форми. Найпоширенішим було рубило: його використовували як ніж, сокиру, кайло і металевий камінь. Крім кам'яних, виготовляли й дерев'яні знаряддя, наприклад списи. Пітекантропи не будували жител, а постійно пересувалися у пошуках їжі. Вони споживали рослини, полювали на оленів, антилоп, коней і навіть слонів. Використовували вогонь, хоча й не вміли добувати його. Сліди діяльності пітекантропів виявлено неподалік *с. Рокосове на Закарпатті, с. Лука-Врублевецька на Дністрі та с. Амвросіївка на Донбасі, у передгір'ї Криму*.

Наступниками пітекантропів вважають палеоантропів, або неандертальців (150–40 тисяч років тому). На території України археологи

виявили та дослідили понад 200 їхніх стоянок. Чимало їх знайдено у печерах гірського Криму. Найвідоміша з них – стоянка у *Киїк-Кобі*, бо саме тут знайдено кістки найдавнішої людиноподібної істоти на території України. Також чимало неандертальських стоянок віднайдено на Закарпатті, Подністров'ї, Житомирщині.

Якими літерами позначено на карті стоянки Киїк-Коба та поблизу с. Королево? Що спільного у місцях їх розташування?

Суворий клімат змушував неандертальців оселятися в печерах. Якщо це було неможливо, вони зводили наземні житла з кісток мамонтів і жердин та вкривали їх шкурами тварин. Неандертальці навчилися виготовляти одяг і добувати вогонь. Вони ускладнили знаряддя праці, найпоширенішими серед яких були гостроконечники та скребла; значно удосконалили їх виготовлення: винайшли скребачки для оброблення шкіри, різці для роботи з кісткою, різноманітні ножі для різання м'яса, дерева, шкіри, наконечники списів, сокири. Також неандертальці використовували кістки й рогівку (для виготовлення голок, шил, руків'їв інструментів). На місцях стоянок, крім знарядь праці, було знайдено різноманітні прикраси й речі ритуального призначення – браслети, намиста, статуетки.

На території сучасної України досліджено кількасот стоянок пізнього палеоліту. Найвідоміші з них розташовані в *с. Мізин на Чернігівщині, с. Межиріч на Черкащині, с. Доброничівці на Київщині та в Києві Кирилівська стоянка*. Основним заняттям кроманьйонців

цього періоду було полювання на мамонтів на півночі та на бізонів на півдні. Вони жили великими родовими громадами й полювали колективами.

Браслет із кістки мамонта

Браслет із меандровим орнаментом із кістки мамонта було знайдено під час розкопок у с. Мізин на Чернігівщині.

Поміркуйте, які знання і вміння були потрібні давнім людям для виготовлення подібних предметів. Обговоріть свої висновки з однокласниками.

Близько 10 тисяч років тому завершився льодовиковий період, клімат у Європі став подібним до сучасного. Змінився тваринний світ: у лісах оселилися лосі, благородні олені, тури, дикі кабани. Полювання перетворилося на копітку справу, тому людина мусила винайти нові види зброї — лук і стріли. Дослідники вважають, що саме за тих часів було приручено собаку — незамінного помічника під час полювання. Водночас зросла роль збиральництва.

Готуючись до уроку, ви підготували оповідання про пригоди ваших ровесників у часи мезоліту. Чи збігаються ваші описи побуту давньої людини з матеріалом підручника? Які найважливіші риси мезоліту ви виділили у своєму творі?

Новий кам'яний вік, або неоліт, який прийшов на зміну мезоліту, став періодом докорінних змін у господарюванні. Збиральництво, полювання і рибальство вже не задовольняли потреби людства, чисельність якого поступово зростала. Масштабні зміни в господарюванні історики називають **неолітичною революцією**. У цей час люди перейшли від привласнювального господарства (збиральництва, мисливства, рибальства) до відтворювального (землеробства, скотарства). Також з'явилися перші ремесла — гончарство і ткацтво.

Після неолітичної революції протягом багатьох століть більшість людей на Землі забезпечувала себе всім необхідним сама: вирощувала хліб, коноплі та льон, ткала полотно й виготовляла одяг, полювала та рибалила (у лісах було вдосталь звірини, а у річках — риби).

Поміркуйте, які риси відрізняють відтворювальне господарство від привласнювального.

Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її, зазначивши у колонках ліворуч, як люди забезпечували свої основні потреби у часи привласнювального господарства, а у колонках праворуч – у часи відтворювального господарства.

Їжа		Одяг		Меблі		Транспорт		Дозвілля	

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

За часів палеоліту почалося заселення давніми людьми сучасних українських теренів. Цей процес був тривалим. Для його реконструкції вчені використовують результати археологічних досліджень. Наші давні предки були спостережливими і зважали на природні фактори, аби вижити у непростих умовах зміни клімату. У період похолодання вони оселялися у печерах, з часом навчилися використовувати і добувати вогонь, будувати житло. Накопичені досвід і знання дозволяли їм розширювати сфери діяльності і краще забезпечувати себе усім необхідним.

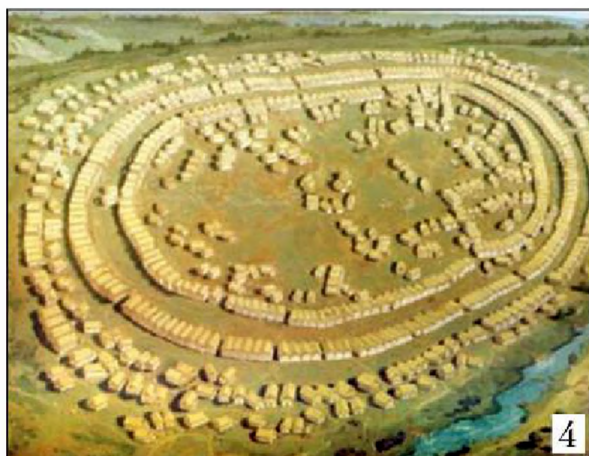
Домашнє завдання

- 1 Позначте на контурній карті основні стоянки давніх людей в межах сучасної України.
- 2 Поміркуйте, які переваги має відтворювальне господарство порівняно з привласнювальним.
- 3 Чому важливі зміни у господарстві давніх людей неоліту вчені називають революцією?

§ 4. Трипільська археологічна культура

Розгляньте та проаналізуйте зображення. Що ми можемо дізнатися з них про життя людей?

Чи можемо ми пояснити призначення усіх об'єктів, зображених на фото? Чому? Знайдіть спільні риси у всіх цих предметах.

1. Ритуальний глиняний посуд
2. Модель трипільського святилища
3. Житло трипільців (реконструкція)
4. Трипільське поселення (реконструкція)
5. Статуетка трипільської богині-матері
6. Ритуальна посудина-«бінокль»

Археологічна культура — група подібних за ознаками археологічних пам'яток, поширених на певній території в межах певного історичного часу.

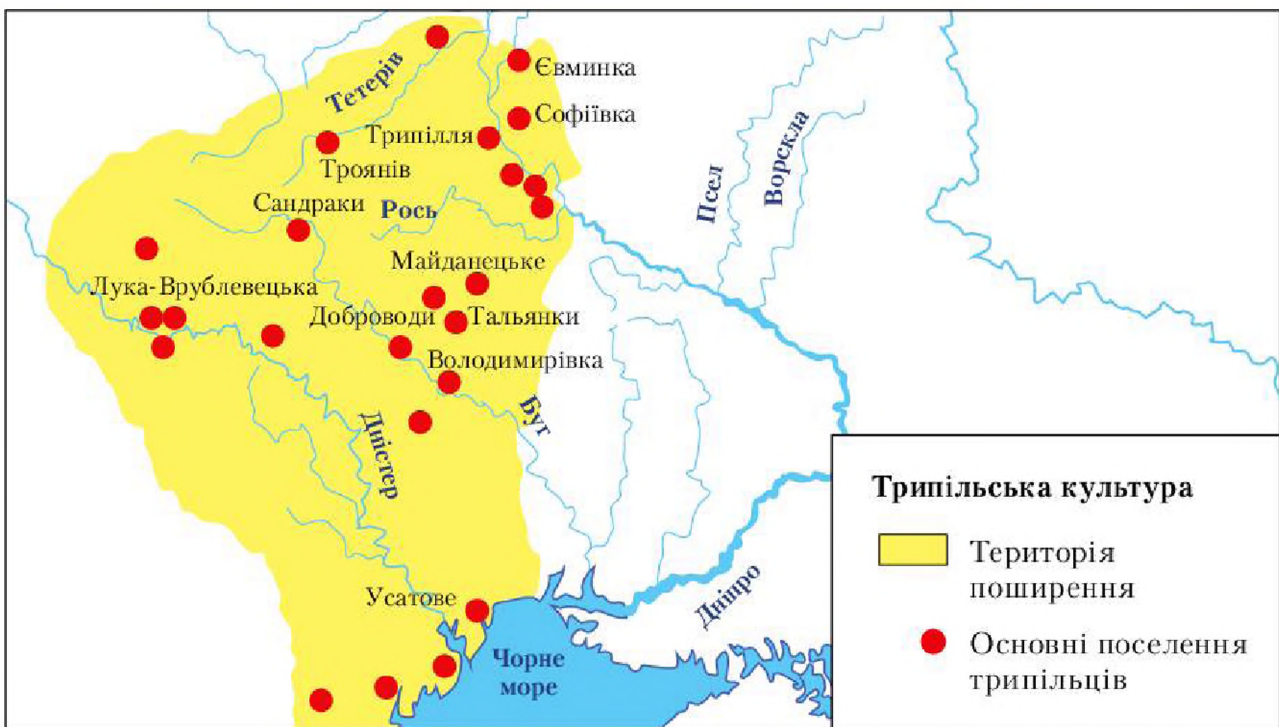
Поширення відтворювального господарства на українських землях археологи пов'язують із носіями трипільської культури. Назва «трипільська культура» умовна і походить від назви с. Трипільля, що на Київщині. Саме тут у 1896 р. український археолог В. Хвойка віднайшов залишки поселень давніх хліборобів. Численні археологічні знахідки свідчать, що трипільці прийшли на землі сучасної України з Нижнього Подунав'я й оселилися на просторах лісостепу України від Дністра до Дніпра, аж до нинішньої Волині та Степового Причорномор'я. Трипільська культура розвивалася на наших землях майже півтори тисячі років — від IV тис. до н. е. до середини III тис. до н. е. Трипільці займалися перелоговим землеробством (розорювали ділянки землі і засівали їх доти, доки не вичерпувалася родючість). Вирощували ячмінь, просо, пшеницю, бобові культури. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним або кістяним наконечником, а згодом — ралом. Відомо також, що племена трипільців розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней. Майстерно виготовляли глиняний посуд у спеціальних гончарних печах, а потім розмальовували складними візерунками чорною, брунатною, червоною, рідше білою фарбами. Трипільські громади жили сім'ями, що з часом об'єднувалися у племена. Спершу їхні поселення були невеликими, у них мешкало по 50–60 осіб. Згодом вони почали будувати великі селища — **протоміста**, у яких мешкало до 10 тисяч осіб. Археологи стверджують, що протомісто *Майданецьке на Черкащині* мало площу 300–400 га і складалося майже з 2 тисяч жител.

Трипільці вірили в богів грому, сонця, вітру, дощу. Дослідники вважають, що у той час існував культ богині родючості. Підставою для таких припущень є численні жіночі фігурки, які знаходять майже в кожному трипільському поселенні.

З часом трипільська культура почала занепадати. Імовірно, основну роль у цьому відіграли природні фактори. Земля виснажувалася і давала менші врожаї. Знайти нові ділянки ставало дедалі важче. Клімат холоднішав і ставав посушливим. Відтак трипільці розчинилися серед інших племен та общин.

Розгляньте карту розселення трипільців. Визначте, на землях яких історично-географічних регіонів вони жили.

Наукові дослідження встановили, що трипільські поселення розташовувалися на невеликій відстані одне від одного (7–9 км). Загалом на території, заселеній представниками цієї культури, могло проживати до 2 мільйонів осіб.

У добу енеоліту людство опанувало перші метали: спочатку мідь і золото, а пізніше, у III тис. до н. е., бронзу. Але справжню революцію у виготовленні знарядь праці та зброї викликало опанування заліза.

Полічіть, скільки поселень трипільців існувало у часи найбільшого розквіту культури.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Трипільська культура, за визначеннями вчених, побутувала у IV – середині III тис. до н. е. Це період енеоліту.

Трипілля – землеробська культура. Для виготовлення знарядь праці та зброї використовували кремій, камінь, кістку або ріг. Трипільці видобували мідь на територіях сучасних Волині й Подністров'я –

знайдено велику кількість мідних виробів, зокрема прикрас, знарядь праці та зброї. Гончарство (із використанням двоярусних горнів), видобуток та оброблення кременю стали ремеслами.

Причини зникнення трипільців невідомі. Науковці припускають, що це сталося через зміну клімату та виснаження землі (люди не вміли удобрювати ґрунт). Оскільки трипільці жили дуже давно і не залишили про себе писемних свідчень, ученим надзвичайно важко перевіряти достовірність власних висновків.

Домашнє завдання

- 1** Намалюйте реконструкцію трипільського житла на окремому аркуші.
- 2** Визначте основні особливості трипільської культури, які дозволяють ученим виявляти місця проживання її представників.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЕКТ

Прочитайте уривок із повідомлення Всесвітньої служби новин BBC про загадку Стоунхенджа.

Поміркуйте, як люди неоліту могли переміщувати величезні кам'яні брили.

Знайдіть інформацію про подібні загадкові місця в Україні. Напишіть повідомлення про історичну пам'ятку на сайт «Туристична Україна» та доберіть ілюстрації до нього.

Стоунхендж. Велика Британія

Узагальнення і тематичний контроль

1 Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Досягнення давніх людей

Період	Досягнення
Палеоліт	Поява кам'яних знарядь праці...
Мезоліт	
Неоліт	
Енеоліт	

2 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит.

1. Давні люди з'явилися на землях сучасної України
  - А у часи палеоліту.
  - Б у часи мезоліту.
  - В у часи неоліту.
  - Г у часи енеоліту.
2. Протягом якого історичного періоду люди навчилися користуватися лижами, човнами, вправно рибалити та змогли одомашнити собаку?
  - А палеоліту
  - Б мезоліту
  - В неоліту
  - Г енеоліту
3. Період в існуванні людства, коли провідну роль у суспільстві відігравала жінка, а родинні зв'язки визнавали за жіночою лінією, — це
  - А родова община.
  - Б первісне стадо.
  - В патріархат.
  - Г матриархат.

4. Про що свідчить зображення?

- A** формування роду
- Б** виділення скотарства як окремого заняття
- В** зародження мистецтва
- Г** віру у надприродні сили

Наскельні малюнки
первісних людей

5. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

1 магія	A наділення предметів магічними властивостями і захисною силою
2 фетишизм	Б віра у походження від певної тварини
3 анімізм	В обряди, що мають вплинути надприродним шляхом на явища природи, тварин або людину
4 тотемізм	Г віра у багатьох богів
	Д віра в існування духів

6. Які основні риси неолітичної революції? (Виберіть три правильні відповіді.)

- 1** опанування вогню
- 2** одомашнення коня
- 3** перехід до відтворювального господарства
- 4** поява перших штучних матеріалів
- 5** поява мови
- 6** виникнення міст (поселень міського типу)
- 7** опанування міді та бронзи

3 Дайте визначення поняття «археологічна культура». Запишіть його у зошит.

Прочитайте текст і визначте, чи йдеться у ньому про археологічну культуру. Відповідь аргументуйте.

РОЗДІЛ 2

Стародавні цивілізації Азії та Африки

Які вони, цивілізації Давнього Сходу?
Звідки ми знаємо про життя людей у Давньому Єгипті, Дворіччі та Фінікії?

Чому люди застосовували іригаційне землеробство?

Якими були давні держави?

Чому виникли перші закони?

Закони царя Хаммурапі — визначна пам'ятка історії та правознавства.

Яка різниця між політеїзмом та монотеїзмом?

Біблійні історії

Реальність чи легенда?

Винайдення письма:

яка різниця між ієрогліфами та клинописом?

5. Цивілізація долини Нілу.

Природно-географічні умови розвитку давньоєгипетської цивілізації.

Повсякдення й господарське життя

Пригадайте, що ви знаєте про сучасний Єгипет. Назвіть кілька слів, які асоціюються у вас із цією країною.

Розгляньте карту Давнього Єгипту. Які природні умови були сприятливими для розвитку людини, а які, навпаки, ускладнювали цей процес?

Землі Єгипту лежать у північно-східній частині Африканського континенту й омиваються Середземним та Червоним морями. Його клімат не схожий на український: спека тримається весь день, а вночі трапляються навіть заморозки. Більшу частину території Давнього Єгипту займали пустелі: Лівійська, Нубійська та Сахара (найбільша у світі). Серед розпечених пісків подекуди зберігалися оази з квітучими рослинами, пальмами і джерелами.

Із півдня на північ землями Єгипту через пустелі несе свої води найдовша річка світу — Ніл. Вона бере початок у горах і витікає з величезного озера Вікторія. Через тисячі кілометрів Ніл впадає до Середземного моря. Його гирло розгалужується на велику кількість невеличких річок-рукавів, які утворюють дельту.

Знайдіть на карті Єгипту дельту Нілу. Поміркуйте, чому людям було вигідно поселятися в ній або поблизу.

З давніх-давен територію у дельті Нілу називають Нижнім Єгиптом. Вище за течією простягається Верхній Єгипет. Добробут, а іноді й виживання єгиптян залежали від річки. У червні вода в ній починала прибувати — і Ніл виходив з берегів, затоплюючи рівнинні землі. У цей час природа оживала: посеред води виростали цілі ліси папірису, прилітала велика кількість птахів. Давні єгиптяни вважали, що керував розливами Нілу бог Хапі.

На початку вересня вода поступово починала спадати — і до листопада Ніл повертався у свої береги. Після повені у долині залишався родючий намул. Цю частину країни по обидва береги річки давні єгиптяни називали Та-Кемет, що у перекладі означає «чорна земля».

Протягом трьох-чотирьох місяців після повені погода була стійкою та сприятливою для рослинності. Уся долина річки вкривалася зеленню й розквітала.

Розгляньте зображення бога Хапі. Як воно пов'язане із природними особливостями Давнього Єгипту?

Прочитайте текст молитви. Яку географічну назву необхідно вписати на місці пропуску?

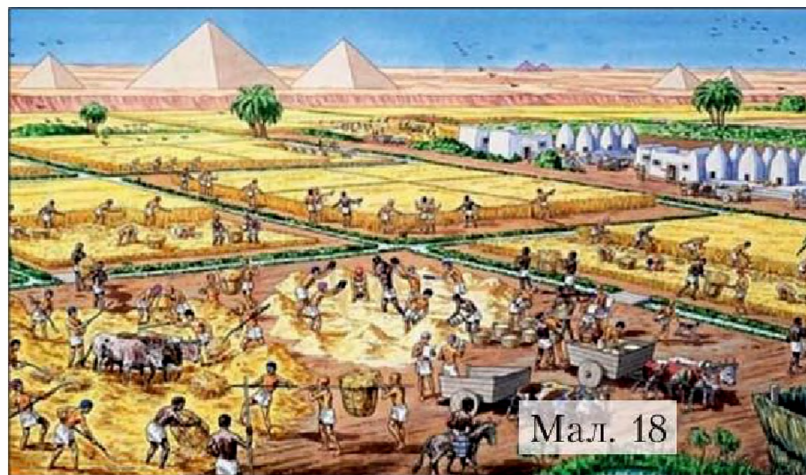
Повсякдення й господарське життя

Предки сучасних єгиптян заселили долину Нілу в V тис. до н. е. — в епоху неоліту. Вони одомашнили вівцю і козу, пізніше — качку, гуску і велику рогату худобу, почали вирощувати пшеницю, фінікові пальми, виноград, льон. Відтак сільське господарство стало основою єгипетської цивілізації, але дуже залежало від розливів Нілу. Щоб

вони не спричиняли руйнувань, єгиптяни навчилися контролювати рівень води за допомогою дамб (земляних насипів) і каналів. Дамби стримували потоки води під час сильних розливів, а канали відводили потоки до віддалених сільськогосподарських ділянок. Таким чином зростала площа орних земель.

Іригаційне (зрошувальне) землеробство базувалося на відведенні води до полів, яким не вистачало вологи, за допомогою спеціальної системи каналів. Таким чином вдавалося підвищувати родючість ґрунтів.

Мал. 18

Розгляньте малюнок 18. Поміркуйте, чи міг один рід розбудувати систему каналів по всьому Давньому Єгипту.

Що необхідно для того, аби зрошувальні канали працювали? Зверніть увагу на житло.

Житла єгиптяни будували з цегли-сирцю, завдяки якій у приміщеннях навіть у полуденну спеку зберігалася комфортна прохолода. У кожному будинку була кухня з відкритим дахом. Стіни фарбували в білий колір або завішували килимами з льону.

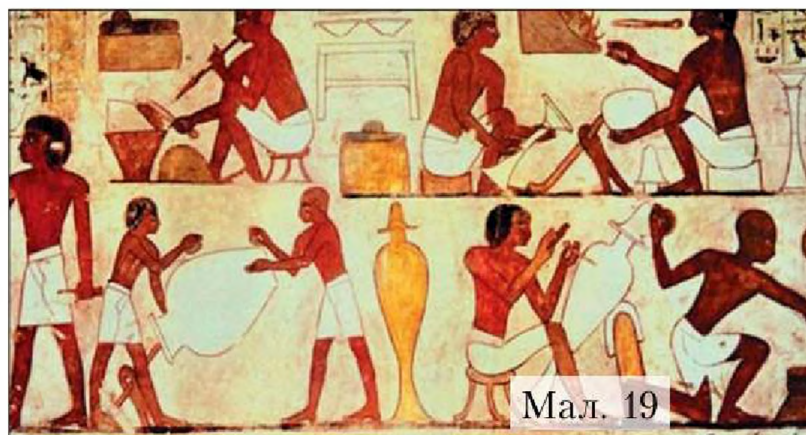

Чим зумовлений такий вигляд поселень?

Розгляньте малюнок 19. Які види ремесла зображені на ньому? Поміркуйте, які всесвітньовідомі пам'ятки давньоєгипетської культури було створено завдяки праці ремісників.

У Єгипті розвивалося ткацтво. Місцеві ремісники навчилися виготовляти якісні тканини з льону та фарбувати їх у різні кольори — червоний, синій, зелений, — однак улюбленим залишався білий. Високого рівня у Давньому

Мал. 19

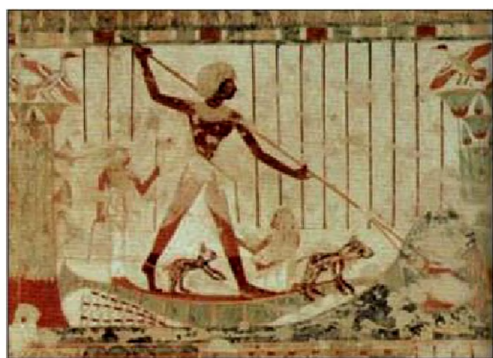

Єгипті досягло гончарство. Для виготовлення предметів із глини ремісники опанували гончарний круг. Готові вироби просушували та прикрашали витонченими малюнками. Посуд обпалювали у спеціальних печах.

Єгиптяни вмiли гарно обробляти камiнь i дерево. Згодом навчилися виготовляти скло й обробляти та плавити метал (мiдь, олово, золото, а пiзніше й бронзу). Ремісничі інструменти були різноманітними, але завжди простими. Найскладнішими вважалися теслярні та столярні знаряддя. Із бронзи єгиптяни виготовляли хірургічні інструменти.

Важливу роль у господарстві Давнього Єгипту відігравали допоміжні заняття. Розгляньте малюнки 20, 21. Які процеси на них зображено? Охарактеризуйте, що давали такі заняття давнім єгиптянам.

Мал. 20

Мал. 21

Ріка Ніл була важливою транспортною артерією. Нею великі баржі перевозили кам'яні брили масою у кілька сотень тонн. Для особистих потреб єгиптяни будували маленькі човни з папірусу. Із часом вони навчилися будувати великі кораблі, що рухалися відкритим морем за допомогою вітрил і весел.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Завдяки невичерпній родючості землі сільське господарство було основою цивілізації Давнього Єгипту. Розливи Нілу надавали ґрунту родючості й вологи. До посушливих місць воду постачали за допомогою іригаційної системи. Однак природні особливості дещо

стримували розвиток економіки: у давніх єгиптян не було стимулу для вдосконалення технологій. Ніл наносив мул, у який одразу висівали зерно. Кількість вирощеного зерна зростала завдяки розширенню посівних площ, а не підвищенню врожайності.

Домашнє завдання

- 1 Підтвердіть або спростуйте висновок «батька історії» давньогрецького вченого Геродота про те, що «Єгипет є даром Нілу». Аргументуйте свою відповідь.
- 2 Творче завдання на вибір:
  - Складіть кросворд на тему «Господарське життя Давнього Єгипту».
  - Опишіть один день із життя давнього єгиптянина. Зверніть увагу на його побут, одяг, їжу, взуття. Уявіть, яким був його відпочинок.
  - Підготуйте повідомлення про роль папірусу у житті давніх єгиптян. Доберіть ілюстрації в Інтернеті.

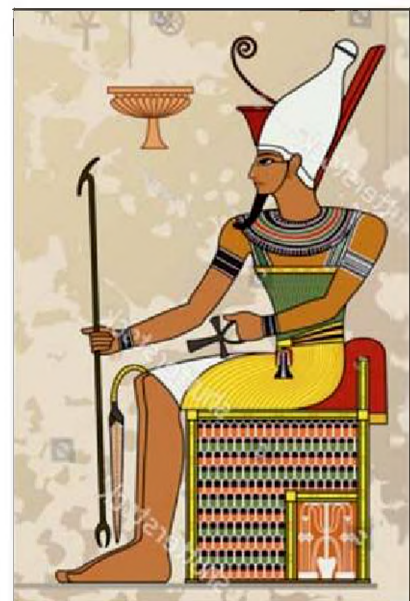
§ 6. Організація суспільства і влади в Давньому Єгипті

Розгляньте зображення на стародавній фресці (мал. 22). Як ви вважаєте, чим займалася ця людина? Які деталі зображення підтверджують ваші здогадки?

Прочитайте текст. Вставте пропущені слова.

Мал. 22

Фараон – цар у Давньому Єгипті.

Сама природа сприяла розвитку Давнього Єгипту як централизованій держави. Єдиною доступною водною артерією користувалися спільно усі номи (області Єгипту), що були розташовані ланцюгом уздовж річкової долини. У таких умовах політичну стабільність й ефективну роботу каналів могла забезпечити лише сильна монархія.

Про могутність фараонів і поклоніння їм свідчить пишний поховальний обряд. Єгиптяни вважали, що після смерті фараон приєднувався до богів. Ще за життя правителя вони будували місце його останнього спочинку у вигляді величезних пірамід. Традиція будувати піраміди проіснувала майже 1000 років. Згодом фараонів почали ховати у гробницях, які вирубували у скелях. Вони були більш утаємничені, а отже, захищені від пограбувань. Першу піраміду збудували за царя Джосера майже 5 тисяч років тому.

Накресліть у зошиті лінію часу. Позначте на ній дату зведення піраміди Джосера і порахуйте, скільки років минуло відтоді.

Єгипетські фараони

Влада фараонів у різні часи зазнавала змін. Були серед них могутні володарі, а були й такі, які гинули через змови вельмож. Прочитайте про єгипетських фараонів і порівняйте правління найвідоміших єгипетських царів доби Середнього царства (середина XXI–XVIII ст. до н. е.).

Поміркуйте й обговоріть з однокласниками, про чиї інтереси дбали фараони.

Прочитайте уривок з історичного джерела.

Визначте головні обов'язки чаті. Як ви гадаєте, чи є схожа посада в сучасній Україні?

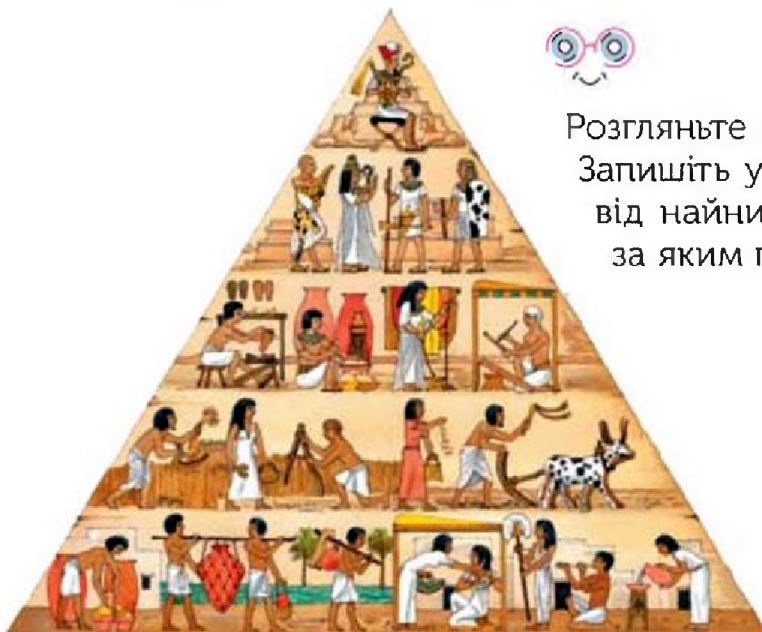

Соціальну еліту Давнього Єгипту становили фараон, царедворці (переважно царські родичі), місцева знать, жрецька верхівка. Фараонові належали величезні маєтності. Він надавав володіння своїм вельможам у службове користування. Селяни, які жили на цих землях, були зобов'язані працювати на вельмож.

Хліборобів, ремісників, рибалок, пивоварів, птахоловів у фараонових господарствах, маєтках вельмож і храмах називали **меретами**. Працівників на полях об'єднували в робочі загони, за якими наглядали чиновники. Щодня мерети отримували **уроки** — норми виробітку, за невиконання яких карали бамбуковими киями. Власних господарств мерети не мали, а жили із заробітку — платили їм виробленими ними ж товарами.

Незначний відсоток єгипетських селян було звільнено від примусових робіт на вельмож, натомість вони будували царські гробниці, храми, іригаційні споруди тощо і сплачували податок за користування землею та водою для її зрошення.

Найважче жилося рабам. Вони не мали ані прав, ані майна. Наглядачі поводитися з ними жорстоко, а вкрай важка праця робила їхнє становище нестерпним. Їх називали живими мерцями або живими для вбивства. Це свідчить про те, що рабами були переважно військовополонені. У рабство потрапляли також бідні селяни за борги і злочинці. Раби працювали переважно на важких земляних роботах, у копальнях, на будівництві.

Розгляньте зображення соціальної піраміди. Запишіть у зошит назви її рівнів у порядку від найнижчого до найвищого. Поясніть, за яким принципом вони розташовані.

Соціальна піраміда

Прочитайте твердження. Якщо вони правильні, наведіть аргументи з тексту параграфа, якщо хибні – спростуйте.

- 1 Жерці у Давньому Єгипті мали необмежену владу і прирівнювалися до богів.
- 2 Давньоєгипетські чиновники виконували чимало завдань, зокрема визначали та збирали податки.
- 3 Усі фараони багато часу проводили у загарбницьких походах.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

У період розквіту Давній Єгипет був **централізованою монархією** (найвища державна влада зосереджена в руках монарха) із надзвичайно широкою системою бюрократичного апарату. Фараон мав усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Правитель був верховним воєначальником і найвищим суддею. Піддані називали його добрим богом, сином бога Ра (бога Сонця). Керувати державою фараонові допомагали чиновники, які збирали податки, контролювали громадські роботи, збирали ополчення.

Домашнє завдання

- 1 Визначте, які риси економічного й політичного життя свідчать про розвиток у єгиптян власної цивілізації.
- 2 Підготуйте повідомлення про обов'язки і статус давньоєгипетських жерців.
- 3 Поміркуйте, чому давні єгиптяни використовували працю рабів.

§ 7. Міфологія, писемність і мистецтво. Будівництво пірамід

Розгляньте малюнок. На ньому зображено богів Осіріса та Ісіду. Обговоріть з однокласниками свої припущення, покровителями яких явищ їх вважали.

Прочитайте уривок з міфа про Осіріса та Ісіду. Перевірте свої припущення.

Міф про Осіріса справив значний вплив на культуру інших народів. Наприклад, давній історик Геродот зазначав: «Давні греки вважали Осіріса прототипом Діоніса. Люди були вдячні богу за винайдення плуга». Згідно з легендою саме Осіріс навчив єгиптян землеробства.

Прочитайте про давньоєгипетських богів.

Розгляньте малюнок. На ньому зображено головних богів Давнього Єгипту. Як ви гадаєте, хто з них покровителем якої стихії був? Аргументуйте свої припущення.

Писемність

Науковці, досліджуючи історію Давнього Єгипту, тривалий час не могли розшифрувати писемність, яка збереглася на стінах єгипетських храмів, гробниць і на саркофагах. Давньоєгипетський посуд, віднайдений археологами, вкритий загадковими знаками та малюнками. Такі позначки єгиптян іще в давнину називали **ієрогліфами** — «священним письмом». Нині відомо близько 1000 таких знаків, із них найпоширенішими є близько 700–800.

Для прикладу розглянемо зображення ієрогліфа будинок . Вертикальна риска вказує на те, що ієрогліф позначає іменник. Як ви гадаєте, яке значення цього ієрогліфа, якщо поруч із ним зображено .

Грамоту єгиптяни вивчали у платних школах, які існували переважно при храмах. У них школярі вчилися не лише читати й писати, а й опановували науки. Любов до навчання прищеплювали за допомогою бамбукової палиці, керуючись тодішнім «педагогічним» принципом: «вухо хлопця — на його спині, він слухає, коли його б'ють». Деякі випускники шкіл досягали вершини чиновницької кар'єри.

Як ви вважаєте, чи можна забезпечити якісну освіту такими методами навчання?

Складність староєгипетського письма спричинила появу культу грамотності. Саме грамотність, а не військова звитяга, цінувалася в Єгипті понад усе, шлях до влади «лежав не через меч, а через перо». Окремі писці зажили слави, їх вважали напівбогами, їхню мудрість оспівували поети.

Доберіть аргументи на користь високого статусу писця у давньоєгипетському суспільстві. Яка вигода від дрібних чиновників простому люду?

Наукові знання

Прочитайте текст. Визначте, у яких сферах давні єгиптяни застосовували на практиці теоретичні знання.

Запишіть у зошиті давньоєгипетськими цифрами нинішній рік. Чи зручна така система позначень?

Із незапам'ятних часів єгипетські жерці-звіздарі здійснювали астрономічні спостереження, заклавши основи прикладної астрономії. Вони знали планети Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн, фіксували місячні та сонячні затемнення, навіть створили своєрідну карту зоряного неба. Рівень астрономічних знань у країні виявився достатнім для створення простого й зручного сонячного календаря.

Календарний рік у єгиптян відставав від астрономічного лише на $\frac{1}{4}$ доби. У межах одного покоління таке розходження (10 діб на 40 років) було майже непомітним, але протягом століть новорічне свято перекочувало по всіх сезонах року («блукаючий рік»). Добу єгиптяни ділили на 24 години, що потім стало надбанням усього людства.

Розгляньте малюнок 24. Кого з богів зображено поруч із лікарем? Поміркуйте чому.

Найбільших успіхів стародавні єгиптяни досягли в галузі медичних знань. Дослідники пояснюють це тим, що для потреб бальзамування вони здійснювали розтин тіл померлих, а тому добре розумілися на анатомії. Знання анатомії дозволило зробити геніальне відкриття: не серце, а мозок є керівним центром організму. Як повідомляв Геродот, єгипетські медики спеціалізувалися на ліку-

Мал. 24

ванні окремих недуг. За допомогою набору медичних інструментів вони робили складні операції, навіть здійснювали трепанацію черепа.

Староєгипетська народна медицина вплинула на розвиток античної медицини. Єгипетську рецептуру використовували в середньовічній арабській та європейській медицині. Більше того, навіть сучасні медики успішно застосовують староєгипетську методику лікування деяких тяжких захворювань (псоріазу, екземи, раку шкіри тощо).

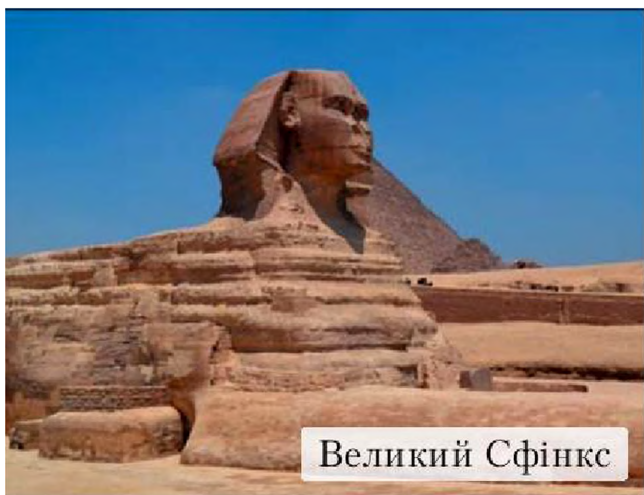
Будівництво пірамід

Піраміда Хеопса — єдине із семи чудес світу, яке збереглося до наших днів. Поміркуйте, чому так сталося.

Першу піраміду збудував фараон Джосер. Його 60-метрова кам'яна гробниця в Саккарі («праматір пірамід») мала східчасту форму. Найбільші піраміди спорудили для себе всесильні фараони IV династії Хуфу (Хеопс) — висотою 146,5 м, Хафра (Хефрен) — 138 м, Менкаура (Мікерін) — 66 м. За Геродотом, піраміду Хуфу і дорогу до неї від Нілу будувало протягом 30 років 100 тисяч єгиптян. Поблизу гізійських пірамід (Гіза — передмістя сучасного Каїра) один із фараонів, найімовірніше Хуфу, вирубав у скелі символ царя-переможця — Великого Сфінкса.

Сфінкс поставив ученим чимало запитань: хто і коли його звів? що символізує ця істота? чому він частково зруйнований? Нещодавно група японських дослідників ехолокатором просвітила піраміди і статую. Відповідно до їхніх висновків кам'яну скелю, з якої було вибито Великого Сфінкса, оброблено раніше, ніж зведено піраміду Хеопса.

Великий Сфінкс

Єгипетські піраміди

Чому вчені не можуть остаточно розгадати таємниці Великого Сфінкса?

Єгиптяни ховали своїх царів з величезними почеснями, часто з людськими жертвоприношеннями. До гробниць клали дуже багато різних речей, які, за віруваннями давніх єгиптян, потрібні у потойбічному житті. Біля фараонових пірамід будували невеликі піраміди та гробниці-мастаби царські родичі й вельможі, а жерці ховали священних тварин. Відтак у Гізі поступово виріс велетенський кам'яний цвинтар, справжнє «місто мертвих».

Чимало нового про давньоєгипетський культ померлих учені дізналися на початку ХХ ст. У 1922 р. англійський археолог Говард Картер випадково віднайшов гробницю Тутанхамона, яка вразила світ скарбами. У гробниці були колісниця, меблі, скрині з речами, таці з харчами, бутлі з вином, моделі човнів, близько 500 статуєток богів і фараонів, прикраси, зброя, посуд. Мумія фараона лежала в кількох домовинах. Усі речі виконано з високою художньою майстерністю. Наразі вони є найціннішими експонатами Каїрського музею.

Маска
Тутанхамона

Розгляньте маску Тутанхамона. Проаналізуйте, які галузі мистецтва розвивалися у Давньому Єгипті.

Порівняйте маску фараона і скульптурний портрет його матері — цариці Нефертіті.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Єгипетська цивілізація залишила після себе багату спадщину: залишки давніх будівель, піраміди та гробниці, писемність, розвинені наукові знання. Життя Єгипту цікавило сучасників, і цей інтерес із часом лише зростає. Дослідження єгипетської цивілізації стало можливим завдяки археологам, антропологам, лінгвістам та мистецтвознавцям.

Цариця
Нефертіті

Домашнє завдання

Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Культура Давнього Єгипту

Галузь	Досягнення

§ 8. Цивілізації Дворіччя.

Природно-географічні умови розвитку Шумеру та Вавилону.

Повсякдення і господарське життя

Цивілізації Дворіччя

На Близькому Сході у IV тис. до н. е. між річками Тигр та Євфрат виникла цивілізація Месопотамії, або Дворіччя. Її традицію поділяють на три культурно-історичні періоди: Шумеру, Вавилону й Ассирії.

Історія Давнього Дворіччя пройшла кілька етапів. Перший ознаменувався освоєнням і заселенням наприкінці IV тис. до н. е. долини річок Тигр та Євфрат шумерами (стародавній північний народ), які заснували у Дворіччі перші міста-держави Ур, Урук, Кіш та Лагаш. Він тривав близько 1,5 тисячі років.

Другий період — час процвітання Вавилону — перша половина II тис. до н. е. Найвищого розквіту він зазнав за правління царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.).

Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній період правління царя Хаммурапі.

Третій період — період асирійської культури, яка була сповнена пафосом сили, уславлювала військову міць і перемоги царів.

У давнину Тигр та Євфрат текли паралельно, за що їх називали близнюками. Євфрат був неглибоким і спокійним, а тому придатні-

шим для судноплавства. Води бурхливого Тигру потрібно було регулювати. Техніку для цього у Месопотамії винайшли у I тис. до н. е. А до того люди селилися уздовж Євфрату та його рукавів, а також у долині притоки Тигру – ріки Діялі. Нині ці ріки у південному напрямку розходяться, а потім знову сходяться і зливаються в одну ріку Шатт-ель-Араб, що впадає в Перську затоку.

Тигр і Євфрат не тільки несли життєдайну вологу, а й щороку після розливу залишали в долині близько 3 мільйонів тонн мулу, що робило ґрунти Месопотамії дуже родючими і забезпечувало щедрі врожаї.

На відміну від паводку в Нільській долині, найбільший розлив Тигру і Євфрату відбувався до визрівання хлібів, тому землеробам доводилося, перш ніж сіяти, відводити воду в канали і басейни, щоб потім використовувати для поливу озимини.

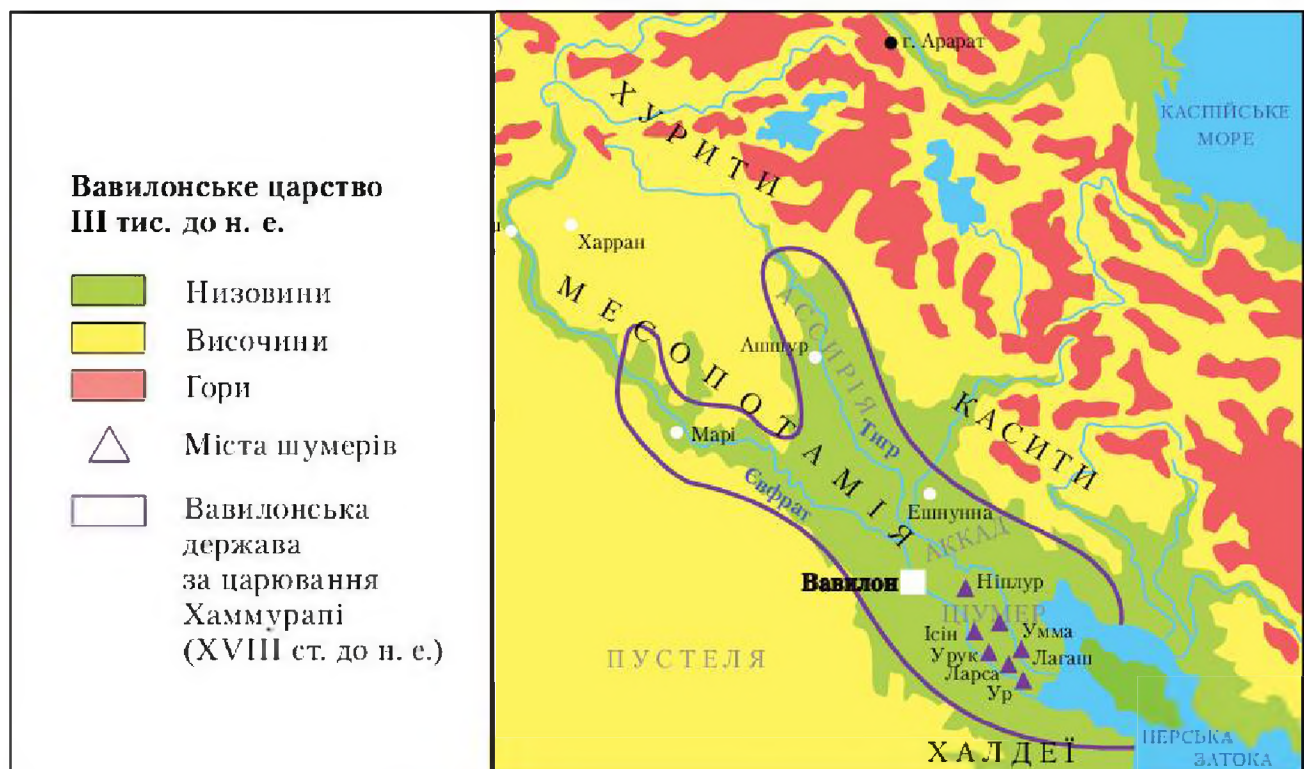
Весняні повені бували катастрофічними. Відтак немає нічого дивного в тому, що саме в Месопотамії виникла моторошна легенда про всесвітній потоп.

Пригадайте, де ще зустрічається історія про всесвітній потоп. Як описано цю подію?

Порівняйте природні умови Дворіччя та Давнього Єгипту. Скористайтеся для цього картою. Визначте їх спільні та відмінні риси.

Щоб перетворити південні месопотамські болота на оазу, люди створили складну іригаційну систему. Канали забезпечували поля вологою і зменшували наслідки повеней. Іригаційне землеробство Вавилонії базувалося на дренажних роботах. Родючий мул майже не доходив на поля, натомість канали і водоймища були замуленими, тому постійно доводилося ремонтувати дамби й чистити канали. Коли іригаційна система через напад чужинців або недбалість робітників виходила з ладу, землі між Тигром і Євфратом перетворювалися на пустелю.

Поміркуйте, які умови потрібні для організації таких масштабних робіт.

Природа Південної Месопотамії була бідна на сировинні ресурси: не було промислової деревини, будівельного каменю та металічних руд. Відтак у виробництві ужиткових речей вавилоняни використовували річкову глину та очерет. За віруваннями вавилонського населення саме з глини боги зліпили людину.

Природно-кліматичні умови Північної Месопотамії істотно відрізнялися від південних асирійських – гористий, кам'янистий степ з родючими зволженими землями. Однак орних земель тут було небагато, бо гори майже впритул підходили до берегів річок. Та Ассирія була багатою на будівельний камінь і залізні руди. Різноманітною була й місцева фауна: тут водилися леви, слони, леопарди, дикі осли та поні, кабани, ведмеді, лані.

Ассирійці активно займалися торгівлею, оскільки країну перетинали прадавні караванні шляхи.

Харран – одне з найдавніших міст світу. Знайдіть його на карті і, зважаючи на інформацію в тексті параграфа, опишіть природно-кліматичні умови місцевості, де воно розташоване.

Руїни Харрана

Повсякденне життя

Учені вважають, що люди почали заселяти землі поблизу Тигру та Євфрату приблизно у IX–VIII тис. до н. е. Південну частину Дворіччя біля Перської затоки контролювали шумери. Відповідно, їхні території дістали назву Шумер. Північніше розселились аккадці. Їхня держава відома як Аккад. Ці частини Месопотамії різнилися не тільки природними умовами, а й мовою. Населення Південного Дворіччя у VI–IV тис. до н. е. займалося переважно землеробством і скотарством. Тут вирощували зернові культури — просо, ячмінь, пшеницю, які давали високі врожаї двічі на рік, а також овочі — часник, цибулю, огірки тощо.

Річки, озера й Перська затока були багаті на рибу. В очереті гніздилися водоплавні птахи. Із сусідніх степів забігали дикі бики, газелі, страуси та дрібна дичина. Відтак жителі Південного Дворіччя займалися рибальством і полюванням.

Міста в Месопотамії будували за чітким планом, згідно з яким усі вулиці перетиналися під прямим кутом. Це правило було закріплено асирійським законодавством, і того, хто його порушував, карали. Усі будинки в містах були подібні один до одного і стояли глухою побіленою стіною до вулиці. Їх будували таким чином, що увесь житловий квартал мав спільну стіну. Сміття викидали просто на вулицю, де його втоптували перехожі, і рівень дороги поступово підвищувався, тому до входу в будинок робили невисокі східці.

Поміркуйте, що необхідно для розвитку торгівлі. Чи були відповідні умови в Месопотамії?

Торгові інтереси вимагали надійних шляхів сполучення між поселеннями й містами. До асирійської доби дороги у Месопотамії були не мощеними, а утрамбованими. На певних відстанях над дорогами зводили невеликі укріплення — так влада дбала про охорону караванів. У цих укріпленнях купці ночували й поповнювали запаси води.

Найчастіше для перевезення вантажів у Месопотамії використовували ослів. Верблюдів почали розводити для цього у Ново-Асирійській державі. Вантажі іноді перевозили на дво- або чотириколісних візках, у які впрягали ослів, або на спеціальних дерев'яних платформах, поставлених на котки — круглі дерев'яні колодки, на яких перекочували важкі предмети.

Купці охочіше перевозили свої товари поромом. Невеликий вантаж переправляли через річки та канали, а люди й худоба переправлялися уплав. Для транспортування вантажів використовували також прості, але надійні річкові судна.

Побут асирійців був невибагливим. Із меблів у них були переважно плетені ліжка, низенькі стільці, лави для ніг. Сиділи в основному на засланій очеретяною циновкою глиняній долівці. Речі зберігали у глиняних посудинах. Освітлювали помешкання за допомогою глиняних олійних ламп. Лише у заможних господарів у домівках стояли дерев'яні скрині та крісла, стіни вони завішували кольоровими тканинами й килимами.

Одяг месопотамці виробляли з овечої вовни. Ляна тканина була дорожчою, бо її привозили з-за кордону. Представники еліти могли собі дозволити шовкове вбрання. Тканину густо драпірували і фарбували в яскравий колір. Ті, хто не міг купити барвників, вибілювали вовняну тканину на сонці.

Асирійські
книжники

Робочим одягом у чоловіків був короткий фартух, вихідним — довга полотняна туніка з короткими рукавами (у жінок, які вдягалися так само, як і чоловіки, вона сягала землі). У негоду поверх туніки накидали на плечі короткий вовняний плащ, який стягували широким поясом.

Робочий люд у Вавилонії ходив босоніж, представники елітних прошарків узували сандалії, дехто з них носив і шкарпетки.

У Старовавилонський період чоловіки носили круглу повстяну шапочку із широкими загнутими полями чи ковпак. Згодом шапка вийшла з моди, і чоловіки обходилися простою налобною пов'язкою. Заміжні жінки з кінця II тис. до н. е. з'являлися на людях у хустці й тонкому покривалі, яке опускалося з голови на плечі й спадало на всю фігуру, однак не завжди ховало обличчя.

Опишіть раціон харчування жителів Дворіччя, зважаючи на розвиток землеробства і скотарства.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Природні умови Дворіччя мали значний вплив на формування землеробської цивілізації. Обмежені у ресурсах місцеві жителі запровадили чимало новацій, якими людство користується донині. Працелюбність і наполегливість стали тими рисами, які дали змогу скористатися благами природи і боротися з її руйнівною стихією.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте побут давніх єгиптян і месопотамців. Визначте, як природні умови впливали на повсякденне життя представників цих землеробських цивілізацій.
- 2 Намалюйте у зошиті чи на окремому аркуші паперу жителів Шумеру або Вавилону.

§ 9. Організація суспільства та влади у містах-державих і царствах Дворіччя. Закони Хаммурапі

Пригадайте, чому вчені вважають появу і розвиток міст важливою ознакою цивілізації.

Міста-держави Дворіччя у IV–III тис. до н. е.

Учені стверджують, що певний час шумери й аккадці воювали між собою. Вони заснували багато міст: на півдні — Ур, Урук, Ерідун, Лагаш, а на півночі — Аккад, Марі, Ашшур. Дослідники називають їх містами-державами.

Поясніть значення терміна «місто-держава». Чим, на вашу думку, такі поселення відрізняються від протоміст?

Зазвичай поселення переростали у міста поблизу каналів і на перетині торговельних шляхів. Таким чином містяни були забезпечені водою для поливу полів та садів і мали транспортні шляхи, щоб діставатися до інших поселень.

Які будівельні матеріали були доступні жителям Месопотамії?

Єдиним необмеженим ресурсом у Дворіччі була глина. Саме з глиняної цегли зводили житлові будинки, храми, палаци. Та оскільки тут відчувалася нестача палива, єдиним способом оброблення вогкої глини було висушування сформованих цеглин на сонці.

Глина слугувала основним матеріалом і для місцевих ремісників. Вони майстерно виготовляли об'ємні винні бочки, різноманітний посуд, знаряддя праці, труби і навіть цвяхи. Написи на глиняних табличках заміняли документи. У III тис. до н. е. у ремісництві відбулися важливі зміни: знаряддя праці та зброю почали виробляти із бронзи.

Поміркуйте, як поява бронзових знарядь праці вплинула на її продуктивність.

На фото – залишки зикурату – храму шумерського бога місяця Нанна, спорудженого приблизно у III тис. до н. е. в місті Ур. Поміркуйте, як можна було звести таку міцну споруду з необпаленої цегли.

Залишки храму бога Нанна

Міста розрослися і перетворювалися на центри торгівлі та обміну. Жителі Дворіччя обмінювали в інших народів зерно, вовну, тканини й фініки на дерево, камінь і метали.

Міста-держави III тис. до н. е.

Найбільшими містами-державами на півдні Дворіччя були Ур, Урук, Лагаш та Вавилон. Їх життя вирувало навколо зрошувальної системи та головного храму. Без каналів міста не мали шансів на виживання, а храми часто були місцями загальних зборів. Містяни мешкали переважно у маленьких глиняних хатинах.

Саме на зборах довгий час вирішували найважливіші питання. Але у випадках, коли рішення мали бути блискавичними (починалася бурхлива повінь або ламалася зрошувальна система), жителі міст призначали відповідального — **енсі**. У часи небезпеки шумери обирали царів — **лугалів**, які виконували роль військових командирів. Траплялися випадки, коли обов'язки енсі й лугаля зосереджувалися в одних руках. Так поступово влада передавалася у спадок і формувалося одноосібне правління — **монархія**.

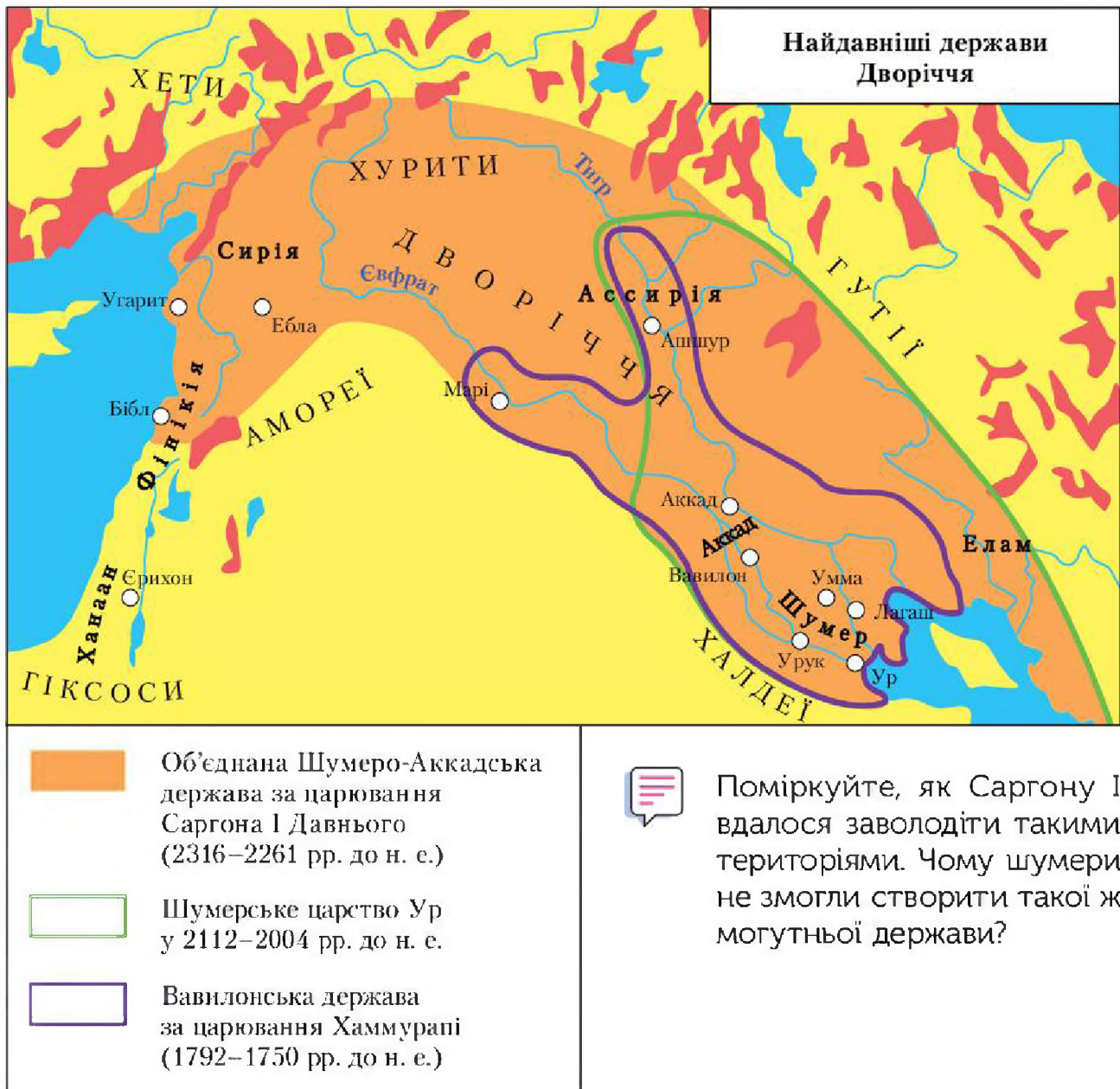

Наведіть аргументи на користь одноосібного правління. Чи має народовладдя переваги над одноосібним правлінням і монархією?

Між містами-державами Дворіччя точилася боротьба за родючі землі. Для захисту від сусідів вони змушені були об'єднуватися у військові союзи. Із цих домовленостей постали могутні держави, такі як Аккад, Шумер, Елам.

Одним із визначних царів Аккаду був **Саргон I** (2316–2261 рр. до н. е.), ім'я якого у перекладі означає «істинний цар». Учені не мають достовірної інформації про його походження. Посівши престол, він вирішив розширити свої володіння і почав готуватися до війни з Шумером. За легендою приводом до цього стала відмова шумерського царя віддати свою доньку заміж за Саргона. Для перемоги над ворогом аккадському цареві довелося зібрати чималу армію. Міста Шумеру об'єдналися, щоб дати відсіч силам Саргона.

Але в завершальній битві військово щастя було на боці Аккаду. Майже всіх лугалів шумерських міст полонили й принесли у жертву богам. Після перемоги над Шумером Саргон завоював Сирію, Елам і таким чином створив велику державу – Аккад. Дехто з істориків називає її першою імперією.

Найвищого розквіту збудована Саргоном держава досягла за Нарам-Суена (близько 2236–2200 рр. до н. е.). Він називав себе величним богом, царем чотирьох сторін світу і наказав зображати себе у головному уборі, прикрашеному рогами, які були символом богів. Після смерті Нарам-Суена через відсутність сильного правителя

держава Саргона поступово занепала. Від неї відокремилися підкорені свого часу міста й держави, зокрема Елам.

Згодом на землі Дворіччя напали племена горців-кутіїв. Вони володарювали понад 100 років і геть занедбали іригаційну систему. Але шумерці зуміли об'єднатися і позбутися влади загарбників.

У XXI ст. до н. е. із сирійського степу до Месопотамії прийшли пасущачі племена семітів-амореїв (аморитів), які змушені були шукати інших місць через засуху. Їхня навала підкосила Шумеро-Аккадське царство. Коли ж через кілька століть постало **Вавилонське царство**, шумери спробували відродити свою державність, проте обидва їхні повстання придушив вавилонський цар. Відтак шумери перейшли на аккадську мову, а їхня мова вийшла з ужитку.

Вавилон виник у XXIII ст. до н. е. Після завоювання міста амореями за ним закріпилася саме аккадська назва — Вавилон. Амореї, які заснували першу вавилонську династію, звели навколо міста мури і проголосили його столицею своєї держави. Так почалась історія **Давньовавилонського царства**.

Вавилон розташовувався у дуже зручному місці — у самому центрі Дворіччя, де Євфрат і Тигр сходилися найближче. Тут зосереджувалися торговельні шляхи, які сприяли розростанню й збагаченню міста. Найбільшої могутності Вавилон досяг за Хаммурапі, який правив протягом 1792–1750 рр. до н. е.

Поміркуйте, якими рисами мав бути наділений тогочасний правитель, аби утримувати владу протягом 43 років і суттєво збільшити територію своєї країни.

Майже 30 років Хаммурапі безперервно воював, відтак підкорив міста-держави Урук, Ларсу, Ашшур та інші й став володарем величезної території. Його царство об'єднувало Шумер й Аккад. Хаммурапі уславився не лише як завойовник. Він здійснив важливі зміни у житті країни: скасував борги бідняків, підпорядкував собі храми, країну поділив на області, якими керували царські чиновники. Дбаючи про добробут держави, упорядкував податки, заборонив продаж землі за борги і встановив контроль над торгівлею. Та найбільшим його досягненням стала укладена ним збірка законів (кодексу), що містила 282 параграфи.

Стовп із текстами законів Хаммурапі

Закони Хаммурапі

На початку ХХ ст. археологи знайшли високий стовп із твердого чорного каменю, укритий клинописними знаками. У верхній частині зберігся барельєф: на троні сидить бог сонця Шамані, перед ним у шанобливій позі стоїть цар. Бог сонця вручає Хаммурапі жезл — знак влади над людьми. Ученим вдалося прочитати клинописне письмо — закони Хаммурапі, що були єдиними для Вавилонського царства. За ними судили тих, хто порушував установлені в державі порядки та правила.

У своєму вступі до законів цар Хаммурапі проголосив мету: «Дати сяяти справедливості у країні, щоб знищити беззаконня і зло, щоб сильний не гнобив слабшого».

Прочитайте уривки із законів Хаммурапі.

Чому закон встановлював суворе покарання за клеп?

Чому за крадіжку карали смертю?

Які норми поведінки прагнув поширити в суспільстві Хаммурапі?

Закони Хаммурапі дають нам уявлення про структуру давньо-вавилонського суспільства:

— На чолі держави стояв цар — верховний правитель, суддя, жрець, якого вважали намісником бога на землі. Володар правив з допомогою великої кількості чиновників, які збирали податки, вели облік урожаю, визначали обсяги роботи для селян.

— Значні привілеї мали воїни: за службу вони отримували землю, їхнє майно не можна було відібрати за борги. У разі загибелі воїна наділи переходили у спадок його синові або дружині. А ось того, хто не приходив на місце збору для військового походу, могли стратити.

— Суспільство складалося з кількох верств: авілум («сини люди-ни») — повноправні вільні громадяни, власники частини общинних земель; мушкенум («схилені») — вільні, але неповноправні громадяни, зазвичай це були найбільшні безземельні селяни, тавардум (раби), які мали носити на грудях спеціальну табличку. Рабів можна було продавати, дарувати, оскільки вони вважалися приватною власністю господаря.

Накресліть у зошиті схему соціальної структури вавилонського суспільства.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Цар Хаммурапі правив протягом 1792–1750 рр. до н. е. За його спадкоємців Вавилонське царство поступово ослабло і занепало. Через внутрішні чвари Вавилонська держава розпалася на дрібні країни. Близько 1600 р. до н. е. під ударами завойовників припинила своє існування могутня держава Хаммурапі.

Поміркуйте, чому ні Шумер, ні Вавилон не зберегли своєї державності.

Домашнє завдання

- 1** Знайдіть в Інтернеті і прочитайте тексти законів Хаммурапі. Виберіть серед них статті, присвячені оренді, й коротко охарактеризуйте це економічне явище.
- 2** Наведіть аргументи на користь твердження або спростуйте його: «Значний вплив на розвиток міського життя Дворіччя мали природні умови».

§ 10. Міфологія, писемність і мистецтво. Епос про Гільгамеша

Бог Еа

Пригадайте, які боги були в пошані у Давньому Єгипті.

Розгляньте зображення бога Еа. Поміркуйте, покровителем якої стихії він був.

Барельєф — це скульптурна композиція, виконана на площині.

На думку вчених, месопотамці не ділили світ на живий і мертвий, реальний та химерний. Усе, що можна відчути, виразити або просто уявити, мешканці Дворіччя наділяли душею, тобто здатністю мислити й діяти. Вони вважали, що світ населяють різні боги та духи, які були їхніми покровителями — величними, могутніми й мудрими. Але, як і реальні люди, ці боги мали недоліки і здійснювали аморальні вчинки.

Наведіть приклади подібної поведінки богів із міфів інших народів.

Зміни в суспільному житті відображалися в міфології та релігії. Наприклад, перехід від кочового скотарства до землеробства втілювався у міфі про сварку між богинею тваринництва Лахар і богинею землеробства Ашнан. Верховний бог Енкі розсудив так: обидві богині важливі, але Ашнан дає людям хліб та вино, без яких важко вижити, тому землеробство важливіше, ніж скотарство.

Поміркуйте, чому жителі Месопотамії вважали землеробство важливішим за скотарство. Як це пов'язано із природними особливостями регіону?

На міфологію впливало й суспільне життя. Через патріархальний уклад Вавилонії авторитет богинь (окрім богині кохання Іштар

Писемність

Розгляньте приклад шумерського клинопису. Поміркуйте, чому цю систему письма європейці назвали клинописом, а народи Сходу — цвяховим письмом.

Шумерський клинопис

Спершу клинописне письмо було дуже громіздким, налічувало близько 2000 знаків. Поступово вавилоняни та асирійці зменшили їх кількість до 350–400, і окремі клинописні ідеограми стали детермінативами, тобто вказували, як читати й розуміти знаки, що стоять поряд. Наприклад, скісний клин розділяв слова, а вертикальний ставили перед чоловічим ім'ям.

Ідеограма — нефонетичний писемний знак, що передає, на відміну від букви, не звук певної мови, а ціле слово або його корінь.

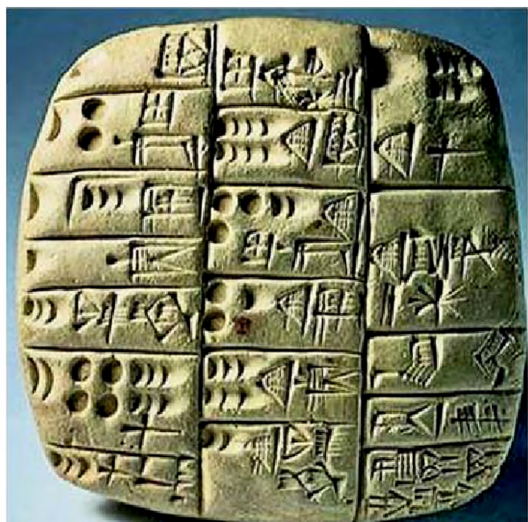
Писали в Месопотамії переважно на вологих глиняних табличках, на яких писці витискали знаки загостреною очеретяною паличкою. Списану глиняну табличку сушили на сонці або обпалювали на вогні. Писати доводилося швидко, поки не висохла глина. Серед месопотамських писців були справжні віртуози: на мініатюрній глиняній табличці розміром утричі меншій за сірникову коробку вони могли помістити 30 клинописних рядків заввишки до 2 мм (такий текст можна прочитати лише за допомогою збільшувального скла).

Проведіть дослідження. Виготовте з вогкої глини або пластиліну невелику табличку і напишіть на ній своє ім'я та прізвище. Чи вдалося вам зробити це швидко і досягти чіткості?

Поміркуйте, чому писці були в пошані у суспільства.

Глиняна табличка з клинописом. 3000 р. до н. е.

Скільки часу, на вашу думку, потрібно, щоб відтворити мініатюрну табличку, зображену на ілюстрації?

На початку I тис. до н. е. у Месопотамії почали писати на вкритих тонким шаром воску дерев'яних дощечках, які складали у книги-ширми за допомогою шнурка. Користуватися такими книгами було зручніше, ніж важкими й крихкими глиняними табличками.

Освіта

Уже в шумерську добу в Месопотамії існували школи. Більшість із них була світською. Освіта при храмах не розвивалася, оскільки жерці зазвичай не вчилися письма. Школи готували землемірів та писців. Поступово в них почали навчати лінгвістики (науці про мову), математики, астрономії, медицини, права. Випускники шкіл ставали не лише чиновниками, а й ученими та вчителями.

Поясніть висловлювання шумерів про школу: «До неї входять із заплющеними очима, а виходять із розплющеними».

До школи записували 5–7-річних дітей (переважно хлопчиків) із заможних родин, оскільки навчання було платним. В одній школі навчалося 20–30 учнів. Їх не ділили на класи — молодші та старші вчилися разом. Більшість учнів закінчувала школу в 20–25 років.

Навчалися учні з різною старанністю. Одні досягали чималих успіхів у каліграфії та стилістиці. Частина учнів намагалася перекласти відповідальність за своє неуцтво на вчителів. Любов до навчання у школі «прищеплювали» за допомогою покарань.

У найбільших культурних центрах Месопотамії можна було здобути й вищу освіту. В Урі, Ніппурі, Вавилоні, Шадупумі діяли своєрідні наукові академії або університети, які готували духовну еліту: вчителів, митців та лікарів.

Мистецтво

У Вавилонії не було будівельного каменю і промислової деревини, тому будували тут лише із глини. Оскільки глина непридатна для монументального будівництва, бо з часом кришиться, храми й палаци були порівняно невеликих розмірів. З цієї самої причини будівлі не прикрашали монументальними скульптурами і рельєфами, а в архітектурі переважали прості форми. Храми й палаци споруджували на пагорбах або штучних насипах, щоб уберегти їх від паводкових вод. Коли глиняна будівля ставала непридатною для мешкання, на її руїнах зводили нову.

Порівняйте зображення зикурату (храмової споруди Дворіччя) та піраміди Хеопса. Що спільного у цих споруд і чим вони відрізняються?

Зикурат

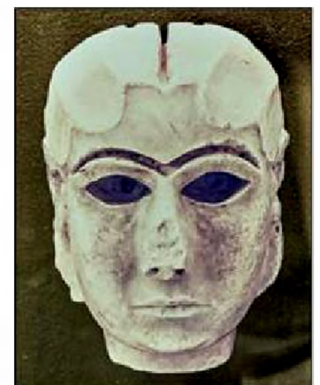
Піраміда Хеопса

До наших днів у більш-менш задовільному стані збереглися лише три месопотамські храми-зикурати — в Урі, Чога-Замбіле та Борсиппі. Але їх було значно більше. Згідно з давніми текстами лише у Вавилоні було споруджено 53 храми.

Одним із найвідоміших скульптурних творів Шумеру є «Дама з Урука» — алебастрове жіноче обличчя (на жаль, пошкоджене). Деякі фахівці вважають її гідною суперницею відомих скульптурних зображень цариці Нефертіті.

Поміркуйте, чому мистецтво в Месопотамії розвивалося не так активно, як у Давньому Єгипті.

Дама з Урука

Епос про Гільгамеша

Гільгамеш – легендарний цар шумерського міста-держави Урук. Про його пригоди розповідає один із найдавніших і найкращих творів літератури Давнього Сходу, найбільший із написаних клинописом – «Епос про Гільгамеша». Найповніший текст зберігся на дванадцяти глиняних табличках. Їх було знайдено під час розкопок столиці Ассирії – міста Ніневія.

В епосі описано як реальні події, так і вигадані. Гільгамеш у ньому – на дві третини бог і на одну третину людина. Він був суворим правителем, тому люди поскаржилися богам на його несправедливе ставлення.

Гільгамеш

Гільгамеш (з шумер. – пращур, герой; з аккад. – той, хто все бачив). 1. Легендарний цар Урука (кінець XXVII – початок XXVI ст. до н. е.), будівничий укріплень Урука. 2. Міфічний герой; бог справедливості, потойбічного суду; герой епосу.

Прочитайте переказ «Епосу про Гільгамеша».

Поміркуйте, образ якого саме Гільгамеша зображено на барельєфі. Якими рисами наділений Гільгамеш? Як ви вважаєте, чому цей епос став неабияк популярним?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Релігійно-міфологічний світогляд населення долини річок-близнюків Тигру та Євфрату помітно вплинув на формування інших давніх релігій, зокрема християнської. Культура Дворіччя стала джерелом натхнення для художників, композиторів, письменників сучасності.

Домашнє завдання

- 1 Намалуйте ілюстрацію до «Епосу про Гільгамеша».
- 2 Підготуйте повідомлення про найшанованіших богів Дворіччя.

§ 11. Фінікія. Фінікійська колонізація. Карфаген

Природні умови

Розгляньте карту. Знайдіть територію Фінікії. Охарактеризуйте природні умови цієї держави.

Східне Середземномор'я II тис. до н. е.

- Фінікія
- Країна філістимлян
- Ізраїль
- Юдея
- Ізраїльсько-Юдейське царство за Давида (1005–965 рр. до н. е.)

Давнє Східне Середземномор'я займало територію між середньою та нижньою течіями Євфрату й Середземним морем південніше від Малої Азії й північніше від Єгипту. Кордони нинішніх східно-середземноморських держав не збігаються з кордонами цього регіону тих часів. Фінікія –

це територія сучасного Лівану. Вона була приморською країною, яку відмежовував зі сходу невисокий гірський хребет Ліван. Його схили в бік моря вкривала вічнозелена рослинність. Фінікійці обжили їх майже до самих вершин. Вологі морські вітри приносили сюди стільки опадів, що в іригації не було потреби. Берегова лінія Фінікії рясніла зручними для мореплавства бухтами і природними гаванями. Основним сировинним багатством країни були славнозвісні кедрові ліси, які давали високоякісний будівельний матеріал, смолу, дерев'яний клей, ароматичні олії.

Мал. 25

Визначте, які переваги мала Фінікія у природних умовах порівняно з Давнім Єгиптом і Дворіччям. Розгляньте малюнок 25 і визначте, для чого фінікійці використовували кораблі.

Розквіт давньої східно-середземноморської цивілізації припав на I тис. до н. е. Зміни зумовила сприятлива міжнародна обстановка: Єгипет занепав, а войовнича Ассирія ще не встановила там свого володарювання.

Фінікійці віддавали перевагу посередницькій торгівлі, відтак побудували наймогутніший на ті часи торгово-військовий флот. За його допомогою вони взяли під контроль усю середземноморську торгівлю. Фінікійські мореплавці не гребували й піратством, не зупинялися навіть перед викраденням людей, яких продавали у рабство. Про фінікійських людоловів ходила недобра слава, що засвідчують рядки «Одіссеї» Гомера:

Вмілий в обманах з'явився до мене якийсь фінікієць,
Хитрий шахрай, що біди не одній вже накоїв людині.
Словом облесним умовив мене він поїхати разом
До Фінікії, де в нього й будинки були, і маєтки...
В Лівію взяв мене він з кораблем мореплавним, облудно
Радячи з ним і мені свій вантаж переправити разом,
Сам же за ціну велику продати мене намірявся.

Переклад Бориса Тена

Які причини спонукали фінікійців займатися работоргівлею?

Філістимляни, давні євреї й арамеї потіснили фінікійців на їхній території, що призвело до стрімкого зростання кількості її населення. Ускладнення демографічної ситуації, а також прагнення місцевого

купецтва закріпитися на основних шляхах морської торгівлі спричинили інтенсивну фінікійську колонізацію.

Колонізація (як освоєння) — заселення та господарське освоєння вільних земель у межах власної держави або ж на неосвоєних територіях інших держав з дозволу їх влади.

Засновані фінікійцями колонії та факторії нерідко ставали містами. Їх еліту утворювали, звісно, фінікійці, а робочою силою було місцеве населення. Окремі колонії, такі як Карфаген (або Картаген), своєю чергою, мали власні колонії.

Найдавніші фінікійські колонії виникли у XII ст. до н. е. на Кіпрі та в Північній Африці. У X ст. до н. е. фінікійці колонізували території до Піренейського півострова, пізніше — до Англії та західно-африканського узбережжя. Припинили фінікійську колонізацію в середині II ст. до н. е. римляни, знищивши її ініціатора — Карфагенську державу.

Фінікійці експортували переважно пурпурну фарбу, яку виготовляли багатьох відтінків — від яскраво-червоного до темно-фіолетового. Нею майстри фарбували текстиль, тонкі єгипетські полотна, а пізніше — китайський шовк. Тканина, пофарбована фінікійським пурпуром, довго не линяла й не вигорала на сонці, тому й коштувала надзвичайно дорого і йшла практично тільки на пошиття царського вбрання та храмових завіс. Пурпур виготовляли з молюсків, колонії яких були поблизу узбережжя Фінікії.

Фінікійські купці

Чималий зиск приносила торгівля склом, виробництво якого налагодили в VII ст. до н. е. жителі міста Сидон. Надзвичайного розквіту воно сягло в римську добу, коли фінікійські майстри навчилися видувати скло.

Леся Українка цікавилася історією Стародавнього Сходу, вивчала її і писала про Фінікію так:

«Фінікійці проводили торг і на морі, і на суходолі. Таким способом фінікійці передавали європейським народам здобутки давніх східних цивілізацій. Самі вони власного свого нічого не мали, що могло б принадити чужих народів, бо не мали ні власного хисту, ні літератури, але зате вони широко розносили культуру різних країн».

Підтвердьте або спростуйте висновок Лесі Українки.

Про суспільні відносини у Фінікії в історичних джерелах інформації обмаль. Важку фізичну роботу, напевно, виконували раби-іноземці, оскільки записів про боргове рабство вчені не виявили. Але постає питання: звідки бралися раби, якщо фінікійці ні з ким не воювали? Найімовірніше, їх купували або викрадали іноземців.

Політичний устрій фінікійських міст-держав був монархічним. Царі мали величезну владу, проте не безмежну. Міські общини змушували царів зважати на їхню думку під час вирішення внутрішньо-політичних питань.

Чому ж фінікійці ні з ким не воювали? Очевидно, вони вважали, що оволодіння чужим майном шляхом торгового обману надійніше й безпечніше.

Назвіть три характеристики Фінікії як держави, що відрізняли її від Давнього Єгипту та Вавилонії.

Народи Східного Середземномор'я, зокрема й фінікійці, жили під постійним тиском сильніших сусідів. Періодично їм вдавалося скинути із себе іноземне ярмо, але лише на короткий час. Протягом III–II тис. до н. е. Фінікія залежала від Єгипту, згодом потрапила під владу Ассирії. Утім ассирійці не гнобили фінікійські міста-держави, оскільки ті були вигідними торговими партнерами і мали розвинений флот. Після падіння Ассирії Фінікія потрапила під жорсткий контроль Халдейського царства, а в середині I тис. до н. е. — Перської імперії.

В елліністичну добу Фінікія увійшла до складу сирійської Держави Селевкідів, а в 63 р. до н. е. стала римською провінцією. Фінікійці зрештою розчинилися серед сирійської людності.

Карфаген

Карфаген — основна фінікійська колонія, яка змогла стати однією з наймогутніших держав Середземномор'я.

Карфаген (з фінікій. — нове місто) заснували наприкінці IX ст. до н. е. аристократи — противники тирського царя. Їх очолювала

сестра цього ж царя Елісса, яка згодом стала царицею держави Карфаген. Населення міста займалося переважно посередницькою торгівлею, ремесла і землеробство тут були не дуже розвинені. Відтак Карфаген став одним із провідних середземноморських торговельних центрів. У середині VII ст. до н. е. він уже був настільки могутнім, що підкорив північно-африканські колонії Фінікії. Його імперським посяганням рішуче противилися лише греки. У результаті в середині V ст. до н. е. постала Карфагенська держава — велика і чи не наймогутніша в Західному Середземномор'ї — зі столицею Карфаген, у якій мешкало близько 200 тисяч містян. Карфагенська держава підкорила території сучасного Тунісу та Алжиру, південно-західних областей Іспанії, фінікійські міста на заході Сицилії, острови між Сицилією та Африкою, частину Болгарських островів і Сардинії.

Незважаючи на те, що Карфаген був республікою, періодично в ньому на недовгий час встановлювалася монархія. Влада в державі належала народним зборам лише формально, насправді нею керували найбагатші містяни.

Розгляньте малюнок — реконструкцію Карфагена. Які деталі вказують на його могутність?

Карфаген. Реконструкція

На останньому етапі свого історичного розвитку (середина V ст. до н. е. — середина II ст. до н. е.) Карфаген намагався відвоювати у греків Сицилію, а в 60-ті роки III ст. до н. е. вступив у смертельний двобій із Римом.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Фінікійці першими обігнули Африку зі сходу на захід.

Вони сприяли освоєнню берегів Середземного моря і використанню їх для міжнародної торгівлі.

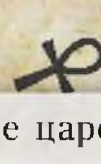
Удосконалили технологію виробництва скла.

Фінікійці першими навчилися видобувати з мушель моллюсків пурпур.

Домашнє завдання

- 1** Одним із найзначніших внесків фінікійців у розвиток світової цивілізації, на думку дослідників, є винайдення алфавітного письма, що стало основою грецького алфавіту й латиниці. Підготуйте повідомлення про фінікійське письмо та знайдіть його зразок.
- 2** Визначте, які особливості розвитку сприяли поширенню впливу Фінікії на середземноморську торгівлю.
- 3** Поміркуйте, про які події йдеться в описі давньогрецького історика Діодора Сицилійського: «...далеко в стороні від Лівії лежить острів значних розмірів, квітучий, з безліччю гір, між яких течуть широкі судноплавні річки. Фінікійці відкрили цей острів випадково, після того як заснували колонію по всьому узбережжю Лівії і вирішили плисти за Гераклові стовпи на захід, у море, яке люди називають Океаном». Знайдіть додаткову інформацію про подорожі фінікійців.

§ 12. Ізраїльсько-Юдейське царство. Природно-географічні умови розвитку. Повсякдення й господарське життя

Природно-географічні умови розвитку

Розгляньте карту на с. 65. Чим відрізнялися природні умови Палестини та Фінікії?

Територію Палестини окреслювали південне передгір'я Лівану та північно-західні кордони Аравійського півострова. Нею протікала ріка Йордан з витокami на півдні Антілівану (гірського пасма на кордоні сучасних Сирії та Лівану), що впадала у Мертве море — неглибоке озеро, вода у якому в шість разів солоніша за морську. Річка ділила Палестину на дві географічні зони: на схід від неї простягалася непридатна для землеробства степова та гориста місцевість, а західні від неї території були багатими на родючі поля, сади, виноградники, луки й пасовиська. На півночі Палестини височіли гори із засніженими вершинами, на її південних окраїнах починалася Сирійсько-Аравійська напівпустеля.

Палестина була бідною на промислову сировину, мала лише глину та будівельний камінь, натомість тут розвивалася торгова діяльність, оскільки її територією пролягали прадавні караванні шляхи.

Поміркуйте, чому сільське господарство не стало основою економіки Палестини.

Ізраїльсько-Юдейське царство

Згідно з Біблією предки давніх євреїв були в єгипетській неволі, а їхнє життя — переобтяжене господарськими роботами. Мойсей, майбутній пророк, організував втечу одноплемінників. За його «посередництва» на горі Синай (на тому місці, де височіє монастир Святої Катерини) Бог уклав з утікачами угоду, пообіцявши їм притулок

й опіку. Натомість вони мали відмовитися від поклоніння іншим богам. Біженці не довго дотримувалися праведного життя, за що були покарані 40-річними поневіряннями, перш ніж потрапили до землі обітованої – Палестини.

Пригадайте зміст заповіту Мойсея. Чому його називають «десятьма заповідями»?

Історики не мають доказів перебування давніх євреїв у Єгипті. Тому наразі жоден дослідник не може ні підтвердити, ні спростувати біблійну оповідь.

Спочатку євреї не мали своєї держави, а жили племінними групами, які постійно ворогували. Прийшовши до Ханаану – давньої держави, яка розташовувалася між Дворіччям і Єгиптом, вони натрапили на стійкий опір місцевого населення. Про це йдеться в біблійному епосі про Самсона, Дебору та інших єврейських героїв. Цікавим є той факт, що, незважаючи на те, що євреї знищували ханаанейські міста, самих ханаанеїв вони не чіпали, оскільки вважали їх своїми родичами.

Розташований на неприступній скелі Єрусалим євреї завоювати не могли, тому уклали з ханаанеями союз проти спільного ворога – двох племен морських народів – філістимлян і чакара, які також оселилися на околиці Палестини і, на відміну від євреїв, мали залізну зброю. Тривалу боротьбу між цими народами описано у біблійній легенді про Давида і Голіафа.

Чи знаєте ви історію про перемогу Давида над Голіафом? Завдяки яким якостям юнак здолав велетня?

Давид і Голіаф

Єврейські коліна (роди) нерідко конфліктували, укладали одне проти одного політичні союзи, які очолювали вожді-судді. Та в XI ст. н. е. вони дійшли згоди і об'єдналися, щоб захищатися від ворогів. Не менш вагомими у цій справі були й торгові інтереси.

Згідно з біблійними переказами першу єврейську державу Ізраїль заснував виходець зі знатного єврейського роду на ім'я **Саул**. Саме він підняв ополчення на боротьбу з філістимлянами. Завдяки перемозі Давида єврейські роди об'єдналися і визнали Саула своїм царем.

Після загибелі Саула царем став Давид – біблійний переможець Голіафа і засновник Ізраїльсько-Юдейського царства. Він створив царську гвардію, заснував чиновницький апарат, поділив країну на адміністративні округи, здійснив перепис населення й оподаткував його.

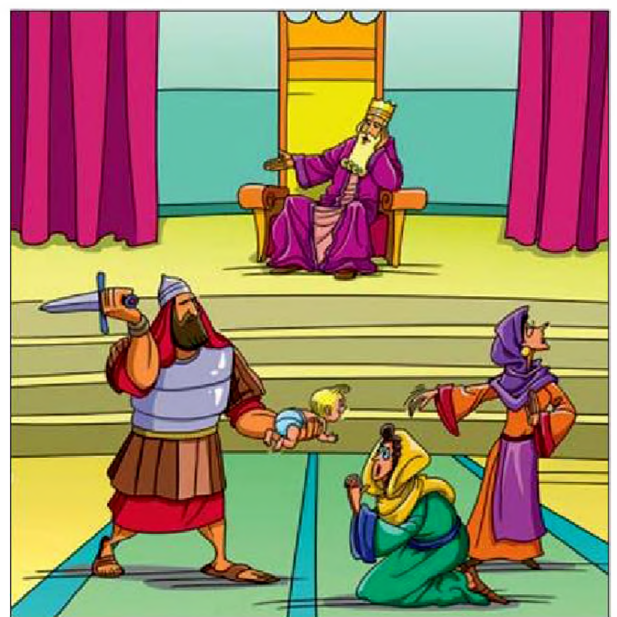
У 995 р. до н. е. Давид завоював Єрусалим і зробив його столицею. З часом він підкорив решту ханаанейських міст. За його правління панували мир і злагода, а релігія дедалі більше впливала на життя людей.

Що вам відомо про царя Соломона? Наведіть біблійні історії, що засвідчують мудрість легендарного царя.

По смерті Давида єврейський трон успадкував його молодший син Соломон, за царювання якого Ізраїльсько-Юдейське царство досягло вершини розвитку. Він зміцнив найбільші міста, наказав побудувати у столиці величний царський палац і коштовно оздоблений храм Богу. Відтак Єрусалим став не лише політичною, а й релігійною столицею євреїв.

Соломон сприяв розвитку торгівлі: через місто Мегіддо тепер пролягали основні торгові шляхи. Він побудував торговельний флот, який раз на три роки у складі флотилії фінікійського царя Ахірама вирушав до аравійської країни Офір за золотом та екзотичними товарами.

Соломон вирішує суперечку між двома жінками

За царювання Соломона зріс міжнародний авторитет давньоєврейської держави. Він уклав союз із Єгиптом, одружившись із єгипетською принцесою. У придане за нею фараон Шешонк дав палестинське місто Гезер. Ізраїльсько-Юдейське царство, таким чином, отримало вихід до Середземного моря.

Соломон багато пільг надавав юдеям, а ізраїльтян обкладав значними податками. Це призвело до повстань, і невдовзі по смерті Соломона Ізраїльсько-Юдейське царство розкололося на дві держави.

Чи погоджуєтеся ви з характеристиками царя Соломона, які подано у Біблії: «І став цар Соломон найбільшим від усіх земних царів щодо багатства та щодо мудрості. І вся земля хотіла бачити Соломона, щоб послухати його мудрості, що Бог дав у його серце?»

У 722 р. до н. е. над землями євреїв встановив владу Ассирії цар Саргон II і змусив їх платити данину. На початку VI ст. до н. е. Єрусалим підкорив володар Нововавилонського царства Навуходоносор II, який змусив євреїв переселитися до Вавилонії — забрав у «вавилонський полон». Дозволили євреям повернутися на свої землі перси, які завоювали Вавилон. Та об'єднати їх у єдину державу не вдалося, оскільки у 332 р. до н. е. ці території захопив Александр Македонський. Згодом вони увійшли до складу Єгипетської держави, а в 63 р. до н. е. стали римською провінцією. Так припинила існування давня держава євреїв.

Повсякдення й господарське життя

Пригадайте, завдяки чому єгиптяни і жителі Месопотамії отримували високі урожаї.

Північна територія Палестини була зоною неіригаційного землеробства. На її гористій, напівпустельній території населення займалося скотарством. Також давні євреї були вправними ремісниками: тут розвивалося ковальство, ювелірна справа, гончарство, ткацтво. Особливо добре розумілися ізраїльтяни на міжнародній торгівлі: продавали олію, парфуми, деревину, натомість купували золото, срібло, коштовні камені, слонову кістку та предмети розкоші.

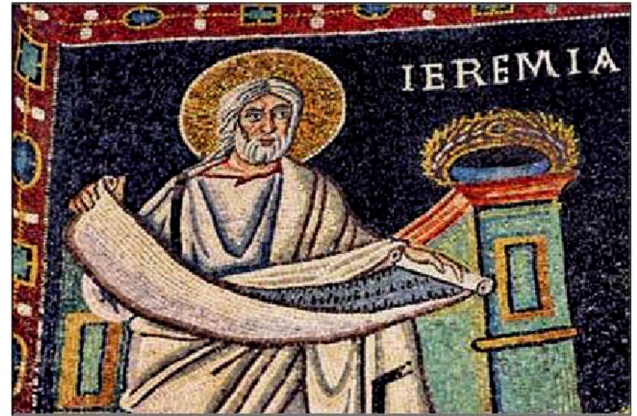
Поміркуйте, які країни були партнерами Палестини.

Давньоєврейське суспільство було клановим. Основу клану становив батьківський рід. Родичі не лише спільно володіли общинною землею, вони разом святкували релігійні свята, мали спільний родовий цвинтар, були пов'язані традиціями кровної помсти та взаємодопомоги. Патріархальні роди утворювали коліна, які жили відособлено, до того ж нерідко ворогували між собою. У євреїв склався **мінорат** — монопольне право молодшого сина на батьківський спадок.

В Ізраїльсько-Юдейському царстві існувало рабовласництво. Було кілька категорій рабів: вічні — інородці-іновірці, які разом з общинниками працювали в царському господарстві, та тимчасові — євреї-одновірці, які потрапили в боргову кабалу. Існувала також категорія вільних, однак позбавлених земельної власності та громадянських прав інородців, які працювали в царсько-храмовому господарстві, жили з найму або орендували землю.

Соціальної рівності в суспільстві не було навіть серед євреїв-одновірців, яких їхній пророк Єремія поділяв на народ землі — основну масу трудового люду та сановників — соціальну еліту, яка володіла величезними полями й виноградниками. Родові ж зв'язки залишалися дуже міцними, тому знать не протиставляла себе простому люду. Традиція взаємодопомоги, спільна генеалогія та інші чинники родинної належності об'єднували заможних і бідних в один клан. Але в середині кланів соціальне розшарування зберігалось. Особливо сприяла збереженню кланової структури належність євреїв до однієї релігійної общини.

Окремий суспільний прошарок у давніх євреїв становили жерці — священники та левіти. **Священники** займалися жертвоприношеннями, пророкуванням, тлумаченням релігійних законів, виконували судові функції, **левіти** — це храмові співаки, тому стояли на ієрархічній

Пророк Єремія.
Фреска у базиліці Святого Віталія.
Равенна. Італія.

драбині шаблем нижче. Левіти становили дванадцяте коліно Леві (нащадки третього сина Якова, одного з біблійних праотців). Мешкали вони не відособлено, а на території решти колін, тобто були міжплеменною організацією. Вони не володіли землею, а жили з податку, що збирали для них з інших колін.

Чим відрізнялася влада царя Ізраїльсько-Юдейського царства від влади фараона у Давньому Єгипті?

Сім'я у давніх євреїв, як майже скрізь на Давньому Сході, була патріархальною. Жінка належала батькові або чоловікові, їй відводилася роль домашньої прислуги, вона не могла свідчити в суді. Молилися чоловіки й жінки окремо. Однак коли євреям потрібно було рятувати своїх одноплемінників, викрадених з метою одержання викупу, вони викупували найперше жінок.

Поясніть, чому в давні часи ставлення до жінок відрізнялося від сучасного.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Давні євреї не зуміли створити сильної держави. Ізраїльсько-Юдейське царство швидко розпалося через різницю у демографічній ситуації в Ізраїлі та Юдеї. Важливу роль відіграли у цьому також суттєві відмінності в соціально-економічному розвитку обох регіонів, різні географічні умови (Юдея була віддалена від торгових шляхів).

Домашнє завдання

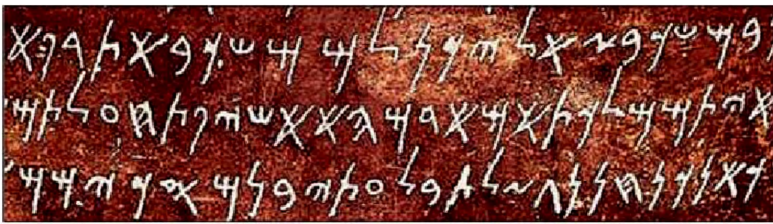
- 1 Намалюйте в зошиті або на окремому аркуші ілюстрацію, яка охарактеризує правління Давида або Соломона.
- 2 Визначте основні особливості економічного, політичного і соціального розвитку давніх євреїв.

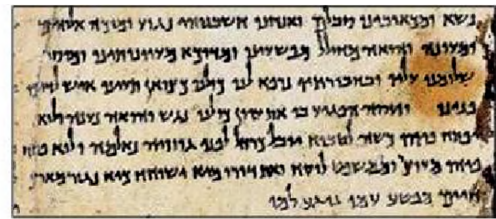
§ 13. Алфавіт. Єрусалим. Біблія як історичне джерело

Розгляньте ілюстрації. Поміркуйте, чим відрізняється цей тип письма від ієрогліфів або клинопису.

Фінікійське письмо

Давньоєврейське письмо

Найбільшим культурним досягненням семітів — східно-середземноморських народів — дослідники вважають створення абеткового письма, хоча його походження гостро дискутується. Частина вчених припускає, що фінікійці запозичили давньоєгипетську писемність, але спростили й удосконалили її. Інші стверджують, що семітське письмо походить від месопотамського клинопису або від нього та давньоєгипетської ієрогліфіки одночасно.

Просте й зручне абеткове письмо з'явилося у Східному Середземномор'ї через нагальну потребу швидко фіксувати обіг товарів. Найдавніше письмо виникло в першій половині II тис. до н. е. У середині II тис. до н. е. увійшло в ужиток синайське письмо, що налічувало лише 32 знаки й, очевидно, було буквеним.

Торговцям Східного Середземномор'я не доводилося нічого винаходити, вони запозичували наукові здобутки своїх партнерів — єгиптян, вавилонян, асирійців. Хоча фінікійці вважали своїми вчителями в науковій галузі єгиптян, однак вони теж зробили певний внесок у цю важливу галузь. Згідно з античними переказами сіdoneць Мох задовго до греків створив учення про атоми. Геродот вважав, що першим грецьким математиком, фізиком, астрономом і філософом був фінікієць Фалес із Мілета. Склалися у східно-середземноморських народів, передусім у євреїв, також історичні знання, які окремі дослідники прирівнюють до «готової» науки. Римський географ та історик Страбон писав, що фінікійці добре знали астрономію та арифметику.

Єрусалим

Опишіть життя Єрусалима, зважаючи на матеріал попереднього параграфа. Скористайтеся реконструкцією вигляду давнього міста. Поміркуйте, чому сусідні держави хотіли взяти його під свій контроль.

Давній Єрусалим. Реконструкція

Біблія як історичне джерело

Що ви знаєте про Біблію? Які історичні відомості з неї було використано у попередніх параграфах?

Який біблійний сюжет зображено на малюнку 26? Чому вчені дискутують щодо правдивості цієї біблійної оповіді?

Мал. 26

Біблія містить велику кількість переказів про історію Ізраїлю, Єгипту й сусідніх з ними регіонів. Підтвердити або спростувати цю інформацію покликана так звана біблійна археологія, що наразі є самостійним розділом загальної археології. Дослідження біблійної археології поширюються на землі, згадані у Старому Завіті, найперше на Палестину.

Здається, що Біблія — це збірка літературних творів, переважно давньоєврейських, написаних протягом майже 1600 років невідомими авторами. Імовірно, укладачів Біблії розділяли сотні років і тисячі кілометрів, вони належали до різних соціальних верств. Насправді ж до Біблії входять тексти низки літературних жанрів, серед яких історичні свідчення, соціальні норми (цивільні, кримінальні, етичні, ритуальні, гігієнічні правила), релігійна поезія, притчі й алегорії, біографії, листування, спогади і щоденники, пророцтва й одкровення. Завдяки цьому Старий Завіт можна розглядати як історію ізраїльського народу.

Прочитайте десять заповідей, які Мойсей повідомив євреям.

Визначте, які з них є суто релігійними нормами, а які встановлюють норми моралі та права.

Які історичні відомості ми можемо отримати з десяти заповідей? Пригадайте події з історії Ізраїльсько-Юдейського царства. Про які з них ми дізналися саме з Біблії? Які історичні особи є героями біблійних оповідей?

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Незважаючи на тривалу боротьбу між великими давніми державами Єгиптом, Ассирією та Нововавилонським царством за панування у Східному Середземномор'ї, усупереч внутрішньому розколу, що призвів до утворення двох, часом ворогуючих один з одним царств, єврейський народ зберігав свою культуру й релігію. Зв'язок євреїв зі своєю землею та Єрусалимом був дуже сильним. Ані знищення держави, ані зруйнування Єрусалимського храму й виселення євреїв до Месопотамії не стали завершенням їхньої національної історії.

Домашнє завдання

- 1 Виберіть сюжет із Біблії, який ознайомлює з особливостями життя в Ізраїльсько-Юдейському царстві.
- 2 Складіть кросворд на тему «Цивілізації Давнього Сходу».
- 3 Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Основні економічні й культурні досягнення цивілізацій Давнього Сходу

Осередки цивілізації	Досягнення

§ 14. Давня Індія

Пригадайте, що вам відомо про міста Мохенджо-Даро і Хараппа. Чому вчені не можуть пояснити причини занепаду найдавнішої цивілізації Індії?

У середині II тис. до н. е. до Індії прийшли племена кочовиків і скотарів — **аріїв**. Головним серед них було плем'я бхаратів. Говорили арії на санскриті. Кожне плем'я очолював вождь — **раджа**. На чолі союзу дев'яти племен стояв **магараджа**. Усе корінне населення Індії було поневолене і стало безправним. Себе ж арії вважали благородними людьми.

З початком оброблення заліза арії розширили свої посівні площі за рахунок вирубування лісів. Це сприяло їх розселенню по всій території Індії. Поступово вони асимілювалися з місцевим населенням й утворили разом із ним індійський народ.

Держава Маур'їв (317–180 рр. до н. е.). До VI ст. до н. е. північна Індія поділялася на безліч царств. З часом одне з них, що називалося Магадха, швидко зміцніло й розширилося. Але близько 330 р. до н. е. Александр Македонський узяв під контроль усю Західну Індію. Після його смерті

представник роду Маур'їв Чандрагупта позбувся залежності від еллінів. У 305 р. до н. е. він зміг відбити наступ армії діадоха Селевка. З ним Чандрагупта уклав мирний договір, згідно з яким він отримав землі Західної Індії, а навзаєм передав Селевку 500 бойових слонів.

З часом Чандрагупта повернувся до Магадхи, захопив престол і заснував могутню державу Маур'їв, об'єднавши всю Північну й Центральну Індію.

Чандрагупта

Чому наступники Александра Македонського не змогли втримати під контролем землі Індії?

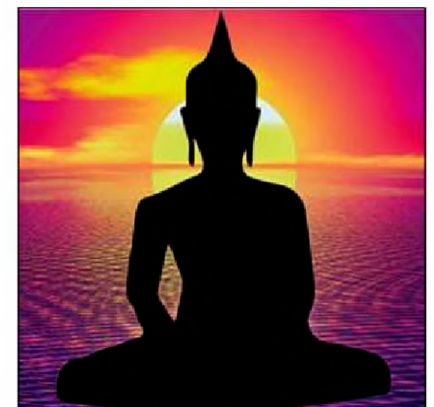
Онук Чандрагупти Ашока підкорив сусідні царства у Південній Індії. Згідно з переказами він розширив мережу зрошувальних каналів, побудував у містах лікарні, оновив всеіндійську систему доріг. Підкорені землі Ашока поділив на великі області, на чолі яких поставив членів царської сім'ї. Відтак у середині III ст. до н. е. держава Маур'їв досягла розквіту.

Ашока зробив буддизм державною релігією близько 260 р. до н. е. Він побудував для вірян тисячі культових споруд. Протягом свого правління Ашока дотримувався припису ненасильства — ахімси.

Буддизм. Близько 560 р. до н. е. народився принц Сідхартха Гаутама. Побачивши страждання бідняків, принц зрікся престолу й подався мандрувати, шукаючи відповідь на запитання: що є причиною страждань? Коли ж на нього зійшло боже осяяння, він знайшов відповідь на своє запитання і став Буддою, тобто «просвітленим».

Основна мета буддистів — досягти **нірвани**: стану вічного блаженства й абсолютного спокою. Найбільшими прихильниками буддизму були бідні верстви суспільства.

Ашока прагнув об'єднати населення своєї держави в єдиний народ. Та, незважаючи на успішне правління магараджи, більшість індійців вважала себе членами насамперед своїх племен, а вже потім підданими Маур'їв.

Будда

У II ст. до н. е. імперія розпалася. Роздрібнена й знесилена Індія стала здобиччю нових завойовників.

Що було спільного у розвитку Давнього Єгипту і Давньої Індії?

Брахма, Вішну
та Шива

Брахманізм. У VI–II ст. до н. е. виникла ще одна релігія — брахманізм. Головними богами цієї віри є Браhma — творець, Вішну — захисник і Шива — руйнівник. Саме бог Браhma поділив індійське суспільство на 4 варни (групи): брахмани — жерці; кшатрії — воїни на чолі з царем; вайш'ї — селяни, купці і ремісники; шудри — слуги, найнижчі верстви суспільства, зокрема корінне населення Індії.

Не належали до жодної варни так звані недоторкани. Їм було заборонено жити в селищах та містах, до них не дозволено було торкатися і навіть дивитися на них. Вони прибирали сміття й виконували усю брудну роботу. Якщо недоторканий входив до селища, він мав дати про це знати спеціальним дзвіночком.

У V ст. до н. е. індійське суспільство почало ділитися на касты, тобто за професіями.

Проаналізуйте, які переваги й недоліки мав поділ людей на варни.

Колесо сансари

Індуїзм. Релігія давала людям нижчих варн лише одну надію: якщо вони коритимуться своїй долі, старанно виконуватимуть свої обов'язки, то у наступному житті зможуть народитися воїнами, царями або навіть брахманами.

Таку надію надавав індуїзм, зокрема поняття **сансара** — кругообіг життя у природі й переселення душ померлих до інших тіл. Цю ідею підтримував **закон карми** — сукупність усіх добрих і поганих справ, вчинених у попередніх життях, що визначає долю людини в майбутньому. Індуїсти вшановують священних тварин: корову, змію

та інших. Священими книгами буддизму та індуїзму є епічні поеми «Махабхарата», «Рамаяна» і «Бхагават-Гіта».

Поміркуйте, яку роль відігравала релігія у житті Давньої Індії.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Цивілізації Давньої Індії зробили надзвичайно великий внесок у розвиток культури людства. Моральні принципи буддизму й індуїзму сповідує понад мільярд жителів планети Земля. Учені стверджують, що саме індійські мудреці придумали позначення цифр, які ми нині називаємо арабськими. Так сталося, тому що запозичили ми їх саме в арабів. Та араби й не приховують, що цифри, як і багато чого іншого, вони запозичили у давніх індійців. Інтелектуальну гру для царів — шахи — також створили в Індії. Навіть цукор («сакхара») теж прийшов до нас з Індії — його вперше отримали із солодкого соку цукрової тростини.

Домашнє завдання

- 1** Порівняйте поняття «варна» і «каста»: визначте їх спільні та відмінні риси.
- 2** Підготуйте повідомлення про визначну пам'ятку культури Давньої Індії.

§ 15. Давній Китай

Вже за часів неоліту на території сучасного Китаю у долині річки Хуанхе розвивалися землеробські культури. Спочатку люди не селилися у долинах великих річок, бо вологий клімат і так забезпечував гарні врожаї. Але кількість жителів у поселеннях зростала, відтак з'явилася потреба у каналах.

Пригадайте, яку роль відіграло будівництво іригаційних споруд у розвитку Давнього Єгипту та Дворіччя.

Бронзова ритуальна посуда для жертвоприношення доби Шан-Інь

Держава Шан-Інь (1600–1046 рр. до н. е.). Учені стверджують, що приблизно в середині II тис. до н. е. в долині Хуанхе утворилася держава Шан-Інь. Саме шанці збудували канали для зрошування полів. Вони вирощували просо, пшеницю, рис, а також городні й садові культури. Окрім того, шанці навчилися вирощувати шовковиків (шовковичних черв'яків), завдяки яким з'явилася шовкова тканина.

Розгляньте бронзовий виріб часів Шан-Інь. Як ви можете охарактеризувати рівень розвитку ремесла у цій державі?

Царство Шан-Інь не змогло утримати підкорені землі у покорі. Додатково його послаблювали спустошливі набіги кочовиків. Близько 1000 р. до н. е. Шан-Інь підкорили західні кочові племена династії Чжоу.

Держава Чжоу (1046–256 рр. до н. е.). За часів держави Чжоу китаїці навчилися обробляти залізо. Нові знаряддя праці допомагали вирубувати більше лісів. Населення почало осушувати болота. Відтак збільшилися посівні площі, що призвело до тяжких наслідків — посилилася руйнівна сила бурхливих річкових потоків. Розливи Хуанхе завдавали хліборобам чимало лиха. Китайцям довелося споруджувати дамби, які захищали рівнини від повеней, та будувати складну систему каналів.

Імперія Цін (221–206 рр. до н. е.). У V–III ст. до н. е. на території Китаю було кілька держав, які постійно воювали між собою. Цей період називають **періодом воюючих царств** (403–221 рр. до н. е.). У 221 р. до н. е. правитель держави Цін зміг об'єднати під своєю владою розрізнені князівства і створити імперію. Він проголосив себе Цін Шіхуанді, що у перекладі означає «перший імператор». Одинадцять років його правління відзначилися значними реформами. Він поділив імперію на 36 областей, якими управляли царські чиновники; побудував нові дороги; запровадив єдину монетну систему. Для захисту імперії від кочовиків Цін Шіхуанді розпочав будівництво Великої китайської стіни.

Поміркуйте, яким чином стіна допомагала захищати землі від кочовиків.

Пригадайте, хто з римських імператорів теж організував зведення подібних укріплень.

Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній приблизний період початку зведення Великої стіни в Китаї та валів у Римі.

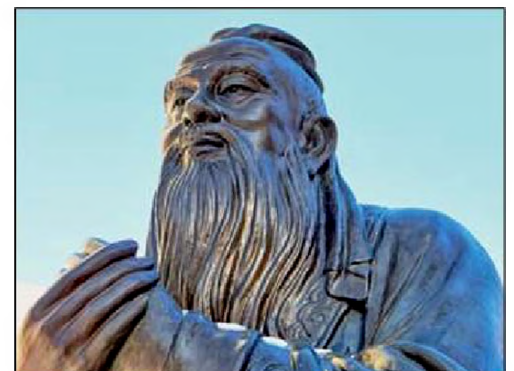
Велика китайська стіна

Імперія Хань (206–220 р. до н. е.). Після смерті імператора Цінь Шіхуанді у країні почалося повстання селян. Лідером виступу був Лю Бан, який заснував династію Хань і став імператором під титулом гаоцзу (202–195 рр. до н. е.). За його правління було зменшено податки, викуплено з боргового рабства збіднілих селян. Важливого значення для розвитку торгівлі між імперією Хань та Середземномор'ям і Середньою Азією набув Великий шовковий шлях.

Кінець династії Хань припадає на II–III ст. н. е., коли вона розширила свої кордони за рахунок територій Кореї та В'єтнаму. У 184 р. почалися селянські виступи під проводом лікаря Чжан Цяо, які називають **Повстанням жовтих пов'язок**. Повстання було придушене, але імперія ослабла. У 220 р. останній китайський імператор династії Хань зрікся престолу. Китай було поділено на три царства — Вей, Шу та У.

Поміркуйте, чому розширення територій часто призводило до ослаблення великих держав.

Конфуцій

Важливу роль для розвитку китайської цивілізації мало вчення китайського філософа Конфуція (551–479 рр. до н. е.). Він сформулював моральний ідеал досконалої людини: вона має володіти двома якостями — гуманністю і почуттям обов'язку. Конфуцій розробив ідею суспільства, у якому кожен має своє місце і повинен виконувати свої обов'язки. Він говорив: «Правитель мусить бути правителем, батько — батьком, а син — сином». Основою суспільного порядку Конфуцій вважав суворе підкорення старшим.

Поміркуйте, чому ідеї конфуціанства були вигідними для влади.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

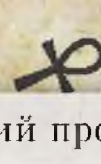
Компас, порох, папір і шовкову тканину об'єднує спільне походження — Давній Китай. Китайська цивілізація дала людству безліч корисних винаходів та відкриттів. Здобутки давніх китайців стосувалися не лише матеріальної сфери. Наприклад, учення великих китайських філософів і мудреців Кун-Цзи (відомий нам як Конфуцій) і Лао-Цзи залишаються актуальними й донині.

Домашнє завдання

- 1** Намалюйте символ індійської або китайської цивілізації і поясніть, які образи ви використали для його створення.
- 2** Накресліть у зошиті порівняльну таблицю і заповніть її.

Цивілізації	Спільне	Відмінне
Сходу		
Сучасної Європи		

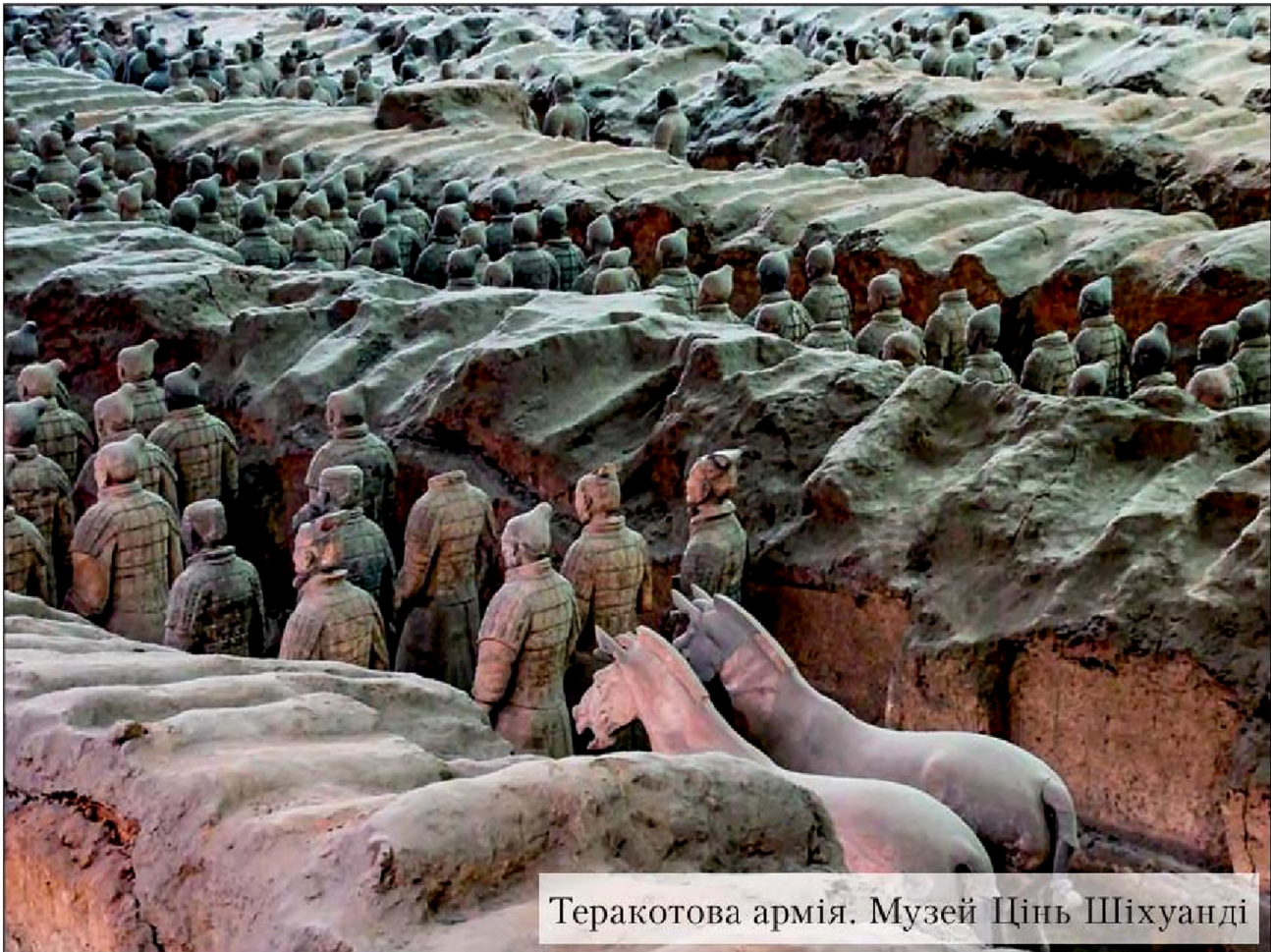

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЄКТ

Розгляньте світлину. Поміркуйте, хто і чому створив ці фігури людей і тварин.

Прочитайте уривок із науково-популярної статті.

«Не тільки в Китаї, а й у багатьох інших країнах існувала традиція поховання імператорів або інших володарів з великими почестями. Їхні могили прикрашали величними статуями і навіть храмами або садами, перетворюючи їх на скарб або витвір мистецтва. Одне з таких приголомшливих поховань — могила імператора Цінь Шіхуанді, прикрашена тисячами фігур воїнів, виліплених із глини. Це унікальне воїнство відоме в усьому світі під назвою “теракотова армія”.

Піхота, лучники й кіннота виліплені на повний зріст в амуніції з усіма деталями. Кожна фігура має індивідуальні риси обличчя. Зачіски відображають національну належність прототипу, а обладунки та зброя — положення воїна в армійській ієрархії. Теракотові солдати мали дерев'яні луки та стріли, які не збереглися — згнили, а от металеві мечі залишилися такими ж гострими, як і 2000 років тому.

Що не ілюструє могутності Цінь Шіхуанді ліпше, аніж розміри похоронного комплексу, який було зведено ще за життя імператора. Спорудження гробниці почалося одразу після утворення імперії неподалік від нинішнього міста Сіань. Згідно зі свідченням китайського історика Сіма Цяня (II ст. до н. е.) до створення мавзолею було залучено понад 700 тисяч робітників та ремісників, і тривало воно 38 років. Периметр зовнішньої стіни поховання становив 6 км».

Підготуйте інформацію про подібні пам'ятки — поховання могутніх правителів на території сучасної України.

Узагальнення і тематичний контроль

1 Виконайте тестові завдання.

- Хто очолював єгипетську державу?

A номарх	B верховний жрець
B фараон	Г енкі
- Представники якої варни в Індії становили політичну еліту?

A брахмани	B вайшья
B кшатрії	Г шудри
- Як називалася найбільша фінікійська колонія?

A Тир	B Сидон
B Карфаген	Г Тапс
- Хто за легендою був засновником і першим царем держави Ізраїль?

A Саул	B Соломон
B Давид	Г Мойсей

5. Установіть відповідність між іменами володарів різних країн та деталями їхньої біографії.

1 Аменхотеп IV	А створив перші писані закони
2 Хаммурапі	Б завоював сусідні землі й фактично за- снував першу імперію
3 Саргон I	В вивів давніх євреїв з єгипетського рабства
4 Соломон	Г визнавав єдиного бога Атона, провів ре- лігійну реформу
	Д збудував один із найвеличніших єврейських храмів Єдиному Богу

6. Які винаходи здійснили мудреці Давньої Індії та Давнього Китаю? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 порох	5 цукор
2 письмо	6 поршневий насос
3 календар	7 понтонний міст
4 порцеляна	

2 Дайте визначення поняття «цивілізація». Аргументуйте, чому Дворіччя називають осередком землеробської цивілізації.

3 Часом дослідники і журналісти називають Вавилон першим мегаполісом. Вдале розташування поблизу річки Євфрат і сприятливий клімат зробили місто столицею Вавилонії. За часів найбільшого розквіту його населення налічувало близько 200 тисяч осіб. Поміркуйте, що означає слово «мегаполіс». Чи можна його вживати стосовно Давнього Вавилона?

4 Розгляньте зображення. Як ви вважаєте, чому міста Дворіччя будували на підвищеннях й оточували високими мурами?

РОЗДІЛ 3

Антична цивілізація та її сусіди

Що таке елліністична цивілізація?
Де і коли виникли її осередки?
Як вивчають історію Еллади і Риму?

Мінойська та Ахейська цивілізації

Як жили і розвивалися міста-поліси?

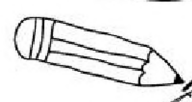
Хто такий Александр Македонський?
Чому його вважають геніальним полководцем?

Що ми знаємо про Давній Рим?

Яким чином давньоримська культура впливала на розвиток сучасної Європи?

Як жили наші предки-слов'яни?

Куди і хто мандрував під час Великого переселення народів?

Античність — надзвичайно цікавий період історії людства. Минуло кілька тисяч років, а ми й нині користуємося результатами наукових досліджень давньогрецьких і давньоримських учених. Письменники й художники різних країн і народів використовують у своїх творах образи античних міфів. Сюжет міфу про Прометея використали українські літератори: Т. Шевченко у поемі «Кавказ», Леся Українка у драмі «Іфігенія в Тавриді», А. Малишко в поемі «Прометей». Чому саме за античних часів людство здійснило так багато досягнень? Пояснити цей феномен ви зможете, опрацювавши матеріали третього розділу.

Мал. 27

§ 16. Умови розвитку античних цивілізацій

Періодизація історії Давньої Греції та Давнього Риму

Ви розпочинаєте вивчення найбільшого розділу давньої історії, присвяченого античним Греції та Риму. Ознайомтеся з періодизацією історії цих двох осередків цивілізації. Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній періоди, виділені у таблиці. Поміркуйте, чи збігаються періоди в давній історії Греції та Риму. Чим вони відрізняються?

Давня Греція (Еллада)	Давній Рим
<p>1. Крито-мікенська цивілізація — це час виникнення, розквіту і падіння ранньокласових суспільств і перших державних утворень II тис. до н. е.</p>	<p>1. Царський період — VIII–VI ст. до н. е. — найдавніша історія Риму. 2. Республіканський період — (VI–I ст. до н. е.). Поділяється на ранню республіку (VI–III ст. до н. е.,</p>

Давня Греція (Еллада)	Давній Рим
<p>2. Гомерівський, або передполісний, період («темні віки») – XI–IX ст. до н. е.</p> <p>3. Архаїчна Греція (VIII–VI ст. до н. е.) – час формування полісних структур, Великої грецької колонізації і ранньогрецької тирапії.</p> <p>4. Класична Греція (V–IV ст. до н. е.) – розквіт давньогрецьких полісів, їх економіки, період найвищих культурних досягнень давніх греків.</p> <p>5. Елліністична доба, що починається походами Александра Македонського (остання третина IV ст. до н. е.) і завершується у 30-х рр. до н. е., коли останню з елліністичних держав – Птолемеївський Єгипет – завоював Рим</p>	<p>формування ранньорабовласницького суспільства і завоювання Римом Італії) та пізньої республіку (II–I ст. до н. е., розквіт рабовласницьких відносин і зміцнення держави).</p> <p>3. Імператорський період (кінець I ст. до н. е. – V ст. н. е.). Перші два століття імператорської епохи – це часи ранньої імперії (принципату), коли відбувався розквіт рабовласницьких відносин в усьому Середземномор'ї. У III ст. н. е. почалася криза Римської імперії, яка загрожувала розпадом держави.</p> <p>4. Часи пізньої імперії (домінату), який охоплює кінець III–V ст. н. е. Історія Давнього Риму завершується умовною датою – 476 р. (рік падіння Західної Римської імперії)</p>

Природно-географічні умови Балканського півострова

Землі Греції лежать на півдні Балканського півострова – у східній частині Середземномор'я. Із заходу їх омиває Іонічне море, а зі сходу – Егейське, на півночі країни починаються Балканські гори.

Греція – країна гірська. З одного боку – високі гори Македонії та Фракії, з іншого – хребти з густими реліктовими лісами Пінд, Парнас і найвища точка Греції – гора Олімп, на якій, за переказами, мешкали боги.

Пригадайте, де ви чули назву Олімп. Які сучасні спортивні змагання мають співзвучну назву?

Розгляньте карту. Чим особлива територія Давньої Греції? Які природні умови відрізняють цей регіон від осередків цивілізації Давнього Сходу?

Дослідники поділяють територію Греції на континентальну й островну. Континентальні землі склалися із трьох частин. На півночі, у Фессалії (або Тессалії), переважали родючі рівнини. Центральні райони — Беотія й Аттика — мали зручне розташування і вигідний вихід до моря. Південною частиною Греції був півострів Пелопоннес. Його основні області — це Еліда, Лаконіка та Мессенія.

Острівна Греція складалася з величезної кількості островів, які вчені не можуть точно підрахувати. Називають цифру від 1200 і аж до 6000. Серед них є великі, такі як Крит, Лесбос, Евбея, і невеличкі скелі, непридатні для життя.

Які переваги давала велика кількість островів?

Літо у Греції спекотне, дощів майже не випадає. Зима прохолодна, хоча й без снігу. Через посушливий клімат тут немає великих річок. Це країна з гірськими луками, хребтами й долинами. У Греції завжди відчувалася нестача земель, придатних для землеробства. Тільки на півночі та півдні, а також у гірських долинах були порівняно великі ділянки родючих земель. На схилах гір здавна вирощували виноград та оливкові дерева. Греки були вправними садівниками і торгували вином та олією.

Гори Еллади були багаті на дорогоцінні, кольорові метали й залізо, славилися також покладами будівельного каменю, мармуру, високоякісної глини.

Поміркуйте, чим відрізнялися життя і побут Еллади та землеробських цивілізацій Сходу.

Мінойська й Ахейська палацові цивілізації

Учені припускають, що перший палац було зведено майже чотири тисячі років тому і відбудовано ахейцями після землетрусу близько 1500 р. до н. е. Розгляньте сучасне фото руїн Кноського палацу і фрески «Ігри з биком» та «Цар-жрець», які його прикрашають. Що ми можемо з них дізнатися про життя людей у часи, коли було створено ці пам'ятки?

Руїни Кноського палацу

Фреска «Ігри з биком»

Давньогрецькі міфи та легенди зберегли чимало цікавого про цивілізацію на острові Крит. Давні греки вірили, що тут народився Зевс, жило страшне чудовисько Мінотавр, Дедал змайстрував крила і разом із сином Ікаром намагався втекти від жорстокого царя Міноса.

Учені цікавилися історією острова давно, але активні дослідження розпочалися наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Важливі відкриття у дослідженні Критської (Мінойської) цивілізації здійснив археолог Артур Еванс. Він пов'язував давній палац із легендарним царем Міносом.

Прочитайте про дослідження А. Еванса.

Чому грецькі міфи розповідають про царя Міноса як про могутнього і багатого правителя?

Фреска «Цар-жрець»

Мінойська цивілізація виникла на межі IV–III тис. до н. е. (понад 5000 років тому). Місцеві поселення стрімко зростали, відтак учені вважають, що саме вони стали першими в Європі містами-державами.

Наприкінці III тис. до н. е. на Криті було збудовано перші палаци. Найбільше вражає величчю Кносський. Археологи стверджують, що в палаці відбувалися коронації царів та освячення жерців, приносили людські жертви божествам. Також тут влаштовували двобої з биками, які нагадували іспанську кориду.

Поступово міста-держави об'єдналися навколо Кносса — і на Криті утворилася єдина держава на чолі з кносським царем.

Розгляньте зображення.
На що схожі позначки на диску?

Пригадайте ознаки цивілізації.
Яке місце серед цих характеристик посідає культура?

Фестський диск

Фестський диск — унікальна пам'ятка письма, імовірно мінойської культури епохи середньої або пізньої бронзи. Його точне призначення, а також місце і час виготовлення достовірно невідомі.

Часом розквіту Мінойської палацової цивілізації вважають середину II тис. до н. е. Критська держава тоді була однією з найсильніших у світі. Крит мав потужний флот, що дало змогу його жителям торгувати з Єгиптом, Сирією та іншими країнами. У містах споруджували мости, зрошувальні канали, прокладали дороги, працював водогін. А до занепаду цивілізації близько 1500–1400 р. до н. е. призвела загадкова подія. Можливо, причиною загибелі Мінойської палацової цивілізації був землетрус або виверження вулкана, а може, страшна навала ворогів. А. Еванс вважав, що причиною було саме стихійне лихо. Вивчаючи залишки поселень, археолог виявив чимало ознак раптової катастрофи: незавершені ремісничі вироби, покинуті на полях знаряддя праці. На думку Еванса, стався такий потужний землетрус, що відродити після нього цивілізацію було вже неможливо.

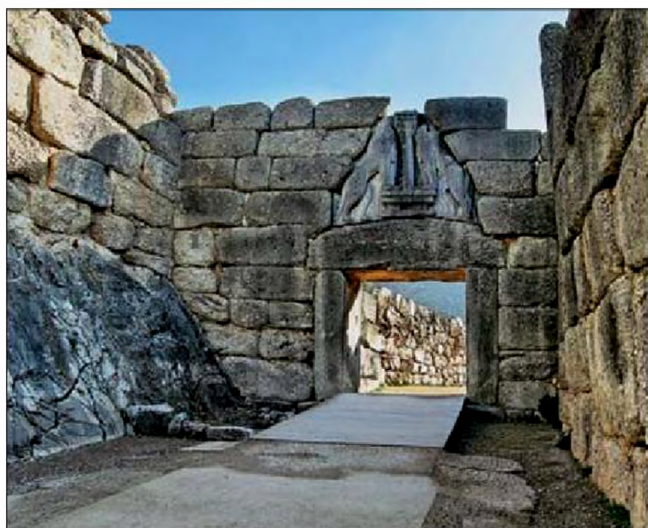
Сучасні дослідники припускають, що причиною занепаду цивілізації стало виверження вулкана на сучасному острові Санторин — ослаблені критяни не могли чинити опору ахейцям (або данайцям, як писав Гомер). Їхні племена на початку II тис. до н. е. мігрували із Придунайських низовин до Фессалії та Пелопоннесу, а близько XVI ст. до н. е. почали переселятися на Крит.

Як і про Крит, давньогрецькі міфи й поеми розповідають про Мікенську (або Ахейську) цивілізацію. Про ахейців ідеться у міфі про аргонавтів і золоте руно, їхнім подвигам присвячені «Іліада» та «Одіссея» Гомера. Саме давньогрецькі поеми спонукали німецького археолога-самоука Генріха Шлімана до пошуків міфічної Трої. Наприкінці травня 1873 р. науковий світ був приголомшений, бо наполегливий Г. Шліман знайшов легендарне місто. Доказом став «скарб царя Пріама»: 8833 золоті предмети, зокрема дві чудові діадеми, кубок у вигляді човна, дорогоцінні сережки, браслети, вази і ще кілька тисяч виробів зі срібла та слонової кістки.

Згодом, у 1880-х роках, орієнтуючись на свідчення античного історика Павсанія, Шліман розкопав царські скарбниці в Мікенах. Пізніше дослідники встановили: Шліман справді знайшов під агорою царські поховання. Але це були могили мешканців Пелопоннесу, які жили на 400 років раніше подій, описаних Гомером.

Розгляньте пам'ятки Мікенської цивілізації. Чим вони відрізняються від пам'яток Криту?

Мікени. Левові ворота

Мікени. Агора

Які риси характеру, на вашу думку, дали змогу Г. Шліманові зробити сенсаційні відкриття?

Палацову цивілізацію із центром у Мікенах творили кочівники ахейці. Вони з'явилися на Балканському півострові у XXI ст. до н. е. Прийшли племена були на нижчому рівні розвитку, ніж місцеві жителі. Відтак прибульці навчилися вирощувати виноград і оливи, будувати кращі кораблі й виготовляти якіснішу кераміку.

У XV ст. до н. е. Мікени досягли найбільшого розквіту. Це був політичний, економічний та культурний центр Еллади. Ахейці мали достатньо сил для освоєння просторів Середземномор'я і Малої Азії. Вони налагодили контакти з фінікійцями та єгиптянами, запозичили у них чимало наукових знань. В Елладі з'явилися нові міста — Фіви й Афіни (або Атени). Між правителями великих міст точилася тривала боротьба за панування у Греції. Але Мікени зберігали верховенство.

Близько XIV ст. до н. е. було засновано місто Троя. Учені вважають, що в першій половині XIII ст. до н. е. царі грецьких міст-держав, підбурені мікенським царем Агамемноном, розпочали похід проти Трої. У поемах Гомера йдеться про 10 років облоги. Після виснажливої боротьби ахейці захопили місто, але союз ахейських міст-держав розпався. Це дало змогу племенам дорійців у середині XII ст. до н. е. захопити землі Греції. Вони не заснували держави, не створили писемності, але вміли обробляти залізо й виготовляти з нього якісну зброю. Дорійці лише мали сильну армію, яка складалася з важкої піхоти та кінноти.

На відміну від ахейців, дорійці не переймали надбання підкорених, а нищили їхню культуру. Захоплені Мікени, Афіни, Тиринф, Пілос та інші міста було зруйновано, усі досягнення Ахейської палацової цивілізації — втрачено, а грецьку культуру — відкинуто на століття назад.

Порівняйте причини занепаду Критської та Мікенської цивілізацій.

Поясніть, чим палацова цивілізація відрізняється від землеробської.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Палацові цивілізації Давньої Греції залишили нащадкам чимало загадок. Деякі з них, наприклад критське письмо, не розгадані донині. Але ці осередки культури відомі не лише завдяки таємницям, а й міфам. Історії про Мінотавра й Тесея, пригоди аргонавтів, троянський епос надихали художників, скульпторів і поетів різних епох.

Домашнє завдання

- 1** Виберіть міф, у якому йдеться про Крит або Мікени. Намалюйте до нього ілюстрацію.
- 2** Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній період розквіту Мікенської та Критської цивілізацій.
- 3** Порівняйте наукові дослідження А. Еванса та Г. Шлімана. Чому дехто з колег вважав Шлімана авантюристом?
- 4** Чим відрізняється формування грецьких палацових цивілізацій від землеробських цивілізацій Сходу?

§ 17. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера. Афіни і Спарта

Дослідники вважають, що близько 800 р. до н. е. сліпий мандрівний поет Гомер склав дві поеми — «Іліаду» та «Одіссею». В «Іліаді» (Іліоном греки називали Трою) йдеться про десятирічну війну між ахейцями і троянцями. Поруч із героями-воїнами у творі діють олімпійські боги й міфічні істоти.

Прочитайте стислий переказ поем.

У поемах Гомера, крім опису Троянської війни та пригод героїв, збережено цікаві відомості про життя греків у початковий період панування дорійців.

Дорійські племена, що підкорили Грецію, жили невеликими родовими общинами, на чолі яких стояв правитель — **басилевс**. Об'єднання кількох родів називали фратріями. Бувало, що об'єднувалася велика кількість дорійських родів і утворювала філу. У філах аристократія (басилеї) мала значний вплив, оскільки володіла багатьма землями. Поступово філи, своєю чергою, об'єднувалися і згодом перетворювалися на міста-держави — поліси.

Поміркуйте, хто міг становити родову знать дорійців.

За часів Гомера ремісничі вироби поступово стали доступними й пересічним людям. Мандрівні ремісники — **деміурги** — виконували багато замовлень для простолюду, що призвело до зниження художньої вартості виробів, але зробило їх широковживаними. Гомер у своїх творах згадує представників найпоширеніших ремісничих професій того часу: ковалів, столярів, каменярів, мулярів, кораблебудівників. Але найбільшу суспільну групу продовжували становити общинники-землероби. Вони вирощували на продаж пшеницю, ячмінь, виноград й оливи на маленьких земельних наділах, а також працювали на багатіїв за невелику платню. Зверніть увагу, що автор у своїх поемах розповідає не лише про общинників, які мали по кілька наділів, а й про тих, які землі не мали зовсім. Це є свідченням соціального

розшарування суспільства. Зі слів Гомерового Ахілла ми дізнаємося, що життя общинників було неймовірно важким, оскільки землеробів було обкладено величезними податками. Не менше потерпали від податків ремісники й торговці.

Розповідає Гомер і про жахливе становище рабів. Ними ставали переважно військовополонені, а також селяни-боржники. В Одиссея їх було дуже багато. Лише у хатньому господарстві його палацу працювало 50 рабинь.

Чи була праця рабів ефективною?

А от побут басилеїв, за поемами Гомера, був простим. Правителі, незважаючи на наявність у господарствах рабів, на рівні з ними орали землю і збирали врожай. Їхні дружини пряли, працювали по господарству. Аристократи власноруч виготовляли предмети побуту та зброю.

У XI ст. до н. е. після дорійської навали життя Давньої Греції зазнало величезних змін. Припинила своє існування мікенська культура, міста ахейців і царські палаци занепали, а на їх місці з часом з'явилися нові поселення. Поступово у Греції постали нові міста. Навколо них об'єдналися найближчі села, і, таким чином, виникла особлива форма політичного устрою — **поліси (міста-держави)**. Сучасники вважали, що наймогутнішими у військовій та політичній сферах були Афіни й Спарта, Коринф — найбагатшим, а найбільшим і найкрасивішим — Мілет.

Поміркуйте, чому з'явилися подібні переконання. З якими подіями, літературними творами або афоризмами асоціюються у вас Спарта й Афіни?

Дорійські племена жили невеликими родовими общинами, кожна з яких обирала собі керівника — **басилевса**. Для захисту своїх інтересів общини об'єднувалися в роди, а роди, своєю чергою, утворювали громади — **філи**. Пізніше філами почали називати територіальні одиниці Аттики, населені цими громадами. Поступово такі округи об'єдналися і стали основою для виникнення давньогрецьких полісів.

У походах виокремлювалася верхівка роду, яка володіла багатьма землями і передавала свої маєтності у спадок. Її називали **аристократією**. У містах-державках у разі нападу ворогів або економічної скрути

з-поміж найвпливовіших громадян обирали правителя і надавали йому особливі повноваження: він мав право самостійно вирішувати всі питання, що стосувалися життя міста. Таких правителів називали **тиранами**.

Щоб мати підтримку з боку простого люду, тирани намагалися поліпшити життя селян, ремісників і торговців. Це не подобалося місцевій аристократії, авторитет якої був не дуже високим. Аристократи прагнули відсторонити тиранів від правління, що спричиняло тривалу політичну боротьбу.

Поміркуйте, чому аристократія була невдоволена владою тиранів.

Прочитайте інформацію про тирана Полікрата. Визначте сильні та слабкі сторони його політики.

Більшість населення полісів становили землероби-общинники. Вони вирощували зерно, овочі та фрукти на маленьких земельних наділах, а також працювали на багатіїв за мізерну плату.

Усі види господарської діяльності — землеробство, ремесла, торгівлю — держава обкладала величезними податками. Але значно гіршою була доля рабів. Вони виконували найважчу роботу в домашньому господарстві, пасли худобу, працювали на полях.

Поміркуйте, хто і чому міг стати рабом у Давній Греції.

Порівняйте побут фараонів та правителів давньогрецьких полісів. Поміркуйте, чим вони відрізнялися і які причини таких розбіжностей.

Спарта

Що, на вашу думку, означають словосполучення «спартанський побут», «спартанський спосіб життя»? Доберіть синоніми до цих виразів.

Розгляньте карту Давньої Греції. Проаналізуйте місце розташування Спарти (Лаконіка, або Лакедемон). Які природні умови регіону були сприятливими для розвитку її господарства?

Запишіть основні природні фактори, які могли сприяти економічному розквіту Спарти.

Прочитайте уривок із праці давньогрецького письменника й філософа Плутарха.

Чи скористалися спартанці можливостями розвивати власне господарство?

Поміркуйте, якими були основні заняття спартанців, зважаючи на опис Плутарха. Чи підтверджує ваші висновки зображення спартанців, або лакедемонян (самі жителі Спарти називали свій край Лакедемон)?

Фрагмент орнаментованої античної амфори

Плутарх залишив свідчення про надзвичайно жорстокий звичай давніх спартанців:

«Батько не міг сам вирішити питання щодо виховання своєї дитини. Він приносив її в місце, що називалося “лесха”, де сиділи старші члени філи, які оглядали дитину. Якщо вона була міцною і здоровою, вони дозволяли батькові годувати її, виділивши йому при цьому одну з дев'яти тисяч земельних ділянок, а якщо дитина була квола

або виродлива, її кидали в так звані апофети — прірву біля Тайгету (гори Пелопоннесу). На їхню думку, для самого того, хто при своєму народженні був слабкий і хирний тілом, так само як і для держави, було краще, щоб він не жив».

Проте фахівець факультету медичної антропології Афіського університету професор Теодорос Піціос наполягає на тому, що вбивства немовлят — це міф. Такого висновку він дійшов, вивчаючи людські рештки, знайдені в ущелині біля гори Тайгет: там були лише кістяки дорослих чоловіків.

Навіщо, на вашу думку, давні історики поширювали неправдиву інформацію про жорстокість спартанців?

Афіни

Розгляньте карту Аттики. Порівняйте її розташування та розташування Спарти.

Центром Аттики були Афіни — одне з найстаріших міст Європи. Перше поселення тут з'явилося посеред рівнини на пагорбі, круті схили якого захищали від ворогів та піратів. Зведені на вершині стіни перетворили поселення на справжню фортецю — **акрополь**. Через брак родючих ґрунтів афіняни вирощували переважно виноград й оливкові дерева, а зерно купували або обмінювали у сусідів. В Афінах відкрили родовища глини, мармуру, залізної руди та срібла, що сприяло розвитку відповідних ремесел.

Прочитайте переказ міфу про місто Афіни.

Чому афіняни обрали дар богині мудрості й війни?

Розгляньте сучасне фото акрополя. Поміркуйте, які функції виконували його споруди в давнину.

Афіни

Поміркуйте, які ремесла розвивалися завдяки покладам корисних копалин.

Вільне населення Афін, як і решти грецьких полісів, становили аристократія, ремісники й селяни. Аристократи вели свій родовід від богів, героїв і давніх царів. Завдяки походженню вони мали вагу в полісах. Представники знатних родів утворювали **ареопаг** — раду знаті, яка контролювала усі справи. Щороку ареопаг обирав дев'ять правителів — **архонтів**, які управляли громадами.

Усіх незнатних громадян, незалежно від того, бідні вони чи багаті, називали **демосом**, тобто народом. Демос був невдоволений всевладдям аристократів і прагнув брати участь в управлінні державою.

Політичний розвиток Афін

Порівняйте зміни, запроваджені архонтами Драконом, Солоном та Клісфеном.

Реформи Клісфена (VI ст. до н. е.)	Реформи Солона (VI ст. до н. е.)	Закони Драконта (V ст. до н. е.)
1. Поділ Аттики на три територіальні округи (Афіни з Піреєм, узбережжя та внутрішня Аттика). 2. Збільшення кількості філ до 10.	1. Скасування боргів та звільнення тих, хто вже потрапив у боргове рабство. 2. Заборона на позику під заставу особистої свободи.	<i>Найдавніші записані правові норми Афін, що дійшли до нашого часу</i> 1. Чітке формулювання обов'язків чиновників, а також принципів й порядку їх обрання на посади.

Реформи Клісфена (VI ст. до н. е.)	Реформи Солона (VI ст. до н. е.)	Закони Драконта (V ст. до н. е.)
<p>3. Запровадження Ради п'ятисот (по 50 членів від однієї філи), обиратися до якої можна було лише на один термін. Це означало, що через членство у Раді проходила значна частина населення Аттики.</p> <p>4. Групування населення без урахування соціальних відмінностей, що сприяло ефективнішій співраці</p>	<p>3. Підтримка ремесел і торгівлі.</p> <p>4. Карбування власної монети.</p> <p>5. Встановлення в Афінах нової системи, згідно з якою права громадян на участь у виборах і заняття політичною діяльністю залежали від їхніх статків.</p> <p>6. Створення Ради чотирьохсот, членів якої щороку обирали чотири афінські філи – по 100 осіб від кожної філи.</p> <p>7. Створення апеляційного суду – геліея (фактично це були народні збори, на яких розглядали оскарження вироків)</p>	<p>2. Жорстоке покарання за дрібні правопорушення.</p> <p>3. Різні покарання за навмисні і ненавмисні вбивства.</p> <p>4. Заборона кровної помсти та вчинення самосуду.</p> <hr/> <p>Незважаючи на те, що певні норми були надто жорсткими, завдяки законам Драконта повповаження аристократів, які засідали в судах, були обмежені чітко прописаними правилами, виконання яких можна було легко перевірити</p>

Поясніть, чому занадто суворі покарання називають драконівськими.

Чи достатньо було змін, запроваджених Солоном, для вирішення суспільного конфлікту?

Тиранія Пісістрата

Через тридцять років після обрання Солона архонтом ситуація знову ускладнилася. Селяни вимагали перерозподілу захоплених аристократами земель. Родич Солона талановитий полководець Пісістрат підтримував селян та бідних громадян. Він сподівався на допомогу цих людей у прагненні очолити Афінську державу. Популярність серед бідного населення дозволила Пісістратові стати тираном Афін у 537 р.

до н. е. і правити ними до 527 р. до н. е. Частина незадоволених його правлінням аристократів змушена була покинути країну, а їхні землі розділили між селянами. Щоб задобрити впливових торговців, Пісістрат узяв під контроль важливий шлях з Егейського моря до Чорного. Він підтримував розвиток ремесел, виділяв кошти на театральні вистави. Але всі здобутки Пісістрата було втрачено, коли до влади в Афінах прийшов його син Гіппій, чия жорстокість призвела до того, що афіняни у 510 р. до н. е. вигнали тирана з держави.

Демократія (від грец. demos — народ і cratos — влада) — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Порівняйте політику Пісістрата і реформи Солона. Чиї дії мали кращі результати і чому?

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Спарта й Афіни розвивалися по-різному, але обидва поліси значно вплинули на розвиток елліністичної культури. Спартанці уславилися як непереможні воїни, створили розвинену систему управління і власну ідеологію. Афіни справедливо вважають колискою демократії, центром культури й науки.

Домашнє завдання

- 1** Поміркуйте, що спільного й відмінного у розвитку Афін та Спарти. Накресліть у зошиті порівняльну таблицю і запишіть у неї свої висновки.
- 2** Підготуйте повідомлення про Солона, Пісістрата або Клісфена. Наведіть аргументи, чому для мінідослідження ви обрали саме цього політичного діяча.

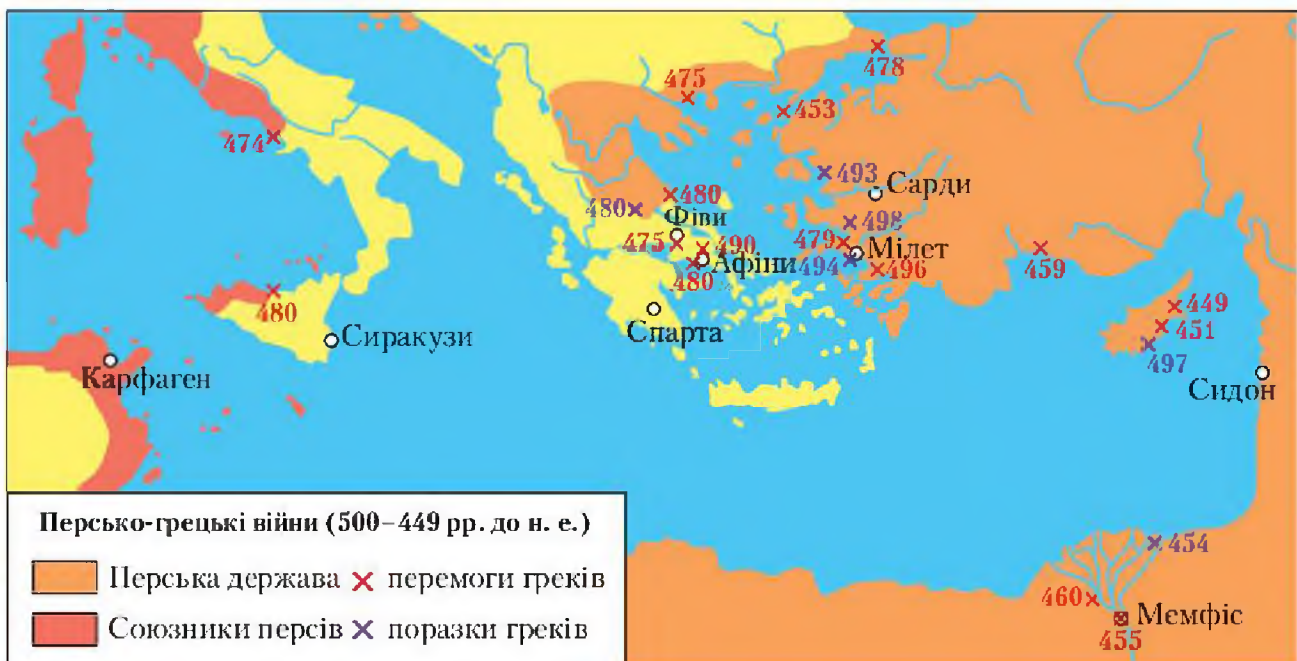

§ 18. Перська держава. Персько-грецькі війни

V ст. до н. е. — період найвищого розквіту Еллади. Але у цей час грекам довелося боротися за збереження своєї свободи і незалежності з могутньою Перською державою.

Поміркуйте, які причини могли змусити давніх персів і греків почати воювати між собою.

Персько-грецькі війни тривали протягом 500–449 рр. до н. е. Воєнні дії відбувалися не постійно, а з перервами, у вигляді воєнних кампаній. Загалом таких кампаній було п'ять: 500–494 рр. до н. е.; 492–490 рр. до н. е.; 480–479 рр. до н. е.; 478–459 рр. до н. е.; 459–449 рр. до н. е.

Грецькі поліси Малої Азії від середини VI ст. до н. е. перебували під владою Персії. У 500 р. до н. е. у грецьких містах-державках на узбережжі Малої Азії відбулися повстання. На чолі виступу стало багате місто Мілет. Його підтримали Афіни, що спорядили на допомогу повстанцям 20 кораблів, і Еретрія, яка надала 5 кораблів.

У 498 до н. е. повстанці здійснили зухвалий похід на столицю перського намісництва у Малій Азії місто Сарди і спалили його. Тоді

Дарій I кинув на придушення виступу потужну армію і величезний флот із 600 фінікійських кораблів. Перси змогли придушити повстання через шість років.

Чому повстанці не змогли протистояти персам?

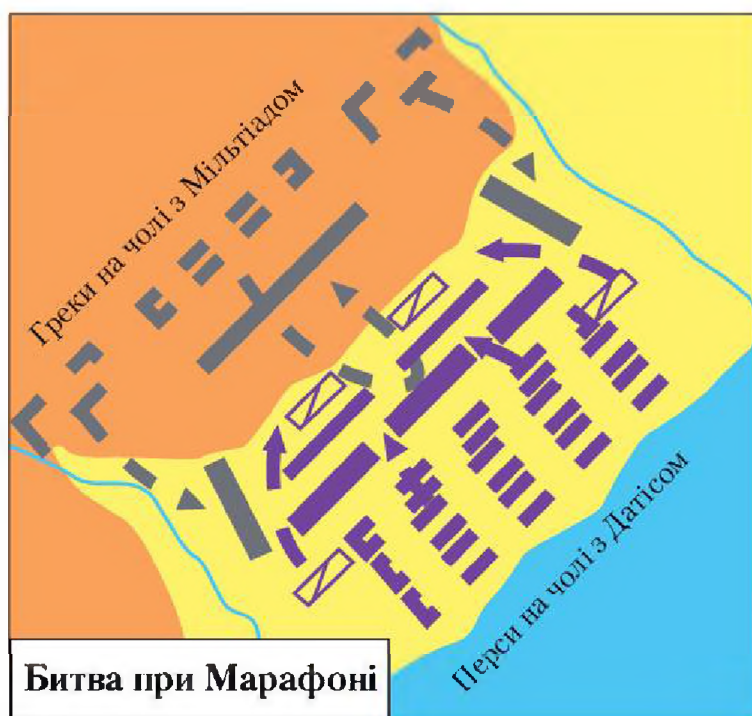
Розлючений перський цар Дарій I розіслав своїх посланців до грецьких міст з вимогою визнати його владу. Але громадяни Афін і Спарти відмовилися йому коритися, після чого цар наказав готуватися до походу проти цих полісів.

У 490 р. до н. е. на узбережжі поблизу Марафона, за 42 км від Афін, висадилася перська армія. Проти ворога, яким керував перський воєначальник Датіс, виступив афінський полководець Мільтіад із десятитисячним військом піхотинців. Він вирішив застосувати хитру тактику і позбавити персів їхньої головної сили — кінноти. Вершники зазвичай нападали з боків (флангів) і брали супротивника в оточення. Декілька днів війська просто стояли одне проти одного. Греки не хотіли втрачати вигідної позиції. Перси сподівалися виманити їх на рівнину, аби кіннота мала простір для атаки.

Мільтіад зосередив головні сили з боків фаланги. Перси наблизилися до греків і почали обстріли з луків. Назустріч рушила зімкнута група гоплітів (важкоозброєних грецьких воїнів) — спочатку кроком,

потім бігом, щоб швидше подолати відстань під обстрілом.

Перший натиск був успішним для греків. Перси пішли в контрнаступ і були впевнені у своїй перемозі, але обидва фланги грецького строю висунулися вперед і взяли ворога в оточення. Перси запанікували і втекли на кораблі.

Як ви вважаєте, що допомогло грекам перемогти більше і досвідченіше перське військо?

Похід Ксеркса на Грецію

Чому перси не змирилися з поразкою?

Після смерті Дарія I новий похід проти греків очолив його син Ксеркс. Навесні 480 р. до н. е. перси переправилися з Азії до Європи через протоку Геллеспонт. Коли буря зруйнувала перший міст, цар наказав не тільки вбити будівельників, а й покарати море — висікти Геллеспонт батогами і закувати його в кайдани.

Довідавшись про нову небезпеку, 31 грецьке місто-держава об'єдналося в союз, на чолі якого стала Спарта. Кожен поліс споряджав своїх воїнів і кораблі до спільної армії та флоту.

Чи відома вам історія про 300 спартанців? Обговоріть з однокласниками фільми, присвячені протистоянню армій царів Леоніда і Ксеркса, які ви бачили.

Поміркуйте, чому на місці битви спартанців і персів було встановлено камінь із написом «Подорожній, коли ти прийдеш до Спарти, перекажи лакедемонянам, що ми полягли тут, вірні їхньому наказові».

Ксеркс направив посланців до греків з вимогою скласти зброю: «Наші стріли і дротики закриють вам сонце». Цар спартанців Леонід безстрашно відповів: «Ну що ж, ми битимемося в затінку». Військо під його командуванням розташувалося у найвужчому місці Фермопільського проходу, який у горах з'єднував Північну і Середню Грецію. Грецькі війська, таким чином, закрили шлях до своїх союзників. Лише завдяки зрадникові перси змогли прорватися через Фермопільський прохід і зайняти Середню Грецію. Мешканці Афін змушені були залишити місто. Усі чоловіки, які ще могли тримати зброю, пішли у військо. Решту афінян перевезли на Пелопоннес і Саламін.

28 вересня 480 р. до н. е. грецький флот атакував персів у вузькому гирлі між Аттикою й островом Саламін. Потужні, але неповороткі перські кораблі скупчилися, заважаючи один одному. Ламалися весла, судна переверталися під ударами таранів легких грецьких трієр, натикаючись на підводні скелі. Перський флот зазнав нищівної поразки. Ця перемога мала велике значення для перебігу всієї війни — перси втратили перевагу в морських силах.

Перський флот — це кілька сотень великих кораблів. Розгляньте схему і поясніть, яким чином греки змогли перемогти ворога, сили якого були значно більшими.

У 479 р. до н. е. об'єднані війська греків зійшлися у двобої із залишками перського війська поблизу міста Платеї і під проводом спартанця Павсанія практично повністю знищили ворога.

Битви при Саламіні та Платеях поклали кінець наступу персів на Грецію. Греки

настільки повірили у свої сили, що самі пішли у наступ. Протягом кількох десятків років вони успішно відвойовували у персів острови і береги Егейського моря.

Поміркуйте, якими були наслідки перемоги для греків.

Розгляньте реконструкцію грецького корабля. Пригадайте, звідки у греків досвід мореплавства.

Афінська трієра

Важливу роль у посиленні грецьких міст-держав відігравав спільний флот. Із часом лідерство на морі перейшло до Афін. Завдяки військовому таланту полководця Арістіда греки здобули кілька блискучих перемог і повністю витіснили перський флот з Егейського моря.

Полководця Арістіда називали Справедливим за його чесність і благородство. Йому доручили визначати внесок кожної країни на утримання спільного флоту. Відтак у 478–477 рр. до н. е. виник

Делоський союз (згодом його назвали Першим Афінським морським союзом через домінування в ньому Афін).

Поступово Афіни привласнили спільну скарбницю союзу. Вони нехтували інтересами союзників і поводитися з ними, як зі своїми підданими: ставили до влади потрібних правителів, втручалися у місцеве судочинство.

На завершальному етапі війна для греків стала загарбницькою — рейди до Єгипту й Кіпру приносили значні прибутки. Але постійні сутички виснажували суперників. У 449 р. до н. е. сторони нарешті порозумілися і уклали мирний договір. Персія зберігала владу над Кіпром, проте відмовилася від островів і малоазійського узбережжя Егейського моря. Перському флоту було заборонено з'являтися в Егейському морі.

Порівняйте роль Спарти й Афін у ході війни з персами.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Для Греції перебіг війни мав серйозні наслідки. Афіни перетворилися на могутню морську державу й очолили Делоський союз. У державі остаточно утвердилася демократія. Перемога над персами стимулювала розвиток господарства Еллади. Але політика Афін спричинила конфлікт зі Спартою, яка не бажала бачити нікого іншого, хто б претендував на лідерство в Елладі.

Домашнє завдання

- 1** Визначте основні результати греко-перських війн.
- 2** Підготуйте коротке повідомлення про одного із грецьких полководців.
- 3** Складіть хронологічну задачу про хід греко-перських війн та позначте її розв'язок на лінії часу.

§ 19. Велика грецька колонізація. Античні грецькі поліси на території України (у Північному Причорномор'ї)

Пригадайте, які заняття приносили грекам найбільші прибутки. Які їхні товари користувалися найбільшим попитом? Чи сприяли природні умови Еллади розширенню виробництва цих товарів?

Розгляньте карту. Що об'єднує усі давньогрецькі поліси, засновані на північному узбережжі Чорного моря? Наведіть 2–3 спільні риси.

На основі вивченого матеріалу визначте причини, які могли змусити давніх греків шукати вільні землі для заснування нових полісів. Запишіть у зошит правильні тези із запропонованих нижче і наведіть історичний приклад на підтвердження припущення.

Причини Великої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н. е.) — заснування грецькими полісами власних поселень на нових землях:

- тривалі релігійні протистояння;
- нестача орної землі;
- зростання кількості населення;
- епідемії, що змушували греків мігрувати;
- загострення соціальних протиріч, боротьба демосу й аристократів;
- виснажливі війни, які спустошували Елладу;

- бажання захопити нові землі й уславитися в походах;
- пошук нових ринків збуту ремісничих товарів, вина й оливкової олії.

Порівняйте карту колонізації греками північного узбережжя Чорного моря та сучасну карту України. Поблизу яких міст було збудовано давні грецькі поліси?

Прочитайте текст присяги жителів Херсонеса.

Що спільного між життям полісів Давньої Греції та Херсонеса можна знайти у писемних пам'ятках? Чим вони відрізнялися? Накресліть у зошиті таблицю і запишіть у неї результати своїх міркувань.

Спільне	Відмінне

Загалом античні колонії в Північному Причорномор'ї проіснували близько 1000 років і зникли внаслідок Великого переселення народів. Зберігся лише Херсонес, який у Середньовіччі став форпостом Візантії у Криму.

Усі античні колонії зберігали уклад, подібний до укладу своїх метрополій (полісів-засновників). Більшість античних колоній заснували вихідці з Мілета. Незважаючи на тісні зв'язки, це були повністю незалежні держави. Серед колоній переважали республіки, лише в деяких із них було встановлено одноосібну владу тирана, а у Боспорській державі (території сучасних Керченського й Таманського півостровів та пониззя Дону) — монархію. Проте царі Боспору мусили зважати на звичаї грецьких полісів, які вони контролювали, адже традиції демократії в давніх греків були дуже сильними.

Поміркуйте, як склалися відносини греків та інших жителів українських земель.

Виконайте онлайн-вправу.

Накресліть у зошиті таблицю і запишіть назви товарів, які давні греки могли продавати сусідам, у ліву колонку, а які купували і переправляли до Еллади – у праву.

Продавали	Купували

Підсумки

Грецькі міста-держави справили значний вплив на населення нинішніх українських земель. Залишки античної матеріальної культури археологи знаходять далеко від узбережжя Чорного моря. Але на зламі епох зріс вплив місцевого населення на грецьку культуру – почалася варваризація еллінів, грецька культура дедалі більше розмивалася серед інших народів і поступово втратила свою унікальність.

Домашнє завдання

- 1 Намалюйте товари, які приносили найбільші прибутки давнім грекам.
- 2 Знайдіть додаткову інформацію про відносини між греками-колоністами й тогочасними жителями українських земель.

§ 20. Кімерійці та скіфи на території України

Пригадайте, які історичні письмові свідчення про особливості життя у найдавніші періоди на теренах сучасної України вам уже відомі. З якими народами вони пов'язані?

Прочитайте уривок з поеми «Одіссея» давньогрецького поета Гомера.

Врешті дісталися ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кімерійських,
Хмарами й мглою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,
Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, —
Щіч лиховісна там вічно нещасних людей окриває.

Переклад Бориса Тена

Розгляньте зображення кімерійців на етрусській вазі. Чи можемо ми за його допомогою підтвердити чи спростувати опис Гомера?

Запишіть у зошит, про що свідчить давнє зображення.

Кімерійці. Зображення на етрусській вазі VI ст., копія з ранньої грецької роботи

Учені стверджують, що кімерійці жили у степах Північного Причорномор'я в X–VII ст. до н. е. Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній цей період. Скільки століть минуло від початку їхнього панування і дотепер?

Прочитайте уривок з «Історії» Геродота.

Що ви дізналися про життя і господарський уклад скіфів?

Запишіть у зошит коротку характеристику скіфських племен, які панували у Північному Причорномор'ї протягом VII–III ст. до н. е. Хто їх очолював? Структуруйте свої міркування за схемою: 1) економіка; 2) суспільний розвиток; 3) розвиток культури; 4) відносини з іншими народами.

Розгляньте пам'ятки скіфської доби. Про які досягнення скіфів вони свідчать?

Монета скіфського царя Атея

Скіфська пектораль

У III ст. до н. е. почалося послаблення скіфів, зумовлене, на думку істориків, низкою чинників: погіршилися кліматичні умови, через що у степах панувала посуха. Крім того, у III–I ст. до н. е. значну частину Скіфії завоювали сармати. Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній періоди панування скіфів. Полічіть, скільки часу минуло від початку їхнього володарювання у степах і дотепер.

Виконайте онлайн-вправу.

Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її. Порівняйте життя кімерійців та скіфів.

	Кімерійці	Скіфи
Спільне		
Відмінне		

Підсумки

Кочовики зробили значний внесок у розвиток світової культури. На думку дослідників, найважливіше значення їхньої духовної культури полягало в тому, що вона була своєрідним містком між Азією та Європою.

Домашнє завдання

- 1 Складіть кросворд на тему «Кочовики раннього залізного віку у Північному Причорномор'ї».
- 2 Підготуйте коротке повідомлення про відносини скіфів з їхніми сусідами на теренах сучасної України.

§ 21. Утвердження демократії та занепад Афін

 Пригадайте, що таке поліс.

Поліс — громадянська община, у якій повноправними членами були лише землевласники. **Громадянин полісу** — це одночасно землероб, ремісник або торговець і воїн, обов'язком якого був захист всієї общини. Жителі полісу вірили, що лише в єдності вони можуть вирішити усі важливі питання.

 Поясніть, хто із жителів грецьких полісів був обмежений у правах.

В Елладі побутували дві основні форми рабства: ілотія (раби мали засоби виробництва, худобу, майно; наприклад, у Спарті) і класичне рабство (наприклад, в Афінах).

У більшості полісів невільник не міг мати власності й повністю належав господареві, права якого були необмеженими. Невільники походили з інших країн: їх захоплювали під час війн та піратських нападів. Існували спеціальні ринки, де продавали «живий товар».

 Який народ Середземномор'я, окрім греків, активно займався работоргівлею?

У кожному господарстві використовували працю рабів: у землеробстві, ремісництві, на будівництві і рудниках. Невільники виконували також хатню роботу в будинках заможних еллінів. Раби були

управителями, кухарями, няньками, годувальницями. Заможний громадянин мав у своєму помешканні 5–10 рабів, у деяких багатих афінських родинах тримали до 50 рабів.

Афінська демократія

У середині V ст. до н. е. в Афінах було встановлено демократію. На чолі держави стояли народні збори. Їх учасниками могли бути лише афінські громадяни, яким виповнилося 20 років, незалежно від майнового стану. Народні збори скликали чотири рази на місяць. Люди збиралися на міському майдані – агорі (на схилі кам'яного пагорба Пнікс поблизу акрополя або в театрі). Порядок зборів оголошували завчасно. На них громадяни обирали чиновників, слухали їхні доповіді, обговорювали грошові витрати на суспільні потреби, розглядали питання безпеки держави. Свою думку мав право виголосити будь-хто з учасників.

Для вирішення питань у період між зборами й для нагляду за виконанням рішень у територіальних округах обирали Раду п'ятисот терміном на один рік. Її засідання для вирішення нагальних життєвих питань полісу відбувалися щодня.

Чому систему управління Афін називають народовладдям?

Афінська демократія була обмеженою. Політичні права мали тільки народжені в Аттиці чоловіки від громадян полісу. Афінянкам не лише не давали можливості висловлювати своїх політичних поглядів, їх взагалі не пускали на народні збори. Жодних політичних прав не мали раби і метеки (переселенці або звільнені раби).

Правління Перікла

Перікл – давньоафінський видатний державний діяч, стратег, оратор і полководець (444–431 р. до н. е.). Період його правління називають «золотим століттям Афін», добою найвищого внутрішнього розквіту Греції.

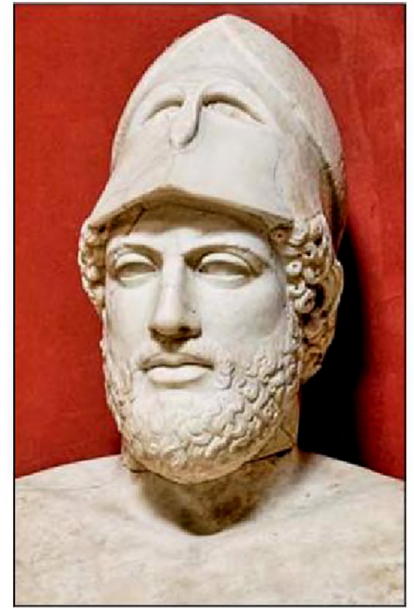
Поміркуйте, чому Перікл пишався тим, що за його правління через нього «жоден громадянин не одягнув чорного плаща» (чорний плащ був символом остракізму – вигнання з Еллади).

Перікл щиро захищав інтереси свого народу, й афіняни довіряли йому, тому 14 років поспіль обирали його стратегом. Чудовий оратор, мудрий правитель, він завжди був переконливим і послідовним, а народ підтримував його рішення.

Поміркуйте, чому правління Перікла стало «золотим віком» Афін. Які умови сприяли піднесенню цієї частини Еллади?

Перікл

За ініціативи Перікла в Афінах уперше було запроваджено платню для виборних державних посад з державної казни. Відтак талановиті люди працювали на державу і не переймалися заробітками. За Перікла з'явилися й інші виплати: за службу в армії та на флоті, пенсії інвалідам, які були не здатними заробляти собі на життя. Місто утримувало до повноліття сиріт, чий батьки були афінянами, які загинули на війні.

Щоб забезпечити роботою бідних афінян, Перікл запропонував фінансувати будівництво масштабних споруд: храмів, укріплень. Було зведено довгі мури, що з'єднували місто, розташоване на відстані від моря, з його портом або кількома портами. Завдяки цьому містятні могли витримувати тривалі облоги із суходолу, маючи змогу постачати харчі та інші товари морем.

Прочитайте текст присяги громадянина Афін. Заповніть пропуски у тексті.

Поміркуйте, що найбільше цінували афіняни. Чи є актуальним текст присяги нині?

Пелопоннеська війна

Пелопоннеська війна тривала протягом 431–404 рр. до н. е. Це конфлікт між Першим Афіньським морським союзом і Пелопоннеським союзом, на чолі якого стояла Спарта. У силове протистояння було втягнуто всі поліси Еллади.

Хід Пелопоннеської війни ділять на три періоди:

1. Архідамова війна (431–421 рр. до н. е.).
2. Сицилійська війна (420–413 рр. до н. е.).
3. Декелейська війна (413–404 рр. до н. е.).

Ще у 445 р. до н. е. між Спартою й Афінами було укладено мирний договір на 30 років, за яким Афінівський і Пелопоннеський союзи зобов'язувалися не втручатися у справи міст один одного. Пейтральні ж держави могли приєднуватися до будь-якого із союзів. У результаті мирного договору Спарта втратила лідерство і прагнула його відновити. Афіни розвивалися демократичним шляхом, відтак швидко зростала їх економічна могутність.

Неприятність між двома союзами зростала і в 431 р. до н. е. призвела до воєнного конфлікту. Афіняни втрутилися у війну між Коринфом, який був союзником Спарти, і його колонією Керкірою й підтримали останню. Через деякий час до конфлікту доєдналася Спарта. Переговори про мирне урегулювання ситуації не мали успіху.

Прочитайте текст. Визначте сильні й слабкі сторони Афінів і Спарти у протистоянні.

Як ви вважаєте, чому епідемія послабила Афіни?

Війна виснажила ресурси обох сторін, і в 421 р. до н. е. союзи уклали так званий Нікіїв мир. Згідно з ним кожна сторона зобов'язувалася звільнити всі зайняті території і відпустити полонених. Проте ні Спарта, ні Афіни не виконали умов договору. Тому в 413 р. до н. е. війна відновилася. Похід на Сиракузи (415–413 рр. до н. е.) завершився катастрофою для афінян. Відтак усе більше грецьких міст приєднувалося до Спарти.

У 405 р. до н. е. в битві на річці Егоспотами Афіни втратили свій флот, унаслідок чого спартанцям вдалося блокувати торговельну й військову гавань місто Пірей і в 404 р. до н. е. змусити противників здатися. За умовами капітуляції Афіни не могли володіти флотом і зводити міські укріплення. Переможені визнали верховенство Спарти на суші і на морі. Афінівська морська держава припинила своє існування.

Які наслідки мала Пелопоннеська війна? Чому давні греки не могли дійти компромісу у внутрішньому конфлікті?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Пелопоннеська війна яскраво продемонструвала поглиблення кризи у Давній Греції. Учені називають її самознищенням елліністичного світу. Нездатність жертвувати особистою вигодою заради суспільного блага призвела до падіння демократії. Пелопоннеська війна продемонструвала політичний і моральний занепад Еллади.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте повідомлення про одного з давньогрецьких полководців – Алквіада або Лісандра. Охарактеризуйте його роль у Пелопоннеській війні.
- 2 Визначте основні причини занепаду афінської демократії.

§ 22. Господарювання і повсякденне життя в Давній Греції

Розгляньте зображення.

Представника якої ремісничої професії зображено на малюнку 28? Який давньогрецький бог був її покровителем?

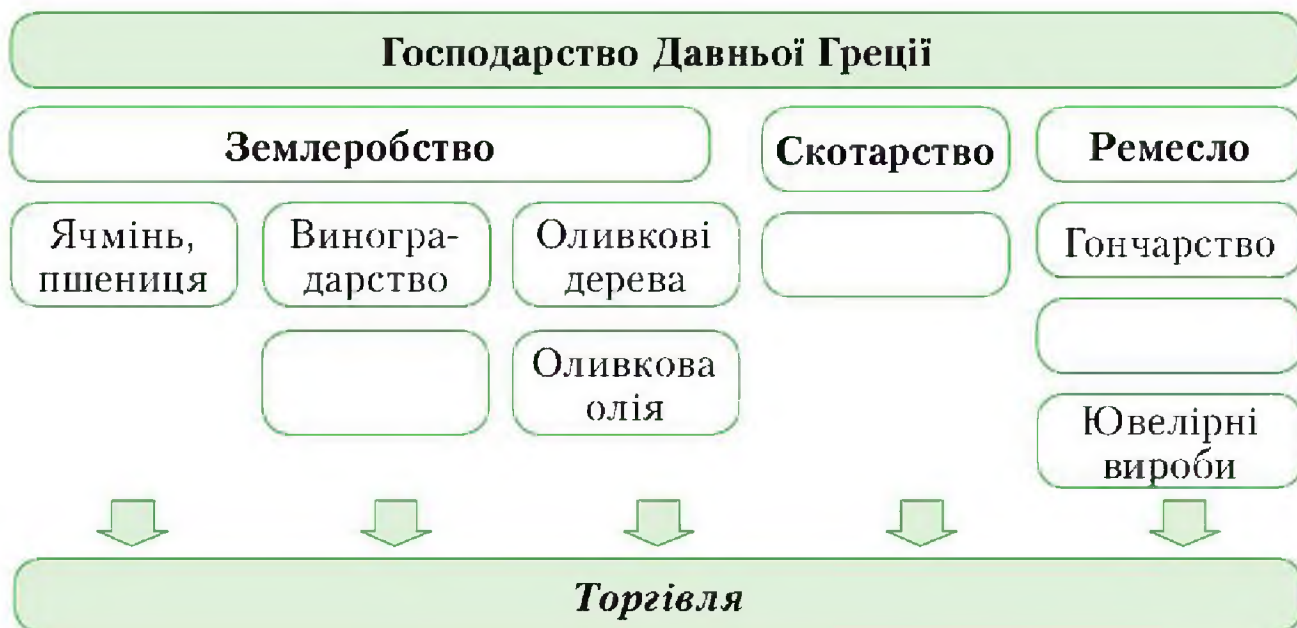
Пригадайте назви інших ремісничих професій, які існували у давні часи.

Мал. 28

Уважно вивчіть схему. Які поняття потрібно вписати на місця пропусків?

Розгляньте зображення. Пригадайте матеріал попередніх параграфів і поясніть, завдяки чому грецькі ремісники досягли надзвичайної майстерності у виготовленні товарів, приміром розкішного посуду.

З якими сферами економіки пов'язане ремесло? Чи були греки успішними у цих сферах?

Давньогрецька амфора

Повсякденне життя

Побут давніх греків був доволі простим. Більшість населення на сніданок мала хліб і воду (або вино). На обід ласували сиром, оливками, іноді фігами (інжиром). На вечерю готували ячмінну кашу або їли хліб з овочами. Цукру в Елладі не було, оскільки цукрова тростина, з якої його робили, у давні часи росла лише в Індії. З часом його почали привозити римляни, але не для солодошів, а для виготовлення ліків. Цукор давнім грекам замінював мед. Найулюбленішими їхніми смаколикami були политі медом родзинки та горіхи. До речі, горіхи, які ми нині називаємо грецькими, самі греки називають перськими.

Як ви вважаєте, чим відрізнялася їжа заможних греків від їжі бідняків?

Заможні люди харчувалися різноманітно. Вони споживали багато риби, м'яса, могли дозволити собі білий хліб із пшениці.

Важливе місце у гастрономічній культурі Еллади посідало вино. Його виготовляли з винограду, який збирали у вересні. Спочатку виноград м'яли ногами у великих чанах. Отриману масу клали під спеціальний прес, вичавлювали сік і розливали у великі глеки — піфоси. У них сік поступово перетворювався на вино. Вино розводили водою мінімум удвічі. Це був спосіб знезаразити воду, яку брали у грецьких колодязях.

Мал. 29

Розгляньте малюнок 29. Чому виноробство було важливим для розвитку грецької торгівлі і вплинуло на мистецтво?

Прочитайте текст. Поміркуйте, чим різнився побут давніх афінян та жителів Давнього Сходу.

До якого прошарку населення належали жінки, зображені на малюнку 30? Аргументуйте свою відповідь.

Шлюби у Давній Греції укладали не за вибором молодят, а за розрахунком батьків. Законним був шлюб тільки між вільними громадянами.

Грецьке суспільство було патріархальним. Жінки у багатих родинах майже весь час проводили у жіночій частині будинку — гінекеї. Вони займалися не лише домашнім господарством, створенням модного одягу, вишуканих зачісок, а й спортом. У сім'ях бідняків жінки працювали нарівні з чоловіками. Вийти на вулицю жінка могла лише з дозволу чоловіка. Але в деяких полісах, зокрема у Спарті, становище жінки було демократичнішим.

Мал. 30

Греки підтримували ідею гармонійного розвитку і вважали, що прекрасними мають бути і душа, і розум, і тіло. Тому, окрім виховання, важливого значення надавали спорту й освіті.

До семи років хлопчика виховували батьки. Потім його передавали педагогові — рабу, який водив свого підопічного до школи. Діти навчалися у початковій школі, потім у середній та вищій. У початковій школі учні опановували читання, письмо, лічбу, займалися спортом та музикою. До гімнасії (середньої школи) ходили юнаки 12–18 років. Оскільки давні греки цінували ораторів, то багато уваги у навчанні приділяли риторичі — мистецтву переконливо говорити. Для кращого фізичного розвитку займалися гімнастикою. Також учні бігали, стрибали, метали диск і спис, боролися між собою. Згодом талановиті юнаки навчалися у вищій школі, де слухали лекції відомих мислителів, таких як Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель.

Мал. 31

Поміркуйте, чому над входом до академії Платона, заснованої у 388 р. до н. е., був напис: «Нехай сюди не зайде той, хто не обізнаний з математикою».

В академії вивчали математику, астрономію, основи музичного мистецтва. Учні часто диспутовували, щоб навчитися застосовувати свої знання в діалозі. У 18 років юнаки-ефеси мали виконати свій громадянський обов'язок — піти на військову службу. Коли юнакові виповнювалося 20 років, він приймав присягу на вірність полісу. Тоді його ім'я заносили до списків громадян міста і він отримував право голосу. А от можливість бути обраним на державні посади надавали лише чоловікам від 30 років.

Висловіть припущення, чому афіняни забороняли жінкам втручатися у політичні справи.

Дівчаток від народження і до 15 років, коли вони мали право виходити заміж, виховували мами. Так само як і хлопчиків, їх вчили читати й писати, а ще шити, ткати, виконувати хатню роботу. Мати передавала свої знання, щоб донька в заміжжі уміла вести господарство.

Виховання спартанців

У Спарті виховання було військово-фізичним. Основне завдання спартанської освіти полягало в підготовці загартованого воїна. У 7 років хлопчиків віддавали до агели (школи), де вони перебували до 18 років під наглядом вихователів-педономів. В агелах найбільше часу присвячували фізичному вихованню. Учні привчалися терпіти голод, холод і спеку. Майже весь час їх тренували в бігу, стрибках, метанні списа та диска, у боротьбі. У 15 років юнак отримував право носити зброю.

Спарта була єдиним у Греції полісом, де значну увагу приділяли вихованню дівчат. Жінка тут користувалася загальною повагою. Спартанці вважали, що здорові діти можуть народитися тільки у здоровій матері. Тому дівчатка-спартанки займалися. Їх також вчили читати, писати, лічити. Спартанки брали участь у змаганнях з гімнастики й легкої атлетики.

Проаналізуйте, чим відрізнялося виховання афінянок і спартанок. Чому жителі двох найвпливовіших полісів по-різному ставилися до жіноцтва?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Повсякденне життя давніх греків залежало від кількох факторів. Зокрема, природні умови впливали не лише на раціон харчування, а й на одяг і житло. Система виховання залежала від статків родини, суспільних відносин і системи освіти кожного поліса. Важливо те, що давні греки шанували спорт, прагнули гармонійного розвитку і з великою повагою ставилися до освічених співгромадян.

Домашнє завдання

- 1** Порівняйте побут афінян і спартанців.
- 2** Намалюйте комікс чи створіть постер про життя ваших однолітків у Спарті або Афінах.

§ 23. Грецька релігія та міфологія. Античні Олімпійські ігри

Пригадайте, покровителями яких сил були боги на Давньому Сході.

Поміркуйте, чому в давнину люди обожнювали сили природи.

Уявлення греків про світобудову дійшли до нашого часу у вигляді міфів. Давні греки вважали, що спочатку існував лише Хаос. У ньому було джерело життя, з якого і народилася Гея — богиня землі. Глибоко під землею було безмежне царство вічної темряви, у якому панував Тартар. Потім з'явилася могутня сила кохання, покровителем якої був бог Ерос. А за ним — покровительки ночі і дня Нікта й Гемера. Відтоді вони безперервно змінюють одна одну. Над землею, за віруваннями давніх греків, розкинулося небо, богом якого був Уран. У Геї та Урана народилися діти — могутні титани. Найстарший серед них — Океан — повелитель вод, що омивали всю землю. Від шлюбу Урана та богині Фетіди народилися усі річки. У титанів Гіперона і Тейї народилися діти: повелитель сонця Геліос, повелительки місяця й зорі Селена й Еос. У титанів Кроноса і Реї народилися олімпійські боги Гестія, Деметра, Гера, Аїд, Посейдон і Зевс.

Підступний Кронос відібрав владу у свого батька Урана. Гея напроочила синові, що його власна дитина вчинить з ним так само підступно. Боячись здійснення пророцтва, Кронос проковтнув своїх дітей-немовлят Геру, Деметру, Аїда й Посейдона. Зевса матері вдалося сховати на Криті. Він виріс, набрався сили і звільнив своїх братів та сестер.

Олімпійські боги

Давні греки уявляли богів схожими на людей, тому наділяли їх людськими рисами: мудрістю, розважливістю, співчуттям, а також марнославством і підступністю. Оселі богів розташовувалися високо за хмарами — на вершині Олімпу. Жодна людина не наважувалася піднятися на гору, щоб не потурбувати їх.

Розгляньте малюнок 32. Поміркуйте, яких богів зобразив автор у жартівливій формі.

Мал. 32

Герої давньогрецьких міфів

Поруч із богами у міфах діють видатні герої Тесеї, Геракл, Одисей, Ясон, Ахілл та багато інших. Їх вважали напівбогами, дітьми безсмертних жителів Олімпу і людей. Герої уособлювали людські чесноти, їхні вчинки ставали взірцем для наслідування у скрутних ситуаціях.

Чи бачили ви мультфільми, серіали або художні фільми про пригоди Геракла, Персея чи Тесея?

Розгляньте малюнки 33–35. Поміркуйте, яких героїв на них зображено, й аргументуйте свої висновки. Про які їхні подвиги розповідають ці зображення?

Мал. 33

Мал. 34

Мал. 35

Олімпійські ігри

Греки дуже шанували спорт, відтак у місті Олімпія ще за часів Гомера на честь бога Зевса було започатковано Олімпійські ігри. Правдива історія про перші змагання до наших днів не дійшла. Але відомо, що у 776 р. до н. е. після тривалої перерви їх проведення відродив цар Іфіт, сучасник Лікурга Спартанського. Після укладення миру між Спартою й Афінами Олімпію оголосили священною. До неї було заборонено прибувати зі зброєю.

Прочитайте текст. Порівняйте, як проходили Олімпійські ігри у Давній Греції та як вони відбуваються нині.

У 394 р. н. е. римляни скасували проведення Олімпійських ігор. І лише у 1896 р. з метою зміцнення миру та злагоди француз П'єр де Кубертен ініціював відновлення Олімпійських ігор.

Мал. 36

Порівняйте традиції давніх Олімпійських ігор із сучасними змаганнями. Що збереглося від тих часів у спорті України та світу?

Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній рік відновлення Олімпійських ігор. Полічіть, скільки століть минуло відтоді.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Релігія і традиції давніх греків позначилися на розвитку культури інших цивілізацій, насамперед давньоримської. Міфи, зокрема закладені в них прагнення до гармонії, миру і справедливості, мають надзвичайний вплив на світову літературу та мистецтво донині.

Домашнє завдання

- 1 Намалюйте ілюстрацію до давньогрецького міфу, який вам подобається найбільше.
- 2 Підготуйте повідомлення про відомого давньогрецького вченого, поета, драматурга або митця.

§ 24. Театр, скульптура, архітектура Давньої Греції

Важливою частиною культури Давньої Греції було театральне мистецтво. Дослідники вважають, що воно пішло від традиції пишних святкувань на честь бога Діоніса.

Пригадайте, покровителем чого був Діоніс. Чому давні греки вшановували його пишними процесіями і змаганнями поетів (мал. 37)?

Власне, перший кам'яний театр — Театр Діоніса — в Елладі було збудовано в Афінах, а саме на південно-східному схилі Афінського акрополя, поблизу храму Діоніса. Глядацькі місця в ньому було розташовано півколом і поділено на яруси й сектори. Із часом за зразком Театру Діоніса стали зводити усі театри.

На вистави пускали як громадян, так і тих, хто був вільним, але не мав громадянських прав, а також іноземців. Жінки могли прийти до театру, але їм не дозволяли дивитися комедії, оскільки в них інколи йшлося про суспільне життя.

Автори п'єс були відомі не лише в Елладі, їхні твори надихали митців різних країн та епох і продовжують надихати й нині. Приміром, драматург Есхіл — автор героїко-патріотичних трагедій. У своїх п'єсах він висвітлював історичні події, порушував релігійно-філософські питання. Найвідоміші його твори — «Перси», «Семеро проти Фів», «Прометей закутий», трилогія «Орестея». Не менш популярним був Софокл. У трагедіях «Антигона», «Цар Едіп», «Електра» він втілював громадянські й моральні ідеали античної демократії. Драматург Евріпід у трагедіях «Андромаха», «Гекуба», «Геракл», «Іполит», «Медея», «Іфігенія в Тавриді», «Фінікіянки», «Троянки» зобразив лиха, які породжують війни, критикував релігійні уявлення й тиранію. Творчість Арістофана підняла на новий рівень комедію. У п'єсах «Вершники», «Світ», «Лісістрата», «Оси», «Птахи» він висміював хитрих і жадібних політиків, які використовують довіру народу у власних цілях.

Мал. 37

Театр Діоніса

Поміркуйте, чому автори драматичних творів висвітлювали у своїх п'єсах важливі для суспільства теми.

Чому архітектурні споруди часів Давньої Греції приваблюють величезну кількість туристів?

Розгляньте фото сучасного вигляду Ерехтейону — найдавнішого святилища Афін. Які види мистецтва у ньому поєднано?

Ерехтейон (фрагмент)

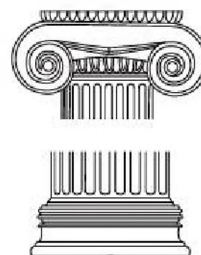
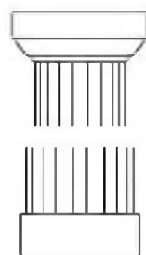
Каріатиди — вертикальні підпори у вигляді жіночих постатей.

У давньогрецькій архітектурі переважали два стилі — доричний та іонічний.

Доричний стиль вирізняється простотою, лаконічністю, масивністю. Іонічний — складніший, витонченіший, зі стрункими колонами і більшою кількістю деталей. Обидва стилі розвивалися паралельно, іноді митці їх поєднували. У V ст. до н. е. на основі іонічного виник коринфський стиль — складніший і вишуканіший.

Розгляньте зображення верхівок колон (мал. 38). Визначте, які з них виконано у доричному стилі, які — в іонічному, а які — у коринфському.

Мал. 38

Архітектурні споруди прикрашали скульптурними зображеннями. Приміром, окрасою Парфенону в Афінах була статуя скульптора Фідія. Історик Павсаній описав її так: «Сама Афіна створена зі слонової кістки та золота... Статуя відображає її на весь зріст у хітоні до ступнів, у неї на грудях — голова Медузи зі слонової кістки, у руці вона тримає Ніку, приблизно в чотири лікті, а в іншій руці — спис.

В ногах у неї лежить щит, а близько списа — змія...» Ще одним відомим твором Фідія є статуя Зевса Олімпійського.

Поміркуйте, чому скульптор створив таку помпезну статую.

Не менше уславилися скульптори V ст. до н. е. Мірон («Дискобол») та Поліклет («Дорифор», у перекладі — «списоносець»).

Фідій. Афіна

Мірон. Дискобол

Які уявлення про людину втілювали у своїх творах грецькі скульптори?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Мистецтво Еллади часто називають колискою сучасної європейської архітектури, скульптури, театру й літератури. Воно є однією з вершин художньої спадщини. Тогочасні шедеври відображали красу й гідність людини. Мистецтво черпало образи як з міфології, так і з реального життя. На жаль, не всі зразки грецького мистецтва збереглися. Лише деякі архітектурні споруди вціліли у вирі подій, монументальний живопис відомий здебільшого за описами; загинули майже всі твори найвидатніших грецьких скульпторів. Але їхні ідеї живуть і надихають митців дотепер.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте повідомлення про відомого грецького митця.
- 2 Визначте найважливіші, на вашу думку, риси давньогрецької культури.

§ 25. Підкорення Греції Філіппом II

Боротьба між грецькими містами-державами

Досвід Пелопоннеської війни не вплинув на політику грецьких полісів. Боротьба за лідерство між ними тривала й надалі.

Поміркуйте, якими були наслідки постійних конфліктів між грецькими державами.

Поліси, які не хотіли миритися з верховенством Спарти, почали новий збройний конфлікт. На чолі невдоволених знову стали Афіни. До Афін приєдналися Коринф та Фіви. У конфлікт втрутилася і Персія. Почалися часи занепаду.

Пригадайте, як склалися відносини між Елладою та Персією після персько-грецьких війн.

Почалася тривала **Коринфська війна** (395–387 рр. до н. е.). Поступово на бік Афін перейшли інші поліси. Спарта зазнавала поразок. Але найтяжче наслідки війни відчували коринфяни: оскільки бої точилися на їхніх землях, міста та господарство зазнавали величезних збитків.

У вирішальний момент ситуацією скористалися перси. Вони не хотіли посилення Афін, тому перейшли на бік Спарти. Під тиском Персії було укладено Анталкідів мир (за іменем полководця, який його уклав). За умовами миру Спарта повернула собі гегемонію (верховенство) у Греції. Проте інші держави залишилися невдоволеними, тому мир був недовгим.

Після укладення миру посилювався вплив Фів, столиці Беотії. За підтримки сусідніх Афін у 378 р. до н. е. було створено Другий Афінівський морський союз. До нього увійшли суперники Спарти. Сухопутні війська союзників очолював талановитий полководець Епамінонд. Він запровадив нову бойову тактику — «шикування клином»: сконцентрував значні сили на одній фаланзі свого війська, порушивши його чіткі ряди, і здобув блискучу перемогу.

Накресліть у зошиті схему бою «шикування клином». Поясніть, чому спартанці не змогли стримати натиск ворога.

Незважаючи на поразку Спарти, через внутрішні суперечності Другий Афінівський морський союз розпався. Безперервні війни

між Афінами, Спартою та Фівами за лідерство виснажили сили греків. Спустошена Еллада не мала сил опиратися новому завойовникові — Македонському царству.

Посилення Македонії за часів Філіппа II

Розгляньте карту. Чим різнилися географічні положення Македонії та давньогрецьких полісів?

Піднесення Македонії

	Македонське царство на початку царювання Філіппа II (359 р. до н. е.)		Головні походи Філіппа II і дати приєднання території до Македонського царства
	Грецькі держави, які після Коринфського з'їзду залежали від Македонії або були в союзі з нею		Македонське царство наприкінці царювання Філіппа II (336 р. до н. е.)
	Незалежна Спарта		Розгром Філіппом II об'єднаного афіно-фіванського війська під Херонеею 2 серпня 338 р. до н. е.
	Загальногрецький з'їзд у Коринфі; проголошення македонського царя верховним правителем грецьких держав (337 р. до н. е.)		

Землі Македонії лежать на північ від Балкан у гірській місцевості, між Іллірією на заході та Фракією на сході. Тут на міжгір'ях обробляли землю й випасали худобу. На відміну від Еллади, яка у IV ст. до н. е. мала глибокі традиції державотворення, македоняни тільки формували свою державу.

У VI ст. до н. е. почалось об'єднання місцевих племен під владою вождів однієї династії. Значного прогресу домогся цар Архелай. Він побудував дороги, які з'єднали гірські долини. Це допомогло йому централізувати управління країною. Ще більших успіхів досяг Філіпп II (359–336 рр. до н. е.). Він остаточно об'єднав Македонію і перетворив її на сильну державу.

Філіпп II. Медальйон

Поміркуйте, якими якостями мав бути наділений Філіпп II, аби досягти могутності й піднесення Македонії.

Філіпп II найбільше уваги приділяв зміцненню війська — сформував важку кінноту з гетайрів (дружинників), яка, по суті, була особистою кінною гвардією правителя. Він фактично підпорядкував життя всіх своїх підданих виконанню цього завдання — і Македонія перетворилася на могутню військову державу.

Головною ударною силою могутньої армії Філіппа II була македонська фаланга. Від фаланги еллінів її відрізняли щільність бойового шикунання й особлива організація. У бою брали участь воїни перших п'яти-шести шеренг завдяки довгим, п'яти-шестиметровим, списам — сарисам.

Чому для розвитку македонської державності була необхідна сильна армія?

Завдяки золоту, на яке була багата македонська земля, Філіпп II здійснив важливі економічні перетворення. Його золоті монети поширилися всім узбережжям Егейського моря і витіснили перські золоті монети — даріки. Це загострило політичні й економічні відносини з Персією, і македонський цар-завойовник вирішив скористатися загальним послабленням Еллади та Перської держави Ахеменідів.

Пригадайте, чому поліси Еллади були у кризовому стані.

Філіпп II мав грандіозні плани — він прагнув підкорити всю Грецію. Його військо почало наступ на територію Аттики. Назустріч македонянам виступили армії Афін, Фів та Коринфа. Вирішальна для полісів Греції битва відбулася поблизу міста Херонея у 338 р. до н. е.

Філіпп II вивчив особливості військ противників. Найкращими воїнами він вважав ліванців. Завдяки військовому досвіду і бажанню перемогти за будь-яку ціну їхня сила зростала. Тому Філіпп II поставив проти них важкоозброєну кінноту (гетайрів) на чолі зі своїм сином Александром. На початку битви македоняни ледве стримали наступ ліванців. Але у вирішальну мить у боротьбу вступила кіннота, яка забезпечила Філіппу II блискучу перемогу. У цьому двобої проявився талант молодого полководця Александра.

Після підкорення Греції Філіпп II почав готуватися до війни з Персією. Для цього у 338 р. до н. е. він створив союз грецьких полісів. Але у 336 р. до н. е. внаслідок змови його вбив охоронець Павсаній.

Яким чином Філіппу II вдалося завоювати Грецію?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Учені високо оцінюють правління Філіппа II: він використав усі переваги Македонії, а також сприятливі політичні обставини поза межами своєї країни для посилення власної держави. Цар створив потужну дисципліновану армію, здійснив вдалі походи і домогся визнання Македонії великою державою, здатною впливати на хід історії.

Домашнє завдання

- 1 Визначте основні причини ослаблення грецьких полісів.
- 2 Складіть історичний портрет Філіппа II Македонського.

§ 26. Александр Македонський

Розгляньте карту. Чому державу Александра Македонського називають імперією?

Східний похід Александра

У 336 р. до н. е. царевич Александр (356–323 рр. до н. е.) очолив Македонію і вирішив продовжити справу батька. Він зумів не лише заволодіти Персією, а й узяти під контроль величезні території — від Греції аж до Індії.

Простежте шлях армії Александра Македонського на карті.

У 336 р. до н. е. македонська армія через північ Греції вийшла до земель Персії на півострові Мала Азія. У цей час проти Македонії повстали Фіви. Розлючений Александр розправився з повстанцями і наказав продати 30 тисяч фіванців у рабство. Після цього похід на схід було поновлено.

Колись могутня Перська держава ослабла через постійні конфлікти між **сатрапами** — правителями провінцій, — які стали самостійними і не хотіли виконувати наказів царя Персії Дарія III.

Александр Македонський. Фрагмент давньоримської мозаїки з Помпеї

Перша велика битва між супротивниками відбулася на річці Гранік у 334 р. до н. е. Александрові потрібно було перемогти грецьких найманців, яких вважали найсильнішою частиною перського війська. Він застосував особливий порядок: у центрі розмістив важкоозброєну піхоту, а із флангів —

кавалерію та легку піхоту. У такому порядку македоняни переправилися через річку, й піхота потужним ударом знищила перських лучників, а кіннота розбила ворожу кавалерію та грецьких найманців. Військо Дарія зазнало поразки, але не було знищене остаточно. Перси відступили, а македоняни легко увійшли до майже всіх підкорених персами грецьких колоній у Малій Азії. Лише Мілет і Галікарнас довелося брати штурмом.

Поміркуйте, яким чином Александрові Македонському вдалося перемогти персів.

Прочитайте уривок із твору давньогрецького історика Плутарха. Чи підтверджують свідчення вченого ваші висновки?

Чому Александр Македонський так жорстоко покарав тих, хто довго чинив опір його війську?

Наступними під владу македонського царя потрапили землі Єгипту. Давня держава здалася без бою, а її жерці оголосили Александра богом.

Перський цар Дарій III розумів усю складність ситуації. Він пропонував віддати македонянам узбережжя Малої Азії та сплатити величезний викуп за полонених. Але Александр хотів знищити Дарія III і висунув нездійсненні вимоги. Тоді перський цар вирішив ризикнути. Він зібрав усе військо, що в нього залишилося, і навесні 331 р. до н. е. зустрівся в останньому двобої з Александром.

Війська зішлись біля селища Гавгамели, на північ від Вавилону. Бій був запеклим. Завдяки хитрому маневру Александр домігся, що у передній лінії перського війська утворився розрив, і македоняни спрямували туди своїх гетайрів. Після поразки Дарій III утік у глиб імперії, де в 330 р. до н. е. був зрадницьки вбитий сатрапом — претендентом на царський престол. Військо Александра захопило, пограбувало й спалило столицю Персії Персеполь.

Завоювання Індії

У 327 р. до н. е. військо македонян увійшло до Індії і рушило в долину Інду. Проти них виступили загони раджі Таксила. Александр розпочав з ним переговори, у результаті яких було укладено договір, згідно

з яким вони спільно напали на іншого раджу — Пóра. У 326 р. до н. е. на річці Гідасп відбулася вирішальна битва. Непереможна македонська кавалерія на чолі з Александром легко розгромила кінноту супротивника. Але атакувати в лоб бойових слонів македоняни не наважилися. Спочатку тисяча кінних лучників обстріляла індів. Ескадрони Александра оточили лівий фланг противника — і колісниця швидко було виведено з ладу. Кіннота Пóра кинулася під захист слонів, що давало змогу здійснювати вилазки за зручної ситуації. Махаути (вершники, які сиділи на шиях слонів) повели тварин на кіннотників Александра, котрі легко ухилялися від неповоротких тварин. Боролася з махаутами македонська піхота. Македоняни перемогли — і шлях до Гангу був відкритий. Проте виснажені вояки та командири вмовили полководця припинити наступ і повернути назад. Східний похід завершився.

Визначте основні наслідки Східного походу.

Результатом блискучих перемог Александра Македонського стало створення величезної імперії. До її складу увійшли Греція, Сирія, Фінікія, Єгипет, Персія та Західна Індія. Це була одна з найбільших держав давнього світу. Столицею Александр обрав давнє місто Вавилон. По всій території імперії засновували нові поліси, багато з яких називали на честь царя — Александріями.

Геніальний полководець Александр не планував зупинитися на досягнутому. Він прагнув підкорити увесь світ і наказав готуватися до війни з Римом та Карфагеном. Але у 323 р. до н. е. він несподівано захворів і помер.

Після смерті Александра його імперія почала слабшати і врешті-решт розпалася. Його спадкоємці — македонські полководці (діадохи) воювали між собою і втратили всі здобутки Александра Великого.

Складіть хронологічну таблицю Східного походу.

Дата	Подія

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Історики й дослідники військової справи вважають Александра Македонського геніальним полководцем, видатним організатором і політиком світового рівня. Його досвід вивчають як приклад блискучої стратегії й тактики. Як не дивно, походи македонян позитивно вплинули на розвиток античної науки (особливо географії) і поширили елліністичну культуру.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет Александра Македонського.
- 2 Підготуйте повідомлення про його полководців — діадохів.

§ 27. Елліністичні держави. Культура елліністичної доби

Смерть Александра Македонського спричинила боротьбу між його діадохами після виснажливого протистояння. Відтак остаточно сформувалися три основні держави елліністичного світу — Македонське царство, Єгипетське царство Птолемеїв і так зване Сирійське царство Селевкідів, до якого невдовзі відійшли й основні володіння розбитого Селевком царства діадоха Лісімаха.

Поміркуйте, чому ці держави називали елліністичними.

За політичним устроєм новоутворені держави багато чого запозичили зі східних країн. Замість народовладдя Еллади тут одноосібно правили царі. Але основою суспільного розвитку стала грецька (еллінська культура). Також тут використовували здобутки підкорених Александром Македонським народів. Культуру, що постала завдяки поєднанню грецької та східних культур, історики називають **елліністичною**.

Нові міста зводили за принципом будівництва у Греції. Греки навчилися використовувати у війнах бойових слонів. У політичній

сфері новим явищем стало поклоніння цареві. Переплелися елементи різних релігій. Східні митці запозичили еллінські зразки в архітектурі, скульптурі та живописі. Спільною для народів елліністичного світу була також мова, яка виникла на основі афінського діалекту.

Розгляньте карту. Які держави утворилися після розпаду імперії Александра Македонського? Поміркуйте, чому діадохи не змогли досягти єдності в управлінні державою.

Розквіт елліністичних держав (III ст. до н. е.)

Прочитайте текст. Поясніть, чому діадохи постійно ворогували між собою.

Найсильніша у світі армія, створена Александром Великим Македонським, марно загинула в міжусобних війнах. У 270-х роках до н. е. вона вже не була непереможною. Мине півтора століття, й елліністичні держави без особливих зусиль будуть підкорені Римом.

Культура і наука доби еллінізму

За доби еллінізму жило і працювало багато видатних учених та мислителів. Учень Платона Арістотель (384–322 р. до н. е.) уславився як учений-енциклопедист. Він створив ґрунтовні трактати з філософії, відтак його вважають засновником логіки як науки. «Історію тварин» Арістотеля вивчали в школах уже за нового часу.

Як ви вважаєте, кого називали вченими-енциклопедистами і чому?

Поміркуйте, чому в часи елліністичної культури багато вчених і мислителів захоплювалося філософією.

Поряд із філософськими школами, що утворилися у класичний період, виникли нові. Основну увагу в них приділяли проблемам етики, моралі, місця людини у світі. Серед них особливого значення набули вчення стоїків та філософія Епікура.

Прочитайте текст і визначте головні риси стоїцизму.

Нові відкриття було здійснено у галузі математики й техніки. Евклід уславився як перший математик, чий теоретичні твори дійшли до нашого часу. Архімед із Сиракуз – давньогрецький математик, фізик, інженер, винахідник та астроном. Про життя цього вченого дуже мало відомостей, але його вважають одним із найвидатніших науковців не лише еллінізму, а й античності загалом.

Видатним механіком доби еллінізму був Герон Александрійський, який сконструював фонтани. Також він зібрав парову машину, яка під час театральних вистав рухала маріонетки й декорації.

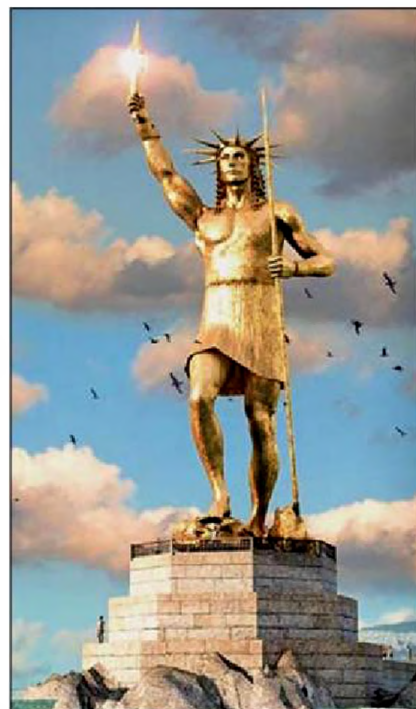
Видатним оратором усіх часів дослідники вважають Демосфена. Палкий прихильник демократії, у своїх натхнених промовах він виступав проти загарбницької політики Філіппа II. Його промови називали філіппіками.

Греки високо цінували мистецтво архітектури. Шедеврами доби еллінізму вважають маяк на острові Фарос у дельті Нілу, поблизу Александрії-Єгипетської. Вогонь маяка, що горів на висоті 135 м,

моряки бачили за 60 км. Іще одне диво — гробниця царя Мавсола, яку увінчувала колісниця, запряжена четвіркою коней. Шедевром був також Колос Родоський — гігантська, близько 36 м заввишки, статуя бога Сонця Геліуса на острові Родос в Егейському морі. Двадцять років знадобилося, щоб побудувати це диво. Унікальна Александрійська бібліотека нагадувала чудове місто. У ній були не лише читальні зали, а й книгосховища, фонтан і навіть зоопарк.

Розгляньте зображення Фароського маяка та Мавзолею в Галікарнасі. Які наукові знання мали будівники цих неперевершених споруд?

Колос Родоський.
Реконструкція

Александрійський маяк.
Реконструкція

Галікарнаський мавзолей Мавсола.
Реконструкція

Визначте основні риси еллінізму.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Поява еллінізму як політичного і культурного явища стала результатом запеклих війн, об'єднання давнього грецького і східно-

го світів, що раніше розвивалися окремо. Виникла єдина державна система — поліси мали багато спільного в соціально-економічному житті, політичному устрої, культурі. Взаємообмін дав змогу збагатити свої знання і грекам, і жителям Сходу. Як результат — значні досягнення у сферах науки й мистецтва.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте повідомлення про видатного вченого або митця доби еллінізму.
- 2 Об'єднайтеся у групи і створіть колаж на тему «Сім чудес світу».

§ 28. Сармати на території України

Пригадайте, які племена залишили після себе пам'ятки, зображені на світлинах (мал. 39, 40). Поміркуйте, чому ці племена називають кочовими

Мал. 39

Мал. 40

Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній період панування сарматів у степах Північного Причорномор'я. Порівняйте тривалість цього періоду і час перебування північно-причорноморських земель під владою інших іраномовних племен.

Дослідникам не відомо, як саме називали себе нові володарі Північного Причорномор'я. Саме ж слово «сармати» давньоіранською мовою означає «оперезані мечем». Його вживали давньогрецькі й давньоримські історики, зокрема Геродот. За його свідченнями, предки сарматів кочували у степах на схід від скіфів, за рікою Танаїс (так називали нижню течію ріки Дон). «Батько історії» записав легенду про походження сарматів від амазонок, з якими одружилися скіфські юнаки. Можливо, це твердження не було зовсім безпідставним. І сармати, і скіфи належали до іраномовних народів, а їхні жінки мали набагато вищий статус, ніж у тогочасних цивілізованих народів.

Пригадайте, де жінки, так само як амазонки, мали високий статус, вправно володіли зброєю і займалися спортом.

Сармати витіснили скіфське населення і перетворили більшу частину їхньої країни на пустелю. Згодом на території Сарматії, як називали ці землі римляни, розселилися сарматські племінні об'єднання — аорси, сіраки, роксолани, язиги, алани.

Закріпившись у причорноморських степах, які нині лежать у межах українських кордонів, сармати розпочали набіги на сусідні провінції — римські античні міста-держави та поселення землеробів-праслов'ян (представників зарубинецької культури, що жили вздовж Прип'яті й Верхнього Дніпра). Під час розкопок валів зарубинецьких городищ археологи знаходять велику кількість наконечників сарматських стріл, що підтверджує факт військового протистояння землеробів і кочовиків.

Пригадайте, чим займалися кімерійці та скіфи.

Прочитайте опис походження сарматів, який дає Геродот.

Яку особливість сарматського суспільного устрою описав Геродот? Поміркуйте, чому він вважав сарматів нащадками скіфів.

Сармати, як і їхні попередники, займалися кочовим скотарством. Необхідні продукти землеробства і вироби ремісників вони або вимінювали у землеробів, або просто грабували поселення сусідів. Важливе значення в житті сарматів зберігали війни за пасовиська та здобич.

Можливо, через такий спосіб життя археологи не знайшли жодного сарматського поселення. Пам'ятками, які свідчать про панування кочовиків у степах, є кургани.

Курган — споруда із землі, каміння, дерева тощо над похованням. У тюркських мовах слово «курган» означає круглу могилу; могильний пагорб або насип; могильний будинок-укріплення.

Схема кургану

Від середини III ст. н. е. сармати перестали володарювати у причорноморських степах. Їх витіснили готи — вихідці з Північної Європи. Спільно з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне із сарматських угруповань), готи здійснювали спустошувальні набіги на міста Північного Причорномор'я.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Грецький географ та історик Страбон вважав, що торговельні відносини із греками й римлянами завдали сарматам значної шкоди. «Наш спосіб життя зіпсував цих людей, — писав учений, — прищепивши їм такі пороки, як пристрасть до розкошів і плотських утіх, негідні прагнення, задоволення яких робить їх дедалі ненажерливішими». Поступово сармати втрачали сили. Так само, як колись вони витіснили скіфів, край їхньому пануванню поклали готи. Сармати були останнім індоевропейським народом, що прийшов зі сходу. Після них євразійські степи майже на ціле тисячоліття стали володіннями тюркських народів.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте особливості життя сарматів та скіфів.
- 2 Підготуйте повідомлення про відносини між римлянами і сарматами. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§ 29. Природно-географічні умови Апеннінського півострова. Виникнення міста Рим

Давня Італія.
VII – початок III ст. до н. е.

Із прекрасних земель Давньої Греції ми мандруємо на захід – до Апеннінського півострова. Між ним та Балканським півостровом пролягає Адриатичне море. Якщо ви уважно поглянете на карту, то побачите, що Апеннінський півострів своєю формою нагадує жіночий чобіток, який ніби видається у Середземне море.

Розгляньте карту. Чим відрізняється розташування Давньої Італії та Давньої Греції?

Поблизу Апеннінського півострова лежать три великі острови: Сицилія, Сардинія (наразі вони входять до складу Італії)

та Корсика. Як бачимо, їх набагато менше, ніж біля узбережжя Греції. Найвищі гори Європи Альпи стримують холодні потоки вітру з півночі. Клімат на півострові у давні часи був трохи інакший, ніж тепер. У Середній та Північній Італії опадів випадало достатньо. На півдні було посушливіше. Територією країни протікали досить великі річки – По, Арно та Тибр.

На відміну від Давньої Греції, Давня Італія була багата на території, придатні для землеробства і скотарства, а гори – на поклади заліза, золота, срібла, міді й олова.

Найдавніше населення Італії

У I тис. до н. е. на цих землях жило багато народностей: італійські племена латинів, самнітів, сабінів та інших, а за рікою Тибр лежали землі етрусків. З ними пов'язано чимало історичних загадок. Їхню мову

не розшифрували й до сьогодні, відтак тексти залишаються таємницею для вчених. Відомо, що у VIII ст. до н. е. етруски навчилися обробляти бронзу, залізо і камінь, були вправними вершниками й мореплавцями. З каменю вони будували міста, дороги, мости. Серед їхніх ремісників було багато майстерних ткачів, ювелірів, гончарів та будівельників.

Учені стверджують, що держава етрусків Етрурія доволі довго чинила опір латинам. І навіть після захоплення їхніх територій у III ст. до н. е. етруски не втрачали надії на звільнення батьківщини. Останнє їхнє повстання латини придушили тільки через 200 років — у I ст. до н. е.

Саме етруски заснували перше поселення на території сучасного Рима. Наразі археологи досліджують залишки кам'яної фортеці, збудованої у VIII ст. до н. е.

Прочитайте легенду про заснування Рима. Чи знаєте ви подібні історії про походження міст сучасної України?

Напівлегендарна історія починається із пригод про Енея — міфічного героя, який урятувався після захоплення Трої ахейцями. Він прибув до Італії, де одружився з латинською принцесою і започаткував нову династію царів. Його нащадками були два хлопчики — Ромул та Рем, яких вважають засновниками Рима.

Етрусська фортеця

Капітолійська вовчиця

З яким епосом пов'язана легенда про заснування Рима? Поміркуйте, чому римляни використовували культурну спадщину еллінів.

Рання Римська держава

Громадяни Риму поділялися на патриціїв, плебеїв і рабів. Патриції були аристократами — землевласниками і впливовими учасниками політичного життя. Прошарок плебеїв сформувався з підкорених племен, як-от етруски. Вони не мали права на земельні наділи і не були учасниками народних зборів. Звичаї забороняли шлюби між елітою та плебеями.

Главу держави — **царя** — обирали на народних зборах. Ще одним впливовим органом влади був **сенат**. До його складу входило 300 найродовитіших патриціїв. Посади сенаторів були довічними. Сенат оголошував війну або укладав мир, обговорював законопроекти, відав скарбницею. Але основним його обов'язком був захист закону від зазіхань царя і простого люду. Якщо рішення народних зборів чи царя порушувало традиції, сенат його скасовував.

Уся повнота влади в Римі зосереджувалася в руках учасників **народних зборів**. Лише вони ухвалювали закони, обирали царя, могли помилувати засуджених до страти. Рішення приймали більшістю голосів. Народні збори відбувалися у виборчих округах — **куріях**. До кожної із 30 курій належало десять родів. Місцем зібрання був **форум** — площа в центрі Рима.

Поміркуйте, які спільні й відмінні риси мали державні устрої Давніх Афін і Давнього Риму.

Протягом 753–509 рр. до н. е. у Римі змінилося сім царів. Про них відомо з історичних легенд та інших джерел, як письмових, так і археологічних. Приміром, відомо, що цар Сервій Туллій (578–534 рр. до н. е.) провів важливі реформи: запровадив поділ громадян на групи залежно від їхнього майна і території проживання. Таким чином, усе суспільство було поділено на п'ять класів (прошарків). Кожен клас формувал певну кількість сотень — військових центурій. Загалом їх було 193.

Полічіть кількісний склад римської армії. Чому така організація війська була вигідною для держави?

Процедуру поділу суспільства за багатством називали **цензом**, тобто **оцінюванням**. Ценз впливав і на виборчу систему (кількість голосів) у народних зборах для кожного класу залежала від кількості сформованих військових центурій).

У 534 р. до н. е. Сервія Туллія вбив Тарквіній Гордий. Він став останнім римським царем. Оскільки цього правителя не обирав народ і не затверджував сенат, він прагнув позбавити громадян політичних прав. Тарквіній мріяв про одноосібне правління. Хоча цар фінансував масштабні будівництва і вів успішні війни, у народній пам'яті він залишився жорстоким **узурпатором** (тим, хто незаконно захопив владу і порушував права інших громадян). У 509 р. до н. е. громадяни підняли повстання і вигнали Тарквінія Гордого. На цьому епоха царів скінчилася.

Порівняйте політику Сервія Туллія й Тарквінія Гордого.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Апеннінський півострів став осередком нової цивілізації. Саме тут протягом VIII–VI ст. до н. е. виникла й розвивалася нова держава, яку ми називаємо Давнім Римом. Він впливав на важливі історичні події, на розвиток європейської цивілізації загалом.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте повідомлення про державу етрусків.
- 2 Визначте найважливіші риси ранньої Римської держави.

§ 30. Римська республіка у V–I ст. до н. е. Соціальний устрій та організація влади

Замість влади царя римляни створили нову систему управління державою, у якій риси **народовладдя (демократії)** поєднувалися з елементами **одноосібного правління (монархії)**. Вибори зберігали свою важливість. Саме через систему виборів формувалася влада.

Систему управління з виборними органами влади називають **республікою**.

Поміркуйте, чи є республікою сучасна Україна.

Народні збори (коміції) трьох рівнів відігравали провідну роль у політичному житті. У куріальних коміціях святкували народження дітей, проводили **ініціацію** (посвячення) юнаків, підтверджували укладання шлюбу й оплакували померлих. Члени центуріатних коміцій ухвалювали закони, обирали чиновників, зокрема консулів, преторів, цензорів і квесторів.

Визначте, які повноваження мали різні римські чиновники.

Чому преторів, цензорів і консулів обирали по двоє?

Посадовці виконували свої обов'язки протягом року. Кожен **магістрат** (обраний чиновник) користувався недоторканністю. Виступ проти нього розцінювався як образа всього Риму. Охороняли представників влади **ліктори**.

Серед патриціїв обирали двох консулів. Вони володіли вищою цивільною і військовою владою, збирали військові легіони й очолювали їх, скликали сенат і коміції, призначали диктаторів, проводили **ауспіції** (ворожіння жерців на птахів). У надзвичайних обставинах сенат наділяв консулів необмеженими повноваженнями.

Судову владу очолювали двоє **преторів**. До повноважень одного входило вирішувати суперечки між римськими громадянами, а другий розглядав справи між громадянами й іноземцями. Претори стежили за порядком у місті та його передмістях.

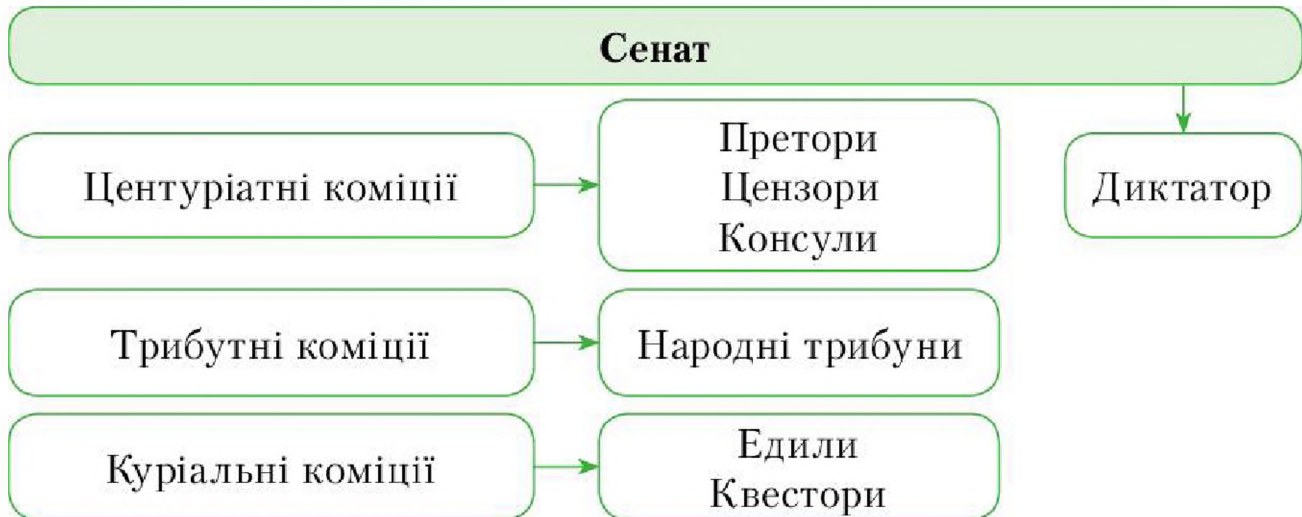
Іще двоє посадовців-**трибунів** захищали права плебеїв. У будь-який час плебеї могли знайти захист і допомогу в їхніх оселях. Трибуни мали право скасувати рішення сенату (**право вето**), якщо його зміст порушував інтереси простого люду. Могли заарештувати будь-кого з чиновників, хто утискав плебеїв.

Едили стежили за проведенням суспільних ігор, наглядали за будівництвом та обладнанням храмів.

Квестори контролювали фінансові справи держави й армії.

Почесним для політика було обрання його одним із 300 сенаторів, які ухвалювали рішення, що мали підтвердити народні збори. У випадку небезпеки сенат оголошував диктатуру, а консули призначали **диктатора** — посадову особу, яку на шість місяців наділяли всією повнотою влади. Римлянина, якого сенатори називали ворогом народу, громадяни вбивали.

Господарство у Давньому Римі

Землеробство і війна були основними заняттями в житті Давнього Риму. На переконання римлян, легендарний Ромул вважав торгівлю недостойним заняттям, а от праця на землі загартувала воїнів. Якщо елліни вважали почесним перемагати у спортивних змаганнях і шанували талановитих митців, то римляни удосконалювали навички верхової їзди, тренувалися у боротьбі зі списом і працювали на землі пращурів. Спершу навіть патриції займалися землеробством.

Природні умови Апеннінського півострова сприятливі для виноградарства. З часом римляни навчилися вирощувати оливи. Також вони сіяли чимало пшениці, вирощували городину, мали гарні сади. Кожен регіон славився ремісниками різних спеціальностей: Рим — текстильними та шкіряними товарами, Капуя — світильниками, Аррецій — вишуканим посудом, Падуя та Мілан — посудом, склом, вовняними тканинами.

Міські фортеці, храми, палаци, громадські споруди, водогони (акведуки), лазні (терми), каналізація, іригаційні системи вражали іноземців своєю досконалістю. Римські зброярі виготовляли найсучаснішу зброю (мечі, шоломи, щити, списи). Високого рівня досягло

будівництво й утримання доріг (деякі з них збереглися до наших днів). Оброблення каменю, граніту, мармуру, а також різьба по них були предметом гордості римських майстрів.

Пригадайте, які давні цивілізації мали розвинену торгівлю.

З часом римляни активізували торгівлю. Прибутки приносив продаж товарів усередині країни. Популярністю також користувалися вироби з-за кордону: із Сирії привозили дорогі тканини, скло, ювелірні вироби; з Єгипту – лляні тканини, пшеницю, папірус; з Північної Африки – пшеницю, диких звірів, слонову кістку, золото; з Іспанії – срібло, олово, залізо, мідь; з Галлії – виноград, вино, кераміку; з Германії, Британії – рабів.

Порівняйте господарське життя Давнього Риму та Еллади.

Боротьба плебеїв і патриціїв

Постійне протистояння між патриціями і плебеями гальмувало розвиток Римської держави. Поступово плебеї розширили свої права. Окрім обрання трибунів, у 449 р. до н. е. їм вдалося змусити патриціїв ухвалити писані закони, так звані закони XII таблиць. Тексти цих законів нанесли на 12 мідних дощок, які встановили на **форумі** (на площі у центрі Рима). Це гарантувало поширення закону на усіх громадян.

Згідно із законами було передбачено позбавлення життя за злочини проти республіки й релігії, за чаклунство та неправдиві свідчення в суді. Надзвичайно жорстоко карали боржників – чоловік міг потрапити у рабство сам або ж віддати як компенсацію власних дітей чи дружину. Злісного боржника закон дозволяв розрубати на стільки частин, скільком кредиторам він не повернув позичене.

Пригадайте, хто запровадив перші писані закони. Чи мають вони спільні риси із законами XII таблиць?

Прочитайте текст. Поміркуйте, чому суспільна згода була важливою для державного розвитку.

Оптимати – політична верхівка суспільства у Давньому Римі (переважно рабовласники), яка виступала проти аграрної реформи.

Завоювання Римом Апеннінського півострова

Рим від самого заснування намагався захопити нові землі. Потреба в них зростала, бо кожен солдат згідно із законом мав право отримати власну ділянку. Оскільки воїнами були всі громадяни-чоловіки, то нестача землі перетворювалася на серйозну проблему.

Тому Рим розпочав боротьбу із сусідніми племенами, які жили на Апеннінському півострові. Незважаючи на дисципліновану армію, римляни не лише перемагали, а й програвали битви, поки не об'єдналися під владою Риму.

Поміркуйте, чому римляни прагнули отримати у власність земельні ділянки.

Тарентська війна (282–272 рр. до н. е.) була однією з найжорстокіших війн за панування на Апеннінському півострові. Супротивником Риму стало місто-держава Тарент, яке заснували греки-колоністи на півдні півострова. Усупереч мирній угоді римляни розташували свої гарнізони поблизу Тарента і завели флот до Тарентської затоки. Греки оголосили Риму війну і звернулися по допомогу до Пірра — царя однієї із грецьких держав під назвою Епір.

Чи знаєте ви значення вислову «піррова перемога»? Поясніть його.

Після перемоги Рим уклав союз із могутнім Карфагеном, а Пірра зрадили союзні грецькі поліси. До того ж ситуацію ускладнив напад кельтів на Елладу та Македонію. У 272 р. до н. е. Пірр, зазнавши кількох поразок, змушений був укласти мирну угоду з Римом і покинути територію Італії.

У III ст. до н. е. Рим створив сильну, дисципліновану і добре навчену армію. У ній служили усі чоловіки віком від 17 до 60 років. Ходити у походи вони були зобов'язані до 46 років. Старші воїни (ветерани) охороняли укріплення. Ухиляння від служби і зраду війська вважали страшною ганьбою.

Основним військовим підрозділом римської армії був легіон. До цього формування входило 300 кіннотників із заможних громадян

і 4200 легіонерів-піхотинців. Найбідніші чоловіки служили на флоті.

Піхота шикувалася у три перші ряди. Легіонери для захисту мали великий вигнутий щит шириною 75 см і висотою понад 1 м. Також у них були обладунки для ніг, нагрудник, кольчуга вагою до 15 кг. Голову захищав бронзовий або залізний шолом. Зі зброї піхотинці мали меч і списи для метання довжиною 1,5 м і вагою 4 кг.

Легіонер-піхотинець зі списом

Поміркуйте, які особливості суспільного укладу Риму сприяли посиленню римської армії. Назвіть основні господарські заняття давніх римлян.

Прочитайте легенду про те, як гуси врятували Рим.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Маючи розвинене господарство, римляни прагнули захопити нові землі. На початку III ст. до н. е. під владою Риму опинилися етруски, усі племена італіків, осілі на той час в Італії галли. Також римляни прагнули розширити сферу впливу на південь. Здолавши Пірра, вони відкрили шлях до нових завоювань.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте коротке повідомлення про організацію римських легіонів.
- 2 Порівняйте армію афінян та римлян.

§ 31. Військова експансія Риму

Рим прагнув панувати, крім іншого, у Західному Середземномор'ї. Але для розширення володінь у цьому напрямку потрібно було подолати колишнього союзника — фінікійську колонію Карфаген.

Пригадайте, що було основою могутності Карфагена.

Жителі цього багатого міста займалися торгівлею: в Іспанії вони закупували залізо, олово, срібло, із Сардинії привозили мідь і хліб. Мандрівників приголомшували розкішні будинки, помпезні палаци та храми Карфагена. Це було одне з найбільших міст цивілізованого світу, яке утримувало величезну армію із сильною кіннотою та бойовими слонами. Флот Карфагена вважали непереможним.

Римляни шукали привід напасти на пунів (або пунійців, як називали себе карфагеняни). У 264 р. до н. е. вони відвоювали у колишніх союзників Мессану на Сицилії. Так розпочалася перша із трьох Пунічних війн, яка тривала 23 роки.

На суходолі римляни мали певні переваги. Вони оточили Сиракузи, і тиран цього міста Гієрон II під тиском уклав союз із Римом. Чимало грецьких міст також перейшли на бік латинян. Але перевага над Карфагеном була неможливою без флоту. Римляни доклали величезних зусиль і дуже швидко побудували 120 кораблів. У 260 р. до н. е. у битві під Мілами римський флот зумів завдати поразки своєму противникові. На її честь у Римі спорудили мармурову колону, прикрашену носами захоплених карфагенських кораблів.

У 256 р. до н. е. біля сицилійського мису Екном 330 римських кораблів зішлись у бою з більшим за чисельністю флотом карфагенян. Фортуна була на боці Риму. На узбережжі Африки висадилося понад 15 тисяч солдатів армії консула Атілія Регула. На своєму шляху до Карфагена завойовники грабували всі поселення.

Проте у 255 р. до н. е. союзник Карфагена спартанський полководець Ксантипп наніс по війську Регула несподіваний потужний удар, а самого консула полонив і стратив. Коли після поразки римляни поверталися додому, страшний шторм знищив 256 їхніх кораблів. Та це їх не спиноло. Вони почали бойові дії на Сицилії. Тоді на острів прибув талановитий карфагенський полководець Гамількар Барка.

Пунічні війська пішли в наступ і спустошили південь Італії. У 241 р. до н. е. виснажені війною Рим і Карфаген уклали мирну угоду. Згідно з нею Карфаген втратив Сицилію, Корсику й Сардинію.

Прочитайте уривок з історичного джерела.

Яким чином римляни посилювали свої армію та флот?

Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.)

Ганнібал. Історична реконструкція

Карфаген прагнув реваншу і готувався до війни з Римом. На чолі могутньої армії став талановитий Ганнібал.

Карфагеняни захопили союзне римлянам місто Сагунт. Ганнібал у 218 р. до н. е. почав славнозвісний похід з Іспанії до Італії через Альпи. Поблизу Тразименського озера він розбив римлян. Наступний бій відбувся біля Канн (216 р. до н. е.) і увійшов в історію військової науки.

Ганнібал свідомо послабив центр

і посилив фланги. Коли війська консулів атакували центр, карфагеняни поступово відступали, доки їхні лави не утворили півмісяця. Це дало змогу взяти супротивника в кільце. Римляни продовжували битву, не помічаючи, що їх оточили. За пів доби вони втратили майже 50 тисяч легіонерів і 80 senatorів. Втрати карфагенян становили близько 6 тисяч вояків. Ганнібал підійшов до Рима, але, не маючи підкріплення, змушений був повернутися до Карфагена.

Вирішальна битва другої Пунічної війни відбулась у 202 р. до н. е. поблизу міста Зама, неподалік Карфагена. Ганнібал розраховував перемогти за допомогою бойових слонів. Римський полководець Сципіон Африканський розгадав його план і був готовий до удару. Відтак бойових слонів римляни зустріли зливою каміння та дротиків. Частина слонів

злякалася і повернула назад. Римлянам вдалося вбити вожака слонів, а решту спрямувати до своєрідного коридору із двох шеренг воїнів. Ні кіннота, ні досвідчені воїни Карфагена не змогли врятувати Ганнібала від поразки. За умовами миру Карфаген втратив увесь свій флот, бойових слонів і був зобов'язаний сплатити величезну контрибуцію.

Контрибуція — платежі, які сплачує держава, що зазнала поразки у війні, державі-переможниці.

Війни з елліністичними державами

Маючи на меті захопити всі землі узбережжя Середземного моря, Рим одночасно вів війни з іншими претендентами на ці території, зокрема із Сирією та Македонією.

Прочитайте текст і визначте основні досягнення Риму у протистоянні з елліністичними державами.

Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.). Зруйнування Карфагена

Після поразки Карфагена завдяки торгівлі вдалося відновити свої сили. Римські сенатори на чолі з Марком Катонем, давньоримським політиком і письменником, відомим як новатор римської літератури й консервативний поборник пороків і розкошів, вимагали розпочати військові дії, щоб остаточно зламати супротивника. Кожна його промова в сенаті закінчувалася словами: «Карфаген має бути зруйновано!» Так, у 149 р. до н. е. римське військо висадилося поблизу Карфагена і підійшло до міста. Його жителі, щоб відкупитися від ворога, віддали римлянам 2 тисячі військових машин та 200 тисяч комплектів озброєння. Але римлянам цього здалося замало. У 147 р. до н. е. вони на чолі з Корнелієм Сципіоном Еміліаном, сином Сципіона Африканського, знищивши основні сили ворога, оточили місто. Перехитривши карфагенян, які чекали нападу із суходолу, римляни атакували мури Карфагена з боку моря й увірвалися в місто.

Облога й загибель Карфагена

Бій за Карфаген тривав тиждень. Жителі боронили кожний будинок, але сили були нерівні. На прохання карфагенян римляни випустили з міста 50 тисяч жінок і дітей. Оборонці, які лишилися у місті, сховалися у храмі й хотіли підпалити його, але були змушені здатися ворогові. Усіх полонених римляни продали у рабство, місто зруйнували, а землю, де стояв Карфаген, *зорали та засіяли сіллю* — це був символічний акт заборони селитися на цьому місці. Колишній наймогутніший супротивник Риму став римською провінцією Африка.

У 146 р. до н. е. римляни придушили повстання у грецькому місті Коринф, завершивши цим підкорення Греції. Вона увійшла до складу Римської держави як дві її провінції — Ахайя й Етолія. Завоювавши Іспанію, Італію, Понтійське царство, Вірменію, Сирію і Палестину, Рим став світовою державою.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Після встановлення контролю над Італією Рим почав поширювати свій вплив узбережжям Середземного моря. У результаті конфлікту із Карфагеном (Пунічні війни) Рим став володарем західної части-

Руїни Карфагена

ни Середземного моря. Практично одночасно з перемогою у Третій Пунічній війні римляни перемогли свого східного суперника — Македонію. Після цього Римська республіка вже не мала реальних конкурентів на берегах Середземного моря.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте хід трьох Пунічних війн.
- 2 Складіть історичний портрет Ганнібала.
- 3 Визначте основні результати військової експансії Риму.

§ 32. Диктатура Цезаря

Внутрішня ситуація в імперії у I ст. до н. е.

Після багатьох переможних війн Риму в Середземномор'ї територія держави збільшилася, але внутрішня ситуація ускладнилася через становище дрібних землевласників. Коли чоловік служив у війську, він не мав можливості займатися господарством, відтак потрапляв у боргову залежність чи навіть перетворювався на раба. Раб, своєю чергою, не міг служити у війську. Отже, римська армія втрачала боєздатність, а суспільне напруження зростало. Дехто з політиків, наприклад Сципій Африканський, пропонував великим землевласникам повернути землю державі, щоб чиновники перерозподілили її між бідними римлянами. Така реформа сприяла посиленню Риму. Прихильники цієї ідеї — **популяри** — почали об'єднуватися, їхнім намірам протистояли **оптимати**.

У 133 р. до н. е. народний трибун, представник популярів Тіберій Гракх запропонував сенату передати безземельним громадянам державні землі, які були захоплені багатіями. Але інший трибун оптимат Марк Октавій застосував право вето. Тоді Тіберій Гракх за підтримки народних зборів домогся зміщення Октавія. Це викликало обурення сенату. До того ж вороги трибуна поширювали чутки, що нібито Гракх має намір позбавити сенат влади і правити одноосібно. І сенатори вирішили вбити Гракха.

Брати Гракхи

Прочитайте, як про вбивство Тіберія Гракха написав Плутарх.

Чому сенатори зважилися на страшний злочин — убивство трибуна?

Тіберій Гракх загинув, але завдяки створеній за його життя комісії з перерозподілу земель протягом п'яти років наділи отримали понад 70 тисяч громадян. У 123 р. до н. е. його брата Гая Гракха було обрано народним трибуном.

Спроба обмежити владу сенату коштувала Гаю Гракху життя. Сенат підняв військо, і під час штурму пагорба Авентин, на якому розміщувався центр плебейського руху проти патриціїв, було вбито величезну кількість популярів. Гай умовив свого вірного раба убити його, аби позбавити страждань і безчестя. Так закінчилися спроби братів Гракхів змінити життя у Римі.

Прочитайте текст. Визначте, що спільного було у діяльності братів Гракхів.

Диктатура Сулли

Реформи братів Гракхів продовжив консул Гай Марій. Він народився у бідній родині, проте завдяки таланту здобув значний авторитет у війську, а потім і загалом серед римлян. Його сім разів обирали консулом. Гай Марій реформував армію: до війська брали усіх охочих громадян, за станом здоров'я придатних до служби; солдатам і офіцерам платили винагороду, видавали зброю, їх годували. Унаслідок військової реформи Гая Марія було сформовано боєздатну, професійну, добре навчену римську армію.

Поміркуйте, чому для Риму питання війська залишалося актуальним сотні років.

Гай Марій представляв інтереси популярів. У 88 р. до н. е. консулом було обрано представника оптиматів Луція Корнелія Суллу, теж уславленого полководця. Після смерті Гая Марія Сулла завдяки перемозі у війні з Парфянським царством у 82 р. до н. е. та внутріш-

нюдержавним обставинам став правителем Риму і був проголошений довічним диктатором з необмеженою владою. Відтак він припинив безкоштовну видачу хліба, підвищив роль сенату, обмежив владу народних зборів і фізично знищив своїх супротивників. Диктатура Сулли, зокрема обмеження повноважень народних зборів, спричинила поглиблення кризи республіканського ладу.

Повстання Спартака (74–71 рр. до н. е.)

Пригадайте, що вам відомо про гладіаторів.
Поміркуйте, яким було становище рабів у Давньому Римі.
Чи могли раби покращити своє становище?

Постійні війни, збереження боргового рабства, підтримка піратства призвели до швидкого зростання кількості рабів у Римі. Їх не вважали за людей, використовували на найтяжчих роботах, безкарно вбивали.

Найпопулярнішими видовищами були жорстокі гладіаторські бої. Рабів-гладіаторів навчали вбивати у спеціальних школах. Саме в такій школі в місті Капуя у 74 р. до н. е. фракієць Спартак підняв повстання. Разом із сімдесятьма товаришами він утік на гору Везувій. Туди почали сходитися раби і знедолені селяни, які сподівалися побороти рабовласників і встановити справедливий лад. У 73 р. до н. е. Спартак здобув першу перемогу: його прибічники спустилися з гори на драбинах із виноградної лози і напали на римське військо. Після цього повстання почало розростатися, а чисельність армії Спартака досягла 100 тисяч.

Придушити повстання вдалося лише у 71 р. до н. е., коли армія Спартака, відступаючи після довгих і кровопролитних боїв з легіонами Красса, Помпея і Лукулла, була повністю знищена.

Бій гладіаторів

Поміркуйте, чому армія Спартака зазнала поразки.

Перший тріумвірат

Боротьба за владу, у якій вирішальну роль відіграла армія, спричинила зростання політичного впливу воєначальників. Один із них — це Гай Юлій Цезар, який здобув популярність у народі, бо захищав республіканські традиції. Проте в 60 р. до н. е. він уклав угоду із Гнеєм Помпеем і Марком Крассом про захоплення і розподіл влади та боротьбу із сенатом. Учасників цього договору називають **першим тріумвіратом**.

Тріумвірат — союз, договір про спільну діяльність між трьома могутніми політичними чи військовими лідерами.

У 59 р. до н. е. Цезаря було обрано консулом. Тоді ж у Галлії почалися повстання, тому його призначили ще й намісником для наведення порядку. Цезар жорстоко придушив виступи галлів: римські загони знищували повстанців, полонених продавали в рабство, спалювали цілі селища. Урешті, у 52 р. до н. е. Цезар остаточно підкорив Галлію. Завдяки військовим успіхам він набув величезних статків і мав 10 легіонів відданих, загартованих воїнів.

Коли у війні з парфянцями загинув Марк Красс, розпочалося жорстоке протистояння між Цезарем і Помпеем.

Чому тріумвірат розпався?

Встановлення диктатури Гая Юлія Цезаря

Зростання популярності Цезаря неабияк дратувало Помпея. Він переконав сенат наказати консулові розпустити свої легіони і постати перед судом. Але Цезар вирішив діяти інакше. 10 січня 49 р. до н. е. він на чолі одного із десяти своїх легіонів перейшов річку Рубікон і виступив проти Помпея. Це була **громадянська війна** — війна між громадянами однієї держави. Хоча Помпей і мав кількісну перевагу в силі, та загони Цезаря були досвідченішими й відданими своєму лідерові. Помпей спішно покинув Рим і перебрався до Греції. Цезар легко отримав владу в Римі: сенатори боялися його легіонерів, тому

проголосили диктатором, але без необмеженої влади. Сенат і надалі лишався доволі впливовим.

Порівняйте політику Цезаря та диктатуру Сулли.

Цезар не переслідував своїх противників, тому кількість його прибічників зростала. Коли він відновив права громадян, покараних за Сулли, багато хто з римлян вітав його рішення.

Переконавшись у тому, що більшість суспільства на його боці, Цезар розпочав наступ на армію Помпея. У битві на рівнині Фарсал він здобув перемогу. Помпей утік, залишивши своє військо. Пізніше його страшили за наказом єгипетського царя Птолемея XIII.

У Єгипті в цей час почалося антиримське повстання. Тому взимку 48–47 рр. до н. е. армія Цезаря мусила відбивати напади єгиптян. Лише навесні римському диктаторові вдалося перемогти Птолемея XIII. Римляни оволоділи столицею Єгипту Александрією, і Цезар проголосив царицею країни Клеопатру VII. Після цього він придушив повстання понтійського царя Фарнака у Малій Азії. Перемога римлян була блискавичною. Сам Цезар сповістив про це коротко: «Прийшов, побачив, переміг!»

Після повернення до Рима Цезар роздав містянам гроші, а ветеранам — земельні ділянки. Він підтримував колонізацію провінцій і наказав виплачувати допомогу вільним небагатим селянам. Диктатор реформував управлінську систему: провінції зростали — зростала й потреба у чиновниках. Сенат слухняно підтримував волю Цезаря, народні збори теж дослухалися до його думки. У результаті було видано закони, спрямовані на впорядкування життя у провінціях та обмеження розкошів.

Посилення влади Цезаря викликало спротив senatorів і стало приводом для об'єднання його ворогів. Цезаря вбили просто на засіданні сенату 15 березня 44 р. до н. е.

Нікола Кусту.
Юлій Цезар. 1696

Прочитайте уривок з історичного джерела.

Поміркуйте, чому виникла змова проти уславленого полководця і авторитетного правителя. Яким описує Цезаря римський історик?

Римляни віддали диктаторові найвищі почесті: тіло Цезаря спалили на форумі. Цезар залишив слід в історії не тільки як правитель і полководець. За його ініціативи реформовано календар (юліанський календар), тривала розбудова Рима і провінцій. Вислови Цезаря «Жереб кинуто», «Рубікон перейдено» і «Прийшов, побачив, переміг!» стали крилатими.

Назвіть найважливіші реформи Юлія Цезаря.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Юлій Цезар був впливовим політичним діячем, неординарною особистістю і відіграв важливу роль в історії Давнього Риму. Йому вдалося встановити режим одноосібного правління. Саме утвердження Цезаря при владі продемонструвало кризу Римської республіки і намагання аристократії утвердити нову форму правління — **імперію**.

Домашнє завдання

- 1 Визначте основні причини кризи Римської республіки.
- 2 Складіть історичний портрет Юлія Цезаря.

§ 33. Римська імперія. Октавіан Август

Другий тріумвірат і загибель Римської республіки

Ще за життя Юлій Цезар проголосив своїм наступником племінника Октавіана Августа, який у момент загибелі Цезаря перебував на чужині. Диктатор заповів спадкоємцеві не тільки величезну державу, а й більшість свого майна. 25 відсотків статків Цезар заповів роздати римському народові. Але ця частина спадку дісталася Марку Антонію. Саме його сенатори призначили правителем держави.

Антоній відмовився виконати волю Цезаря. Тоді Октавіан продав свою частину спадку та власне майно і роздав отримані кошти римлянам. Після цього популярність Октавіана стрімко зросла.

Після нетривалої боротьби Октавіан і Марк Антоній змушені були примиритися, бо жоден із них не мав переваги над іншим. До їхнього союзу приєднався близький соратник Цезаря, намісник в Іспанії Лепід. Так виник другий тріумвірат. Союзники змусили сенат надати їм повноваження реформувати життя держави. Вони, як диктатор Сулла, запровадили проскрипції.

Проскрипції – списки осіб, оголошених поза законом. За видачу або вбивство занесеного до списків призначалася нагорода (навіть рабам), за приховування – страта. Майно особи, внесеної до такого списку, конфісковували, а її нащадки втрачали почесні права та стан.

Прочитайте уривок зі свідчень Плутарха.

Чому Сулла й учасники другого тріумвірату застосовували проскрипції проти римлян?
Чому римляни не повстали проти таких дій тріумвірів?

Проскрипції встановили в Римі терор і змусили надовго замовкнути всіх опозиціонерів. Однак боротьба за владу тривала. У 42 р. до н. е. тріумвіри у битві при Філіппах у Македонії розбили велике військо, яке зібрали вбивці Цезаря Брут і Кассій. Кассія було вбито, а Брут наклав на себе руки. Тріумвіри стали господарями держави і поділили її між собою: Антоній отримав східні провінції, Лепід – Північну Африку, а Октавіан – Іспанію, Галлію, Іллірію та Італію.

У 36 р. до н. е. Октавіан зібрав військо, захопив Північну Африку й усунув від влади Лепіда, після чого почав готуватися до війни з Марком Антонієм. Останній володів східними провінціями, зокрема Єгиптом, і був одружений з єгипетською царицею Клеопатрою. Подружжя об'єднало свої зусилля у боротьбі з Октавіаном. 2 вересня 31 р. до н. е. у морському бою поблизу мису Акцій (Північна Африка) флот Антонія та Клеопатри було розбито. Антоній не витримав ганьби і покінчив життя самогубством. Військо Октавіана увійшло до Єгипту. Римляни полонили Клеопатру. Дізнавшись, що Октавіан має

намір відправити її до Рима і зганьбити, цариця наказала служниці принести отруйну змію, яка і вкусила Клеопатру.

Унаслідок перемоги Октавіана громадянська війна завершилася. І хоча республіканські установи не було ліквідовано, але влада в Римі тепер належала одній особі.

Поміркуйте, яким чином Октавіан Август зумів захопити владу в Римі.

Зважаючи на популярність Октавіана, сенат присвоїв йому титул імператора. Кмітливий і хитрий правитель залишив собі лише звання **принцепса** — першого серед senatorів. Тому таку форму правління назвали **принципатом**, і вона зберігалася у Римі близько трьох століть.

Тридцять сім разів Октавіана обирали народним трибуном, незважаючи на його походження з патриціїв. Його почали називати Августом, що означає «звеличений богами». З часом це називання стало титулом.

У внутрішній політиці принцепс боровся за наведення громадського порядку, тому наказував жорстоко карати піратів, грабіжників і заколотників. Октавіан повернув рабів-утікачів їхнім господарям і відновив закон, за яким за вбивство господаря карали на смерть не тільки винного раба, а й усіх невільників, які під час злочину були в будинку.

Також Октавіан боровся з корупцією, збільшував кількість лояльних чиновників, які допомагали ефективно управляти велетенською державою. Він виділяв кошти на грандіозні будівництва, що забезпечували роботу ремісникам. Принцепс підтримував вільних землеробів як матеріально (наділяючи землею), так і на законодавчому рівні.

Поміркуйте, чому для Октавіана Августа було дуже важливо покращити соціально-економічне становище Риму.

Територіальне розширення Римської імперії

Дослідники зауважують, що Октавіан був обережним політиком і великих війн, особливо із сильними супротивниками, намагався не допускати. Він підтримував процес розширення кордонів Римської держави, але зумів уникнути війни з Парфянським царством і узяв

під контроль Юдейське. Паннонію (сучасна Угорщина) та Германію (землі Німеччини) Октавіан проголосив новими провінціями. Проте територіальні надбання призвели до нових проблем – на підкорених територіях вибухали повстання. Октавіан мусив спрямовувати потужні військові сили на охорону кордонів держави. Зрештою, принцепс пишався тим, що дав римському народові бажаний мир.

Чим відрізнялася зовнішня політика Октавіана Августа від курсу Юлія Цезаря? Визначте основні здобутки Октавіана Августа у розбудові Риму.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Правління Октавіана сприяло стабілізації усіх сфер суспільного життя. Сильна влада тримала у покорі рабів, протистояла невдоволенню громадян, оберігала країну від зовнішніх ворогів. Могутню державу за часів Октавіана почали називати **Римською імперією**.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет Марка Антонія або Октавіана Августа.
- 2 Поміркуйте, які причини призвели до зміни форми правління з республіканської на імперську.

§ 34. Давньоримська культура

Римські боги

Прочитайте перелік найважливіших богів, яким поклонялися римляни. Чи є серед них боги, шановані у Давній Греції?

Художник зобразив римських богів у вигляді героїв коміксу. Розгляньте малюнок 41 і визначте, покровителями яких сфер людського життя були зображені божества.

Мал. 41

На початок II ст. до н. е. остаточно утвердився культ 12 головних римських богів. Він полягав у виконанні обрядів і жертвоприношень у точно визначені моменти й у чітко визначених формах. Винятково важливою формою культу була **мантіка** – ворожіння жерців. Перед кожною важливою подією римляни зверталися до богів. Вони ворожили на польоті птахів або спостерігали, як священні кури клюють зерно. Також у римлян побутували **гаруспіції** – ворожіння після жертвопринесення.

У Римській імперії утвердилося обожнення імператорської влади. Обожнення самого правителя, спочатку посмертне, а потім і за життя, почалося з Юлія Цезаря. Він першим почав поширювати уявлення про свою належність до богів. Громадяни влаштували для нього **апофеоз** – офіційні божественні почесті після смерті. Великого значення набув культ генія Августа, що безпосередньо стверджував його виняткову владу.

Чим відрізнялося поклоніння богам в Елладі та Римі?

Мистецтво Давнього Риму

Римська культура увібрала традиції місцевих племен, зазнавши впливу більш розвиненої грецької культури, зокрема її науки, літератури, скульптури й архітектури. Якщо греки підтримували ідею краси вільної особистості, то римляни створили культ влади і сили. У культурі Риму надійно утвердилась ідея могутності держави, її світового володарювання й нездоланності. Наприклад, поет Вергілій у поемі «Енеїда» так сформулював призначення римського генія: «Ти народи повинен вести, о римлянине, владою своєю. Ось мистецтва твої — надавати звичаї світу, підлеглих щадити та завойовувати гордих».

Вергілій

Поміркуйте, до чого закликав своїх співгромадян Вергілій.

Оскільки римляни підкоряли значні території, їхня мова — латина — справила значний вплив на розвиток давнього світу. У деяких сферах, як-от у медицині, її використовують дотепер.

Прочитайте текст. Поміркуйте, що впливало на вибір теми твору римськими літераторами.

Освіта

У часи Римської республіки навчальні заклади були переважно приватними. Отже, потрапити до них мали шанс діти, чиї батьки могли оплатити навчання. В імперську добу систему освіти почала контролювати влада. Учителі вважалися

Учитель і троє учнів. Давньоримський рельєф. Неймеген, Нідерланди

державними службовцями, відповідно, їхню роботу стабільно оплачували. Дослідники зауважують, що у IV ст. н. е., щоб навчати інших, учителі повинні були отримати на це дозвіл імператора.

У цей час зростає роль меценатської підтримки. Зокрема, на розвиток освіти виділяли кошти імператори. Також римляни зберегли грецькі осередки науки: академію та лікеї в Афінах, школи в Александрії-Єгипетській.

Прочитайте текст. Порівняйте систему освіти в Давній Греції та Давньому Римі.

Наукові знання

У Римі розвивалися як природничі, так і гуманітарні науки. Прикладом, Авл Корнелій Цельс уславився медичними дослідженнями, які виклав у праці «Про медицину». Сучасники вважали його Цицероном у медицині, бо він говорив просто і переконливо, не обтяжував пояснення складною медичною термінологією. Також ученого називали римським Гіппократом.

Філософ Тіт Лукрецій Кар підтримував ідею грецького мислителя Епікура про те, що люди вигадали богів. Римський дослідник вважав, що душі смертні, а Всесвіт нескінченний. Тіт Лукрецій Кар першим поділив історію людства на кам'яний, мідний та залізний віки.

Пліній Старший збагатив наукові дослідження працею «Природнича історія», яка є фактично першою енциклопедією.

Знання про географію розвивалися переважно завдяки завоюванням римлянами нових земель. На основі вивчення приєднаних територій мандрівник, географ та історик Страбон уклав «Географію», де помістив усі наявні на той час відомості про країни і народи — від території сучасної Британії до Індії.

Природознавець Клавдій Птолемей проаналізував наявні астрономічні знання і розробив модель світу. Учений був переконаний, що центром Всесвіту є кругла планета Земля, а Сонце та планети обертаються навколо неї. Його погляди вважали цілком правильними аж до часів Середньовіччя.

Історична римська наука розвивалася дуже активно. Відомості про минуле залишали тогочасні політики. Так, Юлій Цезар написав твір «Записки про Галльську війну».

Проте не менш популярними були професійні історичні дослідження. Першим трактатом, що дійшов до нашого часу, є «Історія Риму від заснування міста» Тіта Лівія. Історик Плутарх був одним із найвідоміших античних письменників, творцем жанру біографії. У «Порівняльних життєписах» він розповів про Александра Македонського, Юлія Цезаря, Демосфена, Цицерона та інших відомих діячів.

Вершиною римської історичної науки вчені вважають праці «Історія» й «Аннали» Публія Корнелія Тацита. У них автор розповів про історію Римської імперії, про варварські племена, яким протистояла держава. Аналізуючи минуле, Тацит бачить політичний ідеал у Римській республіці, коли в суспільстві, на його думку, панували справедливість, добродієність, рівність громадян.

Тіт Лівій на монеті номіналом 2 євро. 2017

Які галузі науки розвивалися у Давньому Римі? Чим відрізнялися дослідження римських науковців та вчених країн Сходу?

Архітектура

В архітектурі римляни об'єднали етрусську і грецьку традиції та додали східні елементи. Для кращої якості будівництва вони застосовували новий матеріал — «римський бетон». Невідомий винахідник здогадався залити дрібні камені розчином вапна й піску. Коли суміш затвердла, утворився досить міцний штучний камінь.

У містах будували театри, аби втілити в життя заклик «Хліба й видовищ!». У них місця для глядачів були розташовані півколом. Для популярних перегонів на колісницях зводили цирку. Римляни першими почали будувати амфітеатри для гладіаторських боїв та боротьби між дикими тваринами.

У Римській імперії архітектура отримала новий поштовх для розвитку. Кожен імператор намагався прикрасити столицю й інші

Глядацька зала античного театру в Аспендосі (нині – Туреччина)

міста величними спорудами — театрами, амфітеатрами, базиліками, форумами або термами. Найбільшими були терми імператора Діоклетіана, у яких одночасно могло розміститися 3200 осіб, й імператора Каракалли, де відпочивало до 1800 осіб. Крім лазень, у термах облаштовували приміщення для спорту та гімнастики, зали для відпочинку, приміщення для виступів ораторів, басейни, бібліотеки, внутрішній двір із невеликим парком.

Серед палаців розкішшю вирізнявся «Золотий будинок» Нерона. У тронній залі стояла золота статуя імператора. Та найбільше гостей вражала стеля: вона складалася з рухливих пластин, які утворювали чудернацькі візерунки, як у калейдоскопі.

Найвідомішим амфітеатром був Колізей, який уміщував 50 тисяч глядачів. На його арені одночасно могли битися 2000 гладіаторів. У підземних приміщеннях Колізею були тренажерні зали, клітки для звірів, шпиталь для поранених.

Терми Каракалли.
Сучасний вигляд

«Золотий будинок» Нерона.
Реконструкція

Колізей.
Сучасний вигляд

Пантеон.
Сучасний вигляд ізсередини

Величним витвором римської архітектури був Пантеон — храм на честь усіх богів. Його звели у II ст. за проєктом архітектора Аполлодора Дамаського. Храм збудовано з бетону (зокрема, й купол) та облицьовано цеглою, що виконує лише декоративну функцію. Усередині будівля оздоблена білим та коричневим мармуром.

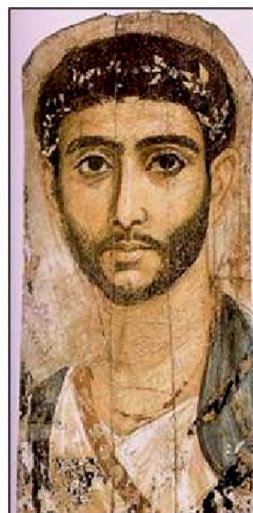
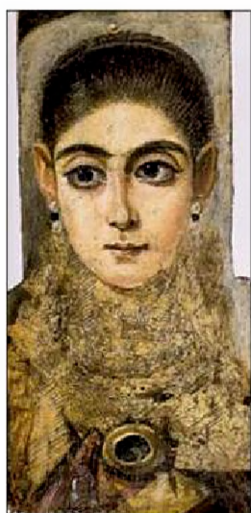

Поміркуйте, чому в Римі було зведено стільки величних будівель. Яке враження вони справляли на гостей і жителів міста? Більшість скульптур, зображення яких ви вже бачили у підручнику і зустрінете у наступних параграфах, збереглася з давніх часів. Як ви вважаєте, що потрібно робити, щоб вони збереглися для прийдешніх поколінь?

Образотворче мистецтво

Художники та скульптори Еллади оспівували красу людини, її гармонійний розвиток. У Римі розвивали нові для того часу напрями, зокрема психологічний скульптурний портрет. Римські скульптори залишили «галерею» історичних персоналій — від Юлія Цезаря, Цицерона, Октавіана до останнього імператора Ромула Августа.

Прикладами римського живопису є переважно фрески, якими прикрашали стіни та стелі замських вілл, хоча в римській літературі є згадки про малюнки на дереві, слонової кістці й інших матеріалах. Декілька зразків римського живопису було знайдено в Помпеях — місті, знищеному внаслідок виверження вулкана Везувій.

Фаюмські портрети
жінки й чоловіка

Живописні портрети часів Римської імперії було знайдено у Фаюмській оазі в Єгипті. Фаюмські портрети – найкращі збережені зразки античного живопису. На них зображено жителів Давнього Єгипту елліністичної й римської доби.

Розгляньте портрети. Поміркуйте, як давнім митцям вдавалося передавати у своїх творах не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини.

Римське право

Пригадайте, що таке Закони XII таблиць.

Юридична система Риму була високорозвиненою, а фахівці в цьому напрямі заснували нову галузь наукових знань – **правознавство**. Важливу роль у становленні правової науки відіграв Гней Флавій – автор першого трактату із права. У часи занепаду Римської республіки, коли закони нерідко скасовували, доповнювали або змінювали, потрібно було повідомляти громадянам про новації. У період правління Юлія Цезаря на центральній площі виставляли спеціальну дошку «Щоденні відомості римського народу», на якій містяни могли прочитати нові закони. Копії цих повідомлень розсилали до усіх римських провінцій.

Поволі римська правова система удосконалювалася. Ринкові відносини і торговий обіг зумовили необхідність захищати приватного власника. Саме римляни вперше проаналізували досвід інших країн, зокрема держав Сходу. Майнові права й інтереси громадян регулювали ґрунтовно розроблені закони. Завдяки цьому римське право стало універсальною правовою системою, норми якої тривалий час застосовували у різних країнах світу.

Римська правова наука увійшла в історію цивілізації як величезна культурна цінність, на основі якої зародилася юридична професія, з якої бере початок і спеціальна правова освіта.

Прочитайте уривок із Законів XII таблиць.

Таблиця VII

11. Продані і передані речі стають власністю покупця лише в тому випадку, якщо він сплатить продавцеві покупну ціну або забезпечить йому будь-яким чином задоволення [його вимоги], наприклад представить поручителя або дасть що-небудь як заставу. Так було постановлено Законами XII таблиць.

Яким чином ця норма захищала приватну власність римлян? Як ви вважаєте, чи є подібні правила в сучасній Україні?

Які сфери культури досягли найвищого розвитку у Давньому Римі?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Римська культура формувалася під впливом культур багатьох народів, насамперед етрусків і греків. Використовуючи іноземні досягнення, римляни в багатьох сферах перевершили своїх учителів, піднявши загальний рівень власного розвитку на неабияку висоту. Досягнення римлян у часи розквіту їхньої держави вплинули на сусідні народи й подальший розвиток країн сучасної Європи.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте стисле повідомлення про відомого римського вченого або митця.
- 2 Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Найбільші досягнення римської культури

Наука	Освіта	Мистецтво

§ 35. Римська імперія за нащадків Октавіана Августа

Правління династії Юліїв-Клавдіїв (14–69 рр. н. е.)

Тіберій

Октавіан Август визначив своїм наступником представника знатного роду Клавдіїв Тіберія — досвідченого полководця, який уславився перемогами у Паннонії й Германії.

Прочитайте характеристику Тіберія з «Анналів» Тацита.

Які риси правителя викриває Тацит?

Ставши на чолі держави, Тіберій продовжував провадити політику Августа. Під час його правління посилилася влада імператора, збільшилася державна казна, удосконалилася система управління у провінціях. Водночас плебеї втратили свої останні політичні права, оскільки при Тіберієві коміцій більше не скликали. Починаючи з 15 р. всі судові процеси зі звинувачення в порушенні закону про образу величі були спрямовані проти представників опозиції (незгодних) сенату, результатом чого стали незліченні заслання, конфіскації майна і страти опозиційних аристократів.

Із часом Тіберій став нелюдимим і підозрливим, що призвело до рішення покинути Рим і виїхати до Кампанії на Кіпрі. Із 21-го до 31 р. країною фактично правив префект преторіанців Сіян. Жертвою його честолюбства серед інших став Друз — син Тіберія.

Відповідно до заповіту Тіберія наступниками стали Гай Калігула і Тіберій Гемелла. Калігула усунув свого суперника і став правителем Риму.

Він прагнув зміцнити свою владу, відтак відновив заборонені Тіберієм гладіаторські бої та інші видовища; роздавав гроші незамож-

ним і влаштовував бенкети для сенаторів; дозволив повернутися вигнанцям і помилував засуджених. Але такі заходи потребували значних коштів, тому Калігула наказав не лише підвищити податки, а й запровадити нові. Він проголосив себе божеством, звів на свою честь храм, у якому римляни поклонялися золотій статуї правителя.

Калігула намагався продовжувати традиційну завойовницьку політику Риму. У 39–40 рр. він розробив плани остаточного підкорення бунтівних народів Галлії, Германії та Британії. І хоча значних успіхів у цьому не досяг, його сім разів проголошували імператором. Невиважена політика, репресії щодо незгодних налаштували проти Калігули багатьох громадян. У 41 р. під час свята на честь Палатинських ігор його вбили заколотники.

Калігула

Чим правління Калігули відрізнялося від курсу його попередника?

Клавдія ніхто ніколи не готував до виконання обов'язків правителя, оскільки він від народження був тяжкохворим. Але спілкування з видатними умами того часу й досвід попередніх правителів, у якому він був чудово обізнаний, зробили з нього доволі мудрого імператора. Він очолив державу випадково, але зумів зосередити владу у своїх руках, виграти кілька воєнних кампаній, істотно розширити кордони Римської імперії і стати другим після Октавіана Августа правителем, якого після смерті канонізували.

Клавдій наказав стратити заколотників, які брали безпосередню участь у вбивстві Калігули. Усі накази попередника імператор скасував.

Клавдій примирився із сенатом, скасував деякі податки, повернув вигнанців, скасував смертну кару за образу величі імператора. Новими законами він передбачив переслідування тих, хто зводив наклепи. Хворі раби, яких господарі кидали напризволяще, ставали вільними. Здійснивши тріумфальний похід на Британію, Клавдій приєднав до імперії шість провінцій.

Поміркуйте, чому римляни позитивно ставилися до нового імператора.

Одна із зал «Золотого будинку» Нерона.
Реконструкція

Спочатку правління Нерона було доволі мудрим. Уряд ужив заходів для наведення суспільного порядку й поповнення скарбниці. Провінції було звільнено від сплати величезних грошових сум, які потрібні були на проведення гладіаторських боїв. У 54 р. Нерон дозволив повернутися до Рима євреям, вигнаним у 49 р. Правитель серйозно зайнявся державними справами, особливо своїми суддівськими обов'язками, виконуючи які, впроваджував корисні процедурні ідеї. Однак поступово під впливом лестоців та необмеженої влади поведінка й правління імператора змінилися.

У ніч з 18 на 19 липня 64 р. у Римі почалася Велика пожежа. Вогонь зруйнував майже дві третини Рима – вигоріло 10 районів із 14, зокрема й імператорський палац. У підпалі міста звинуватили християн. Це стало приводом для початку їх масових катувань і вбивств, так званого першого гоніння.

Імператор Нерон не просто відновив місто, він його перебудував: було змінено планування, розширено вулиці та розпочато будівництво нового палацу – «Золотого будинку».

Урешті-решт безумства імператора (вбивство рідних, примус до самогубства філософа Сенеки, порушення принципів Олімпійських ігор тощо) призвели до спроби змовників вбити його. Нерон 9 червня 68 р. наклав на себе руки. За легендою, останніми його словами були: «Який великий артист гине».

Визначте наслідки правління Нерона для Римської імперії.

Династія Флавіїв (69–96 рр. н. е.)

Перший імператор цієї династії Веспасіан був досвідченим полководцем, учасником вторгнення до Британії. Він керував провінцією Африка, підкорив Юдею. Ставши імператором, Веспасіан вирізнявся тією самою простотою й презирством до зовнішнього блиску, як тоді, коли він був простим громадянином. Веспасіан доклав зусиль, щоб відновити дисципліну в армії,

зберегти мир і покращити управління державою, особливо фінансове. Він не вів війн і намагався упорядкувати управління провінціями.

Веспасіан змушений був збільшити податки. Його сучасники згадували, що оподаткування громадських туалетів викликало велике глузування. У відповідь на дотепи імператор сказав: «Гроші не пахнуть».

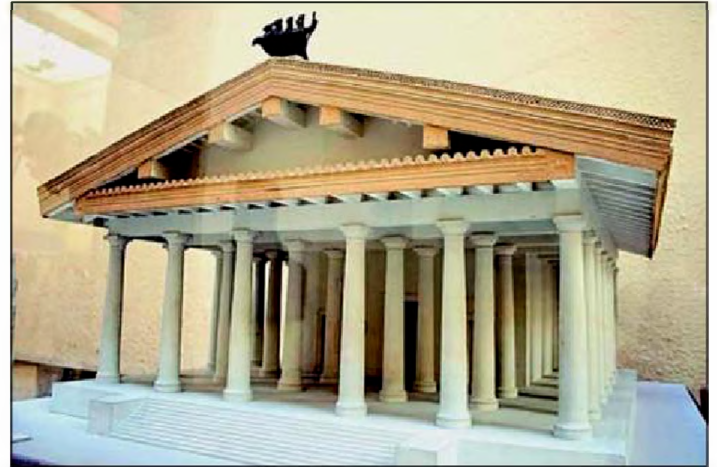
Поміркуйте, чому ці слова Веспасіана стали крилатими.

Ощадливість імператора викликала дорікання у його жадібності, проте він витрачав чималі кошти на громадські споруди: відновив Капітолій (символ держави — храм Юпітера Капітолійського), що згорів під час бою з імператором Вітеллієм, спорудив храм Миру на форумі Миру, який за величиною дорівнював найбільшим античним спорудам. За його правління почалося будівництво величезного амфітеатру, який уміщував 50 тисяч глядачів. Нині він відомий як Колізей і є окрасою Рима.

Підсумуйте, яким було правління Веспасіана.

Після смерті Веспасіана у 79 р. вся влада у країні перейшла до його сина Тіта. Новий правитель був дуже талановитим у мистецтвах. Тіт уславився також як полководець. Щоб завоювати прихильність народу,

Храм Юпітера Капітолійського.
Реконструкція

Руїни форуму Миру

Руїни Колізею ізсередини

він віддав своє майно на відновлення римських будинків та храмів після жахливої триденної пожежі. Саме на його правління випало виверження вулкана Везувій, що знищило міста Помпеї та Геркуланум. Імператор зробив щедрі пожертвування тим, хто вижив. Тоді ж у Римі почалася епідемія чуми.

Тіт правив трохи більше двох років, але встиг зажити слави будівничого. В імперії з'явилися нові дороги. У 80 р. нарешті було завершено будівництво унікальної споруди – амфітеатру Флавіїв, тобто Колізею.

Чому Тіта в народі називали «любов'ю та втіхою роду людського»?

У 81 р. у країні до влади прийшов брат Тіта – Доміціан. Але він загинув у результаті змови, організованої його придворними. Римські історики ставляться до нього негативно, оскільки більшість античних джерел, у яких його згадано, присвячені сенаторам та опозиційним аристократам. Його ж сучасники Пліній Молодший, Тацит і Светоній писали про імператора вже після його смерті, коли Доміціана було проклято. Його звинувачували у непродуманій фінансовій політиці, безпідставних стратах і формуванні атмосфери страху, інтриг і недовіри. Твори придворних поетів Марціала і Стація є вельми улесливими – прославляють досягнення Доміціана і називають його рівним богам.

Поміркуйте, чому історики описували правління Доміціана по-різному.

Династія Антонінів (96–192 рр. н. е.)

Справжню велич Риму забезпечила династія Антонінів. Першим її імператором став найстарший із сенаторів — Марк Кокцей Нерва. Незважаючи на короткий термін правління, він запровадив низку сприятливих реформ: уперше створив аліментацийні фонди, які надавали допомогу бідним; скупив і розподілив землі; увів різноманітні фінансові пільги й розширив будівництво в Римі; істотно наповнив державну казну завдяки тимчасовому скасуванню гладіаторських боїв і значним приватним пожертвуванням.

Імператор Нерва за життя визначив своїм наступником Марка Ульпія Траяна. Римські воїни захоплювалися цим талановитим полководцем.

Колона Траяна

Колона Траяна в Римі присвячена тріумфу імператора після перемоги над даками (фракійськими племенами). Про яку особливість політики Траяна вона свідчить?

Траян розширив територію Римської імперії: приєднав Дакію (нині — Румунія), підкорив Аравію, Вірменію та Дворіччя. Здавалося, його перемогам не буде кінця, але під час придушення повстання в Юдеї імператор помер.

Траян був надзвичайно популярним і серед народу, і у вищих державних колах. До наших днів дійшов історичний переказ про похід Траяна на дакійців. Імператора, коли він щойно вирушив у похід, зупинила жінка і поскаржилася на несправедливе засудження сина. Траян разом із прохачкою зайшов до суду і тільки після того, як справу було вирішено на її користь, продовжив похід.

Якими рисами наділяли Траяна сучасники?

Наступним імператором став усиновлений Траяном Публій Емілій Адріан. Він не мав змоги провадити завойовницьку політику, оскільки потрібно було зміцнювати імператорську владу й укріплювати кордони Римської імперії. Адріан відмовився від завоювань Траяна в Месопотамії, але зберіг приєднані ним Дакію, що стала провінцією Риму, й Аравію. Адріан вів оборонну політику, зокрема побудував укріплення — так звані Адріанів вал, що у Британії. Повернув Парфії землі, захоплені Траяном. У внутрішній політиці уславився розбудовою провінцій, заснуванням державної пошти, підтримкою діячів культури.

Чому Адріан не мав змоги продовжити завоювання Траяна?

Найуспішнішим у боротьбі з повстанцями і варварами був видатний державний діяч і філософ Марк Аврелій. Його правління можна вважати взірцем поміркованої політики: домігся обрання чиновниками достойних громадян, які підтримували його, значні кошти спрямовував на пожертвування. Як у приватному житті, так і в управлінні державою він дотримувався вчення стоїків: за цією філософією цезар мав сумлінно виконувати обов'язки й повністю присвятити себе турботам на благо держави і своїх підданих.

Марку Аврелію вдалося придушити повстання у Вірменії, Дворіччі, Дакії. У 180 р. під час походу проти германських племен він помер від хвороби — імовірно, від чуми або віспи. За іншою версією, був убитий за наказом сина.

Прочитайте уривок з історичної праці Юлія Капітоліна «Життєпис Марка Антоніна Філософа».

Про що свідчить ця характеристика імператора?

Марк Аврелій

Син Марка Аврелія — Коммод Люцій — виявився не гідним свого батька. Він наказав стратити найвидатніших senatorів — друзів Марка Аврелія. За правління Коммода традиції громадського і державного життя поволі руйнувалися. Усупереч уявленням римлян, що тільки вільні люди, тобто громадяни, могли керувати державою, senatorами ставали колишні раби. Усе це викликало ненависть римлян, і внаслідок змови імператора було вбито.

Поміркуйте, які проблеми були найактуальнішими для Риму у II–III ст.?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Період правління Нерви, Траяна, Адріана і Марка Аврелія став «золотою добою» в історії Риму. Столиця імперії розрослася, з'явилися нові величні будівлі. Але то був передостанній подих наймогутнішої держави давнього світу. Наближалися часи кризи.

Домашнє завдання

- 1** Складіть історичний портрет одного з римських імператорів II–III ст.
- 2** Назвіть особливості розвитку Риму, які, на вашу думку, постійно ускладнювали ситуацію в імперії.

§ 36. Кризові явища в Римській імперії

Після періоду розквіту в Римській імперії почалася тривала криза. Органи влади не мали колишніх повноважень, повставали не лише провінції, а й легіони. Частина провінцій проголосила незалежність.

Армія — опора імператорського Риму — втратила дисципліну, а відтак і боєздатність. Через нераціональні витрати спорожніла скарбниця, почалася **інфляція** — знецінення грошей. У результаті цього стрімко занепадала торгівля.

Із припиненням загарбницьких війн Рим перестав отримувати достатню кількість рабів. Тому, щоб невільники працювали старанніше, господарі намагалися їх заохотити: виділяли землю, дозволяли створювати сім'ї, мати власне майно. Таких рабів називали колонами. Але втримати господарство їм було важко. Відтак колони потрапляли у боргове рабство, їх продавали вдруге, але вже із земельною ділянкою та боргами.

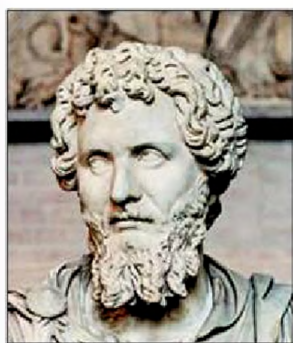

Як ви вважаєте, чи існував спосіб подолати ці кризові явища?

Поміркуйте, чому імператори не могли утримуватися при владі тривалий час.

Римські імператори кінця II — середини III ст.

Септимій Север:

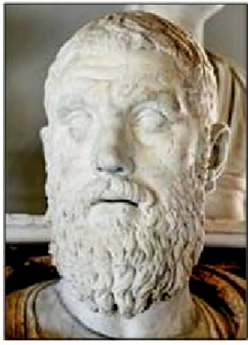
- збільшив податки;
- розбудовував Рим;
- посилив армію;
- розділив провінції на округи;
- розширив територію;
- переслідував християн

Каракалла:

- знищив свого брата — співправителя Гету;
- вирізнявся жорстокістю щодо непокірних;
- дарував права громадян жителям провінцій;
- провів грошову реформу;
- розбудовував дороги

Макрін:

- відновив колишній розмір подвоєного Каракаллою податку за викуп із рабства та спадщину;
- скасував рескрипти попередників імператорів, щоб суд відбувався на підставі законів

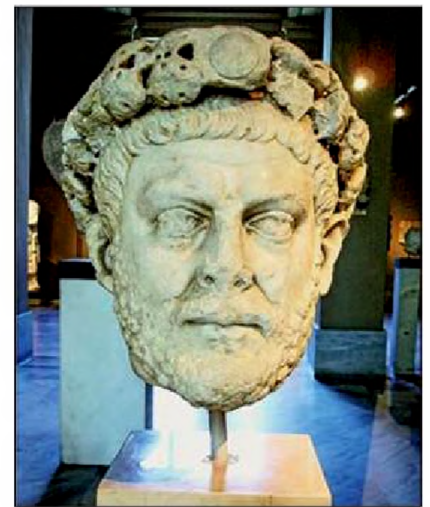

Елагабал:

- уславився неймовірною жорстокістю та марнотратством;
- організовував жертвоприношення на свою честь;
- нехтував державними справами;
- продавав усім охочим звання й посади

Реформи Діоклетіана

У 284 р. римським імператором став командир дворцевих військ Діокл, відомий як Діоклетіан Август, — найкривавіший переслідувач християн. Він зумів тимчасово стримати кризові явища, зміцнив владу імператора як одноосібного правителя. З його приходом у римській історії почався період, який називають **домінат**, що характеризувався перетворенням держави на монархію з необмеженою владою імператора. Домінат Діоклетіана ґрунтувався на звичаях, запозичених зі Сходу. Імператор одноосібно приймав закони імперії, призначав чиновників усіх рівнів та багатьох офіцерів армії й носив титул голови колегії жерців — **понтифіків**.

Діоклетіан

Термін **домінат**, на думку вчених, походить від звичайного для того часу звернення до імператора — *dominus et deus*, що у перекладі з латини означає «пан і бог».

Діоклетіан розділив і розширив цивільну й військову службу імперії, створивши найбільший уряд в історії держави. Він заснував нові адміністративні центри в Нікомедії, Медіоланумі, Антіохії та Трїрі (система **тетрархії** — розподілу влади між чотирма співправителями), які були розташовані ближче до кордонів імперії, на відміну від столиці. На такі значні проєкти потрібні були великі асигнування, тому Діоклетіан упорядкував податки. Стягування коштів стало справедливим, систематизованим та швидким.

Військо відродило колишню могутність, що дало змогу імперії залишитися практично недоторканою ще протягом 150 років.

Реформи Константина

У 306 р. британські легіонери проголосили імператором талановитого і відважного свого командира Константина. Його назвали Великим тому, що він досяг влади не лише зброєю, а й завдяки мирним угодам.

Арку Константина поблизу Колізея у Римі збудовано на честь його перемоги над Максенцієм — також претендентом на трон.

Пригадайте, символом яких подій було зведення подібних арок у Римі.

Константин Великий

Константин увійшов до Рима, і сенатори, повіривши його обіцянкам відродити колишню владу сенату, проголосили його Августом. Імператор запровадив для них окремий державний податок і дбав про збільшення кількості сенаторів-багатіїв із провінцій імперії.

Прочитайте уривок з указу Константина про колонів.

«Той, у кого буде знайдено чужого колона, повинен не тільки повернути його на місце його походження, а й заплатити за нього подушний

податок за той час, що колон у нього перебував. А самих колонів, які надумують утікати, належить закувати у кайдани як таких, що перебувають у рабському становищі, щоб вони були змушені як покарання виконувати обов'язки рабів».

Поміркуйте, чому імператор наказував повертати втікачів власникам і карати колонів за непослух.

Імператор продовжив реформи, розпочаті Діоклетіаном. Так, згідно з ними селяни й ремісники мали постійно проживати на одному місці. Заборона переселятися мала забезпечити не лише виробництво сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів, а й стабільний збір податків до державної скарбниці.

За правління Константина у римській армії збільшилася кількість найманців із племен, що проживали на кордонах імперії. Константин увійшов в історію як перший імператор, за якого варвари ставали навіть римськими консулами.

У 324–330 рр. на місці грецької колонії Візантій на берегах протоки Босфор Константин заснував нову столицю — Константинополь, яку називали другим Римом. Щоб місто вражало величчю й багатством, імператор наказав перевезти сюди з Рима й інших міст найкращі скульптури. Тут побудували не лише храми старим язичницьким богам, а й християнські церкви. Частина римської знаті переїхала з Рима до Константинополя.

Поміркуйте, чому Константина назвали Великим.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Діоклетіан і Константин зуміли стримати кризові явища в імперії. Їхній вплив на державу та її історичний розвиток був значним. Особливо важливими стали реформи Константина. Він підняв велич римської держави і вселив страх у сусідів. Дехто із сучасників вважав, що він, як Ромул, заснував її удруге.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте правління Діоклетіана й Константина: визначте спільні та відмінні риси.
- 2 Поміркуйте, чому ці видатні правителі по-різному ставилися до християн.

§ 37. Виникнення християнства

Одне з найдавніших зображень Ісуса Христа у катакомбах Св. Калліста у Римі. Близько III ст.

Поясніть, що таке християнство.

Економічний розвиток Римської імперії призводив до зубожіння дрібного вільного виробника. Усе частіше селяни й ремісники поповнювали лави жебраків, мігрували до великих міст і жили за рахунок подачок влади. Багато людей було у відчаї, вони втрачали віру у традиційні релігії.

Украй складним було становище у підкорених Римом провінціях, де народ потерпав від сваволі власних правителів та римських чиновників. Саме в одній із провінцій Римської імперії — в Палестині — і зародилася нова релігія — християнство. Це вчення проголошувало віру в єдиного Бога, рівність усіх людей перед Ним, братерство народів. Засновником нової релігії вважають Ісуса Христа.

Які історії про життя Ісуса Христа ви чули або читали? Чому християни називають його Спасителем?

Вірян, істориків та релігієзнавців хвилює питання, чи існував Ісус Христос насправді. Вивчення різних джерел, зокрема Євангелій, які розповідають про його життя, свідчення істориків — його сучасників дали підстави стверджувати, що Ісус Христос — реальна особа. Він

народився, можливо, близько 7–3 р. до н. е. у місті Віфлеєм, на півдні Юдеї. За християнськими віруваннями, Ісус Христос був сином Бога, хоча мав і земних батьків — Йосипа й Марію. Його сприймали як месію, рятівника грішників, посланця Бога на землі. У своїх проповідях Ісус Христос закликав поводитися таким чином, щоб бути достойними Царства Божого (Царства Небесного). Зокрема, пропонував послідовникам відмовитися від земних, матеріальних уподобань. Таке зречення є необхідною умовою духовного очищення. Тому до Царства Небесного можуть потрапити пересічні бідні й багаті люди — усі, хто здатен духовно оновитися.

Популярність серед народу проповідей Ісуса Христа викликала гнів **фарисеїв** — послідовників релігійної течії, що виражали інтереси заможних юдеїв і вирізнялися особливим фанатизмом. Один з учнів Христа — Іуда — видав його фарисеям, які засудили Ісуса на смерть. Вирок підтвердив римський прокуратор Понтій Пілат. Ісуса Христа після численних тортур розіп'яли на хресті. Християни вірять, що після поховання у п'ятницю в неділю опівночі Ісус воскрес. Пізніше Він являвся своїм учням і близьким, зміцнюючи їхню віру.

Чому проповіді Ісуса Христа були неабияк популярними?

Перші християнські громади

Після загибелі і воскресіння Вчителя **апостоли** — найближчі учні Христа — у своїх проповідях роз'яснювали суть Його вчення. Вони сформували основні символи християнської віри — віри у спокутну смерть Ісуса Христа та Його чудесне воскресіння. Апостоли стали авторами перших описів життя Ісуса — Євангелій.

Звістка про жертву Ісуса Христа заради спасіння людей поширилася всією територією Римської імперії. Прихильники нової віри об'єднувалися і створювали християнські громади. Вони разом читали молитви, спілкувалися на релігійні теми, підтримували одне одного. Відомо, що такі громади були спочатку тільки в Єрусалимі, але згодом почали діяти в усіх куточках імперії.

Володарі Риму жорстоко переслідували перших християн через те, що вони заперечували існування давніх богів і відмовлялися вшанувати імператора. Влада звинувачувала їх у змові проти правителя й підпалі Рима у 64 р.

Художник-академіст Г. Семирадський на масштабній картині «Світочі християнства» (інша назва — «Факели Нерона») відтворив реальні події, описані у творах давньоримських істориків Тацита і Светонія. Порівняйте, як художник зобразив язичників і християн.

Генріх Семирадський. Світочі християнства. 1876

Згідно зі свідченнями Тацита за наказом імператора Нерона у ніч з 18 на 19 липня 64 р. у Римі було організовано пожежі. Місто горіло майже тиждень, і значна частина Рима була зруйнована. У підпалі звинуватили християн — їх піддавали тортурам і спалювали після заходу сонця на палях.

За імператора Діоклетіана християн, які відмовлялися зректися віри, карали на смерть. Щоб здійснювати обряди, вони мушили збиратися таємно, зазвичай уночі. У Римі місцями для проведення християнських обрядів стали підземні ходи природного або штучного походження — катакомби.

Незважаючи на переслідування, християнство поширювалося швидко. Наприкінці III — на початку IV ст. воно вже мало велику

кількість прихильників. У цей час зріс рівень організації християнських общин — вони об'єднувалися і створювали нові церковні громади. Общинами керували старійшини (**пресвітери**), служителі (**диякони**) та адміністратори (**єпископи**).

Імператор Константин зважив на авторитет християнської церкви і зрозумів, що вона може сприяти зміцненню імперії. Відтак у 313 р. видав указ (едикт), яким християнство визнали рівноправною релігією серед інших. Влада компенсувала майно, яке за наказом Діоклетіана конфіскували у християн. Так почалося перетворення християнства із переслідуваної релігії на панівну.

Християнські священники підтримали й освятили заснування нової столиці — Константинополя. Історики розповідають, що перед смертю, зібравши єпископів, Константин зізнався, що мріяв прийняти хрещення у водах Йордану, але з волі Божої приймає його в Нікомедії (неподалік Константинополя).

Поміркуйте, чому сцену хрещення Константина Рафаель зобразив саме в апостольському палаці Ватикану.

Один із наступників Константина — Флавій Клавдій Юліан у 361–363 рр. повернув язичництво, за що був названий відступником. Після загибелі Юліана під час війни з персами у 363 р. християни отримали можливість відновити свій вплив на жителів Римської імперії. У 392 р. імператор Феодосій I офіційно заборонив язичницькі вірування, а християнство стало державною релігією. Щоб показати зневажливе ставлення до язичників, було скасовано Олімпійські ігри, зруйновано або перетворено на християнські чудові давні храми. Почалися переслідування язичників.

Рафаель. Хрещення Константина. 1517–1524

Поясніть, чому християнство стало популярним насамперед серед найбідніших жителів Римської імперії.

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Причиною зростання популярності й поширення християнства було не лише те, що воно змогло вдало поєднати всі релігійні ідеї епохи й популяризувало привабливу для багатьох ідею рівності. Успіхам нової релігії сприяла вдала організація і взаємодія християнських громад, а з часом — вигода від взаємної підтримки церкви і держави.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте, як ставилися язичники і християни одне до одного.
- 2 Поміркуйте, які переваги отримував Константин, визнавши християнство державною релігією.

§ 38. Розпад Римської імперії. Велике переселення народів

Активна зовнішня політика спричиняла постійні конфлікти Риму із сусідніми державами. І за часів республіки, і в добу імперії римлянам вдавалося перемагати ворогів чи принаймні досягати вигідних компромісів із ними. Проте на початку нової ери зросла небезпека від нових противників — войовничих варварів, що почали переміщуватися з північного сходу на захід.

Пригадайте, кого і чому греки та римляни називали варварами.

У II ст. до н. е. на північні рубежі Риму посилювався тиск германських племен тевтонів та кимварів. Лише сила армії стримала варварів від масового проникнення на землі імперії. На початку II ст. Гай Марій розбив германців, але це була тільки перша хвиля майбутньої навали.

Поміркуйте, чим римські землі могли привабити варварів.

На початку нової ери Рим межував із територіями, підконтрольними франкам, готам, вандалам, лангобардам, саксам і англам. Ці племена не мали власної держави, але й не перебували на нижчому рівні розвитку.

Пригадайте, якою була суспільна організація за родоплемінного ладу. Накресліть у зошиті таблицю й заповніть у ній пропуски.

Для нападів на прикордонні території римлян варварські племена об'єднувалися в потужні союзи. Знесилена війнами і політичними кризами влада імперії погоджувалася на мирні угоди з ними й виділяла землі для їхніх поселень. Із часом варвари почали отримувати місце у римських легіонах. Варварське походження мали навіть деякі римські полководці.

Прочитайте свідчення Тацита про германців.

Чим відрізнялося ставлення до жінок у германській і римській традиціях?

Велике переселення народів

Велике переселення народів — рух племен і народів Європи у IV–VII ст. у різних напрямках, що розпочався із вторгнення гунів до північної частини Римської імперії.

Розгляньте карту. Поміркуйте, що змусило велику кількість племен і цілих племінних союзів переміщатися на дуже далекі відстані.

Гуни — це народ, полчища якого промандрували десятки тисяч кілометрів від кордонів Давнього Китаю до Римської імперії. Дослідники не мають єдиної версії походження цих племен. Але відомо, що страх перед навалою гунів змушував інші племена залишати рідні землі й шукати захисту на території Римської імперії. Ті, хто наважувався чинити опір, були підкорені гунами і разом з ними просувалися дедалі ближче до кордонів Риму.

У 375 р., рятуючись від гунів, вестготи звернулися із проханням до імператора Валента оселитися на підвладних йому територіях.

Правитель Риму погодився надати їм землі у Фракії (на сході Балканського півострова) та провіант на перший час в обмін на службу в римському війську.

Та римські чиновники не дали германцям достатньої кількості їжі, і голод змусив готів виступити проти римлян. Ті у відповідь спрямували проти повстанців імператорську армію. У 378 р. поблизу Адріанополя відбулася вирішальна битва, переможцями у якій стали вестготи. Тисячі воїнів загинули, залишки римської армії заховалися за стінами Адріанополя. Після невдалих спроб штурмувати місто готи попрямували до Балканського півострова, сподіваючись на допомогу одноплемінників-легіонерів. Але всіх легіонерів-готів було вбито за наказом командувача імператорської армії.

Прочитайте свідчення про нашестя готів військового історика Амміана Марцелліна.

Якою була основна причина агресії готів щодо римлян?

Римляни застосовували щодо варварів політику «поділяй і володарюй». Вони намагалися підкупити вождів племен, пересварити їх між собою, окремим германцям давали земельні наділи в межах імперії. Усе це допомагало Риму певний час стримувати варварів. Після поразки під Адріанополем римляни спинили вестготів й об'єднали державу під владою імператора Феодосія. Але його смерть спричинила загострення кризи — і у 395 р. держава знову розпалася й утворилися Західна Римська імперія зі столицею в Римі та Східна Римська імперія зі столицею у Константинополі. Пізніше Східну Римську імперію почали називати Візантією (від назви міста Візантій).

У 401 р. Західна Римська імперія не мала достатньо сил, щоб протистояти Аларіхові — вождю вестготів, відтак сплачувала йому відкупи аж до 410 р., коли Рим відмовився платити. Вестготи підбурили рабів, і ті вночі відчинили міську браму. Так Аларіх захопив «вічне місто». Вестготи три доби грабували Рим, а потім пішли на римські провінції.

Тим часом інші варварські племена — вандали, свеви й алани — захопили римські провінції, зокрема південь Іспанії, а в 429 р. — африканські землі.

Аттіла. Ілюстрація до «Нюрнберзької хроніки» Гартмана Шеделя. 1440–1514

Вторгнення гунів

Значної шкоди Західній Римській імперії завдали племена гунів. Відомо, що у 377 р. вони отаборилися у провінції Паннонія. Римській імперії знову вдавалося певний час стримувати гунів, сплачуючи їхньому правителю відкуп золотом. Та у 40-х роках V ст. у гунів до влади прийшов Аттіла — хоробрий, хитрий, талановитий полководець, який мріяв про масштабні завоювання. Він прославився грабунками та насиллям, тому пізніше його почали називати «бичем Божим». Війська Аттіли напали спочатку на Східну Римську імперію. У 447 р. гуні підійшли до Константинополя, що змусило імператора заплатити величезний відкуп.

Прочитайте текст.

Через сто років після смерті Аттіли готський історик Йордан так описував вождя варварів: «Повелитель усіх гунів і правитель, єдиний у світі, племен мало не всієї Скіфії, гідний подиву через надзвичайну славу його серед усіх варварів». Поміркуйте, чому Йордан саме такими словами характеризує Аттілу.

Падіння Західної Римської імперії

Західна Римська імперія витримала удар гунів, а у V ст. знову мусила стримувати агресію. Захопивши Сицилію, вандали отримали напрочуд зручний плацдарм для атаки Рима. У 455 р. вони захопили столицю Західної Римської імперії і грабували та плюндрували місто. Тисячі жителів загинули, тисячі потрапили в рабство. Вандали знищили культурну спадщину багатьох народів імперії, зруйнували величні архітектурні пам'ятки, понівечили мистецькі шедеври.

Розгляньте ескіз К. Брюллова «Нашестя Гензеріха на Рим». Яким художник зобразив «вічне місто»?

Поміркуйте, чому варвари не залишилися володарювати в Римі, а вирушили до інших провінцій.

Карл Брюллов. Нашестя Гензеріха на Рим. Ескіз. Близько 1834

Вандали — давнє східногерманське плем'я.

Поміркуйте, як пов'язаний із подіями 455 р. термін «вандалізм».

Землі Рима опинилися під контролем варварських вождів. Імператори стали маріонетками — протягом 455–476 рр. змінилося аж дев'ять таких правителів. Урешті-решт у 476 р. варварський вождь Одоакр позбавив влади юного імператора Ромула й направив посольство до правителя Східної Римської імперії Флавія Зенона із проханням не призначати імператора для Італії, оскільки сам прагнув отримати титул римського патриція. Зенон виконав його прохання, й Одоакр став королем Італії.

Визначте причини пограбування і знищення варварами Рима.

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Тисячолітній Рим поступово занепадав, і наприкінці V ст. Західна Римська імперія зникла з карти світу. На її території з'явилася велика кількість варварських королівств. Історики вважають рік падіння Західної Римської імперії завершенням історії давнього світу. Але розвиток європейської цивілізації тривав – розпочинався новий історичний період, який називають епохою Середньовіччя.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте життя варварів і римлян. Визначте, чи були спільні риси в їхніх побуті, суспільному устрої та культурі. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.
- 2 Складіть історичний портрет Аттіли, Аеція або Гензеріха.

§ 39. Давні слов'яни

Прочитайте уривок із праці римського історика Тацита (II ст.).

Венети (або венеди) – це давні слов'яни.

Який висновок про життя наших давніх предків можна зробити на основі прочитаного?

На думку істориків, процеси Великого переселення народів значно вплинули на життя слов'ян. Прочитайте свідчення готського дослідника Йордана (VI ст.) «Про походження та діяння гетів»:

«Венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавинів».

Чим відрізняються описи давніх слов'ян у Тацита і Йордана? Зверніть увагу, що історики, уривки з чиїх праць ви прочитали, не вживають сучасних нам топонімів. Поміркуйте, як можна дослідити історію слов'ян, щоб підтвердити чи спростувати отриману з давніх джерел інформацію. Складіть у зошиті коротку схему такого дослідження.

Дослідники не мають єдиної теорії щодо походження слов'ян, оскільки слов'янські племена час від часу змінювали місце проживання. На думку більшості сучасних учених, прабатьківщиною слов'ян можна назвати землі від Вісли до Дніпра.

Чому історики висувують так багато припущень про походження слов'ян і територію, яку вони заселяли?

На межі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота. Вони оселилися уздовж річок Вісла й Дністер, а також на Прип'ятському Поліссі, аж до Верхнього Подніпров'я. Тоді ж завершився поділ слов'янської спільноти на дві групи: східну й західну. У V–IX ст. частина слов'ян переселилася на Балканський півострів й утворила південну групу.

Суспільне та господарське життя давніх слов'ян. Їхній духовний світ

Розгляньте художню реконструкцію життя слов'янських племен (мал. 42). Чим, на думку художника, займалися наші давні предки?

Мал. 42

Прочитайте уривок із праці візантійського історика Прокопія Кесарійського.

Масагетами античні автори називали середньоазійські кочові й напівкочові племена.

Що з ваших висновків про заняття слов'ян підтверджують спостереження Прокопія Кесарійського? Яку назву щодо слов'ян він вживає?

Давні слов'яни вели осілий спосіб життя, адже землеробство забезпечувало їх продуктами харчування і давало можливість торгувати збіжжям. Вони сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, боби. Були поширені такі овочеві культури, як ріпа, редька, цибуля, часник, капуста. Крім цього, давні слов'яни вирощували льон і коноплі, з яких потім виготовляли тканину. Також вони розводили коней, велику рогату худобу, свиней, кіз, овець, домашню птицю.

Надзвичайно важливими в житті наших пращурів були рибальство й полювання. А ще бортництво (добування меду диких бджіл), оскільки мед був дуже дорогим товаром.

Давні слов'яни добре володіли різноманітними ремеслами: залізобним, гончарним, деревообробним та іншими.

Селилися вони переважно поблизу річок – на родючих ґрунтах. Їхні поселення були невеликими і часто не мали жодних укріплень. Найпоширенішим типом житла на території сучасної України на початку нашої ери була проста хата, стіни якої робили з лози та глини. Площа такої будівлі сягала 45–50 м².

Поміркуйте, чому побут слов'ян був доволі простим.

Слов'яни були язичниками. Пантеон їхніх богів дуже розрізнений, тобто побутували окремі культи різних богів, не пов'язані між собою. Цим культам служили жерці, яких називали **волхвами**. Їх вважали носіями таємних магічних знань.

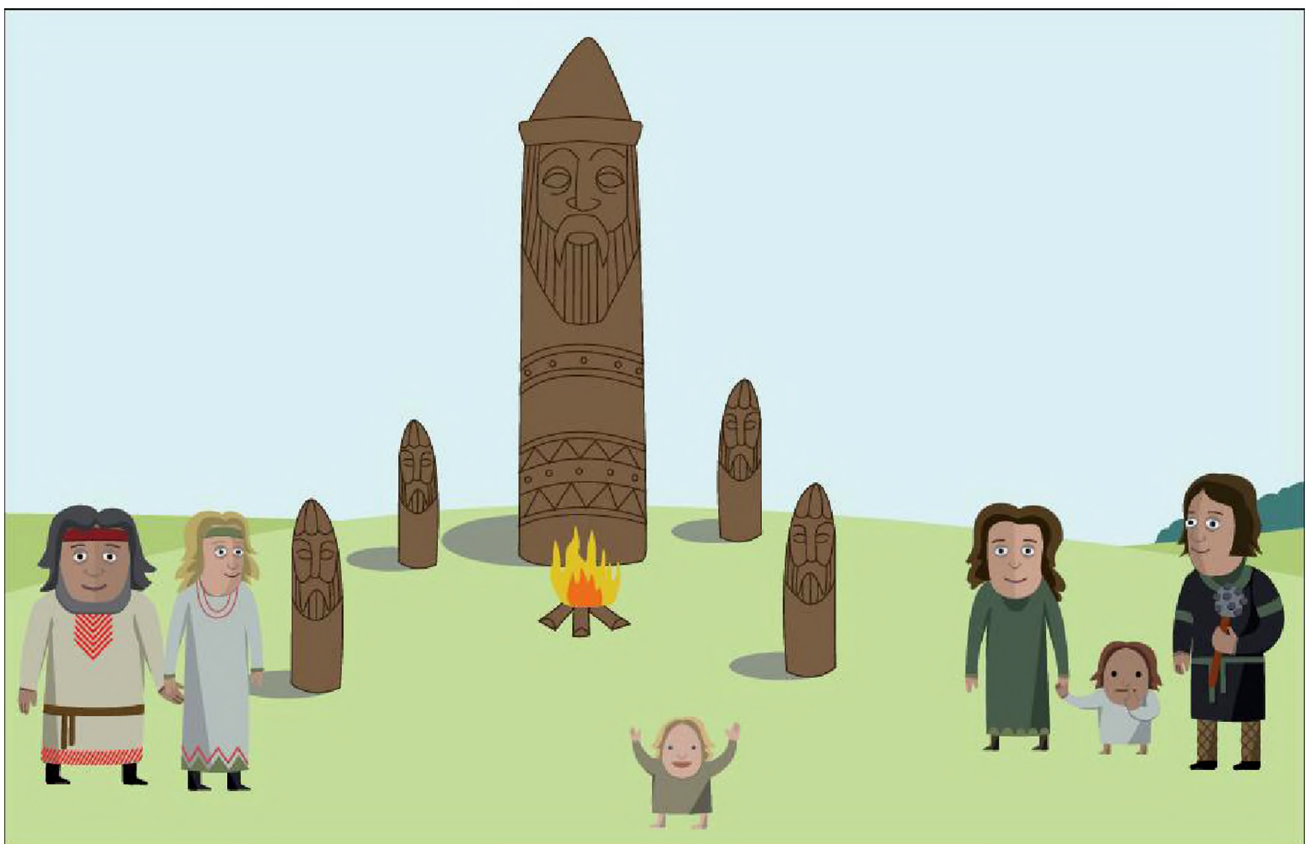
Прочитайте текст. Поміркуйте, що спільного у слов'янському та давньогрецькому пантеонах.

На українських землях від часів індоєвропейців (V–IV тис. до н. е.) традиційно створювали відкриті капища – святилища, на яких на честь бога, якому поклонялися, встановлювали дерев'яних або кам'яних ідолів і облаштовували місце для жертвовного багаття.

Розгляньте художнє зображення капища і визначте його основні характеристики.

Давнє капище

Давні слов'яни влаштовували свої святилища переважно на пагорбах, які не заростали деревами. Археологічні розкопки дали змогу відтворити вигляд таких місць. На верхівці пагорба було саме капище, тобто стояв ідол. Його оточували два земляні вали. Місце між валами називали требищем, оскільки там здійснювали **требу** – приносили жертву.

Виконайте онлайн-вправи.

Підсумки

Згідно з висновками вчених слов'яни розселялися на великій території – від Балтійського моря до Карпат і від Одри до Дніпра. Вони жили родовим ладом, займалися землеробством, скотарством, а також мисливством, рибальством, збиральництвом. Високого рівня досягли їхні майстри у видобуванні й обробленні металу, гончарстві та інших ремеслах. Давні слов'яни були язичниками. Вони вірили у багатьох богів, яким приносили жертви у спеціальних священних місцях – капищах.

Домашнє завдання

- 1 Намалюйте на окремому аркуші портрет-реконструкцію давньо-слов'янського чоловіка або давньослов'янської жінки.
- 2 Порівняйте побут і вірування слов'ян з аналогічними сферами суспільного життя Риму або Еллади.

§ 40. Велике розселення слов'ян

Пригадайте, що таке Велике переселення народів. Визначте основні причини цього процесу.

Учені виділяють кілька етапів формування слов'янських народів: венедський, який називають зарубинецькою археологічною культурою, та антсько-склавинський.

Представники зарубинецької археологічної культури жили по сусідству з войовничими сарматами. Саме їхні напади змушували давніх слов'ян переселятися ближче до Десни, у верхів'я Дніпра та Південного Бугу. Імовірно, саме про ці племена писав давньоримський історик Тацит, називаючи їх венетами. Археологи стверджують, що землі венедів і територія поширення зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) – це одна і та сама місцевість. Кінець венедському етапу розвитку слов'ян поклало Велике переселення народів. Воно охопило практично всю Європу й істотно змінило її політичний, культурний та етнічний склад.

Розгляньте карту. Визначте напрямки розселення слов'янських племен.

Поміркуйте, чому давні слов'яни вибрали саме такі шляхи переселення, які позначено на карті.

Готи і гуни на території України

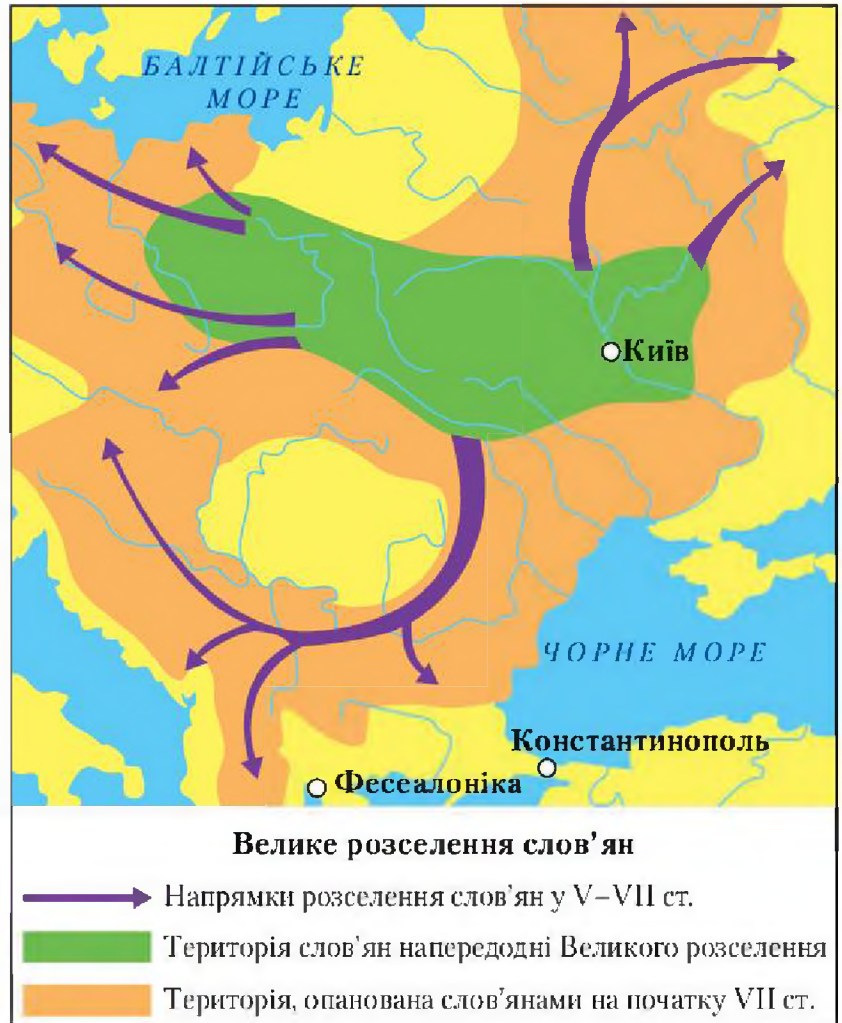
У II ст. з північного заходу до сучасних українських земель мігрували германські племена готів. На шляху до причорноморських степів вони жорстоко ставилися до місцевих жителів, грабували їхні поселення. Рятуючись від готів, венеди тікали до Дністра або Дніпра. Відтак відбулося роз'єднання цієї праслов'янської спільноти. Поступово слов'яни набули нових рис, що залежали від умов їхнього проживання. Таким чином, сформувалися племінні союзи антів Подніпров'я та склавинів Подністров'я й Волині.

У добу панування на Причорномор'ї готів поширилася черняхівська культура (III–IV ст.).

Пригадайте, що таке археологічна культура. Історію яких археологічних культур ви вже вивчали?

У період свого розквіту у III–IV ст. представники черняхівської культури заселяли більшу частину сучасних українських і молдовських земель та суміжні з ними райони Польщі, Румунії та Росії.

Дослідники зазначають, що незалежно від території проживання всі племена черняхівської культури мали спільні риси: вони інтенсивно обмінювалися товарами з античним світом; виробляли схожі предмети з різних металів і кістки; їхні поселення розміщувалися на розлогих схилах річок.

Пригадайте, які наслідки мала навала гунів на Рим.

Гуни, яких боялася більшість володарів тогочасної Європи, наприкінці IV ст. вигнали із Причорномор'я готів, і правитель переможених германців Вінитарій розпочав війну з антами. Він підступно вбив їхнього князя Божа й розправився з його старійшинами. Але у цій війні на боці антів виступили склавини, які допомогли знищити Вінитарія. Уцілілі готи переселилися на Середній Дунай. У період V–VII ст. у межиріччі Дніпра і Дністра утворився слов'янський військово-політичний союз, який називають **Антським союзом**.

Масштабні переселення та конфлікти на землях колишньої Римської імперії змусили слов'ян мігрувати на нові території. Відтак у V–VII ст. відбулося Велике розселення слов'ян. Спочатку анти і склавини перейшли південний берег Дунаю й осіли на Балканах — у візантійських володіннях. Вони започаткували південну гілку слов'ян. Склавіни через деякий час рушили далі, уверх за течією Дунаю, і просунулися до межиріччя Одри та Ельби. Поступово вони об'єдналися із західними слов'янами.

Поміркуйте, яким було ставлення слов'ян до гунської навали.

Авари

У середині VI ст. в українські степи прийшли орди аварів-кочівників. Імператор Візантії дозволив їм оселитися в Паннонії на середньому Дунаї, де вони заснували нову державу — Аварський каганат.

З часом авари почали напади й на візантійські землі. Так само багато сутичок було у них з антами, оскільки володіння останніх були кордоном між землями осілих землеробів та степовими кочовиками.

Із 602 р. антів в історичних джерелах не згадано, а от інформацію про склавинів зустрічаємо у працях багатьох європейських і східних авторів. Відтак цілком закономірно, що етнонім «склавини», трансформувавшись із часом у «слов'яни», дійшов до наших днів.

Згадки про конфлікт аварів та слов'ян є також у вітчизняних історичних джерелах. Приміром, автор «Повісті минулих літ» літописець Нестор повідомляє, що авари підкорили мешканців Волині — дулібів.

Золоті фрагменти поясів аварів.
Музей ім. Я. Дам'янича. Угорщина

Як утворилися різні гілки слов'янських народів?

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Отже, слов'яни за своїм походженням є **автохтонним** (тим, що сформувалося на цій території) населенням українських земель індоевропейського походження. Як окрема етнічна спільнота вони сформувалися на початку нашої ери. У VII–VIII ст. у східних слов'ян активно розгортався процес державотворення, що набув логічного завершення у IX ст. із виникненням Київської держави.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте процеси Великого переселення народів та Великого розселення слов'ян.
- 2 Підготуйте коротке повідомлення про слов'ян — предків українців.

§ 41. Склавини й анти на теренах України. Походження українського народу

Розгляньте карту. Поміркуйте, які фактори змушували слов'ян активно мігрувати.

Більшість сучасних учених, які досліджують питання походження слов'ян, підтримують ідею, що початок формування українського народу, як і інших слов'янських, пов'язаний із розселенням антив та склавинів.

Вітчизняний історик М. Грушевський доводив, що саме анти були предками українського народу. Він підтримував гіпотезу, що назва «анти» була початком формування слова «українці». Лінгвісти припускають: іранське ім'я народу «анти» в перекладі означає «край», «кінець». Але ця теорія не має чіткого наукового підтвердження. Відомо, що анти у ході Великого переселення народів проникли на

Балкани, Верхній Дніпро, Донець та Дон. Згодом зазнали поразки від племен аварів із Центральної Азії. Тривалі аваро-слов'янські війни (568–635 рр.) спричинили розпад антського союзу. Із 602 р. антів в історичних джерелах не згадують.

Поміркуйте, чому процес Великого переселення народів спричинив ослаблення антів.

Зауважимо, що, згадуючи території України VII–IX ст. у своїх творах, більшість європейських та східних авторів вживає назву «склавини». Можливо, саме вона з часом перетворилася на загальну назву «слов'яни».

Сучасні археологи сформувавши власну схему утворення майбутнього українського етносу. У V–VII ст. представники пенківської археологічної культури (анти) та празької (склавини) вирушили в південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу. Склавини не переселялися дуже далеко. З часом, у VIII–X ст., їхні нащадки об'єдналися між Дніпром, Дністром і Західним Бугом у нові етнічні групи. З утвореною склавинами культурою Луки-Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми пращурами українців.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

На думку істориків, на формування українського етносу важливий вплив мали міграційні процеси II–VII ст. Під час Великого переселення народів формувалося чимало народів сучасної Європи. Предки українців також стали учасниками цих складних процесів. Вони – прямі спадкоємці склавинів і частково антів.

Домашнє завдання

- 1** Складіть хронологічну задачу про антів та склавинів. Позначте її розв'язок на лінії часу.
- 2** Поміркуйте, чому вчені не мають єдиної версії походження українців. Свої міркування запишіть у зошит.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЄКТ

До наших днів збереглися визначні пам'ятки архітектури, які стали європейськими символами античності.

Розгляньте світлини (мал. 43, 44). Які античні пам'ятки на них зображено? Які міста зберегли цю античну спадщину?

Мал. 43

Мал. 44

Прочитайте тексти про зображені архітектурні пам'ятки. Визначте, який із них про яку розповідає.

Чи збереглися пам'ятки античності на території сучасної України? Підготуйте коротке повідомлення про такі об'єкти.

Узагальнення і тематичний контроль

1

Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Причини занепаду державності	
у Давній Греції	у Давньому Римі

2

Виконайте тестові завдання.

1. Хто із дослідників відкрив місце розташування легендарного міста Троя?

А Ж. Шампольйон

В Г. Шліман

Б А. Еванс

Г В. Хвойка

2. Пелопоннеська війна — це
  - А конфлікт між греками і персами.
  - Б боротьба між Спартою й Афінами.
  - В протистояння греків та римлян.
  - Г боротьба греків і фінікійців за торгові шляхи.
3. Кому з римських полководців належить вислів «Прийшов, побачив, переміг!»?
  - А Марку Крассу
  - Б Гаю Марію
  - В Юлію Цезарю
  - Г Октавіану Августу
4. Вторгнення яких племен до Східної Європи започаткувало Велике переселення народів?
  - А готів
  - Б гунів
  - В вандалів
  - Г лангобардів
5. Установіть відповідність між іменами історичних персоналій та їхніми характеристиками.

1 Ганнібал	1 перший римський цар
2 Спартак	2 карфагенський полководець, який уславився гучними перемогами над римською армією
3 Сулла	3 римський полководець, який першим установив у Римі свою диктатуру
4 Тіберій Гракх	4 трибун, який боровся за перерозподіл державної землі між бідняками
	5 гладіатор, керівник найбільшого повстання рабів у Римській республіці
6. Які із зазначених імператорів переслідували християн? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 Нерон	5 Марк Аврелій
2 Септимій Север	6 Феодосій
3 Константин	7 Гонорій
4 Діоклетіан	

3

Дайте визначення поняття «імперія». Назвіть особливості Давнього Риму як держави, які дають змогу називати його Римською імперією. Накресліть у зошиті лінію часу й позначте на ній хронологічні межі існування Римської імперії.

РОЗДІЛ 4

Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства

Для цивілізації важливі:

утворення держави

виникнення писемності

відділення ремесла від землеробства

Розмаркування суспільства на класи

патриції

та

плебей

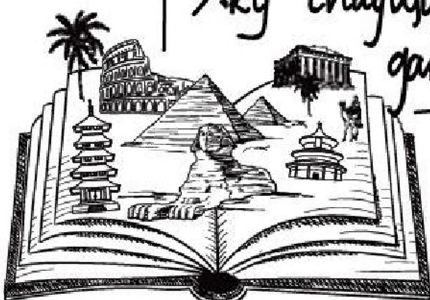
Поява міст

Яка роль релігії у формуванні цивілізації?

Яку спадщину залишили давні цивілізації?

Що таке цивілізаційні взаємодії?

§ 42. Причини зникнення давніх цивілізацій. Їх внесок в історію людства

Пригадайте, що таке цивілізація. Історію розвитку яких цивілізацій ви вже вивчили протягом цього навчального року?

Розгляньте малюнок 45. Із розвитком якої давньої цивілізації він пов'язаний? Що саме на малюнку, на вашу думку, вказує на наявність цивілізації?

Мал. 45

Прочитайте текст.

Поміркуйте, які причини, окрім явищ природи, вплинули на занепад єгипетської цивілізації. Пригадайте, долю якого осередку європейської цивілізації пов'язують із виверженням вулкана.

Харран — одне з найдавніших міст світу (нині — Туреччина). Воно виникло понад 4000 років тому, хоча люди жили на цих землях і раніше. Завдяки своєму розташуванню Харран швидко досяг розквіту, оскільки через нього проходили торгові шляхи до Сирії та Єгипту. Історія Харрана, як і Дворіччя загалом, пов'язана з давніми державами: Ассирією, Вавилоном, Персією, Римською імперією, Візантією, Османською імперією.

Пригадайте назви давніх міст Дворіччя.

Цивілізація Дворіччя переживала і часи кризи, і періоди розквіту. Змінювалися володарі, але потужна місцева культура

Типові будинки Харрана

розвивалася і впливала на життя сусідніх народів. Історики по-різному пояснюють причини занепаду цієї цивілізації. Існує легенда, що ці події передбачив нововавилонський цар Навуходоносор II. Одного разу йому наснилося величезне тіло з головою із чистого золота, грудьми та руками зі срібла, черевом та стегнами з міді, гомілками із заліза, а стопами із глини. Раптом від гори відірвався великий камінь і вдарив по колосу — по його напівзалізних, напівглиняних ногах. Велетенське тіло розвалилося, перетворившись на порошок.

Звідси походить вираз «колос на глиняних ногах» — щось зовні велике, сильне, грандіозне, але насправді слабке ізсередини, легко вразливе, що робить всю міць цього колоса примарною.

Колос — статуя, колона, обеліск величезних розмірів.

Визначте слабкі сторони цивілізації Дворіччя.

У VI ст. до н. е. землі вавилонян захопили перси. Але не ця подія стала кінцем місцевої цивілізації. Для самих вавилонян завоювання їх Кіром Великим здавалося спершу лише черговою зміною правлячої династії. Завдяки колишній величі та славі Вавилону місцеві жителі не відчували неповноцінності перед завойовниками. Перси ставилися до їхніх святинь і культури з повагою. Значну роль відіграла й поміркована позиція самого перського царя Кіра, завдяки якому Вавилон зберіг статус одного з найвеличніших міст тогочасного світу.

Зовсім інші наслідки мало включення земель Дворіччя до імперії Александра Македонського. Прихід еллінів став поворотною точкою в історії месопотамської цивілізації. Місцеві жителі поступалися завойовникам практично в усьому й усвідомлювали це. До занепаду й остаточної загибелі месопотамської цивілізації, на думку дослідників, призвели не так економічні й екологічні чинники (засолювання ґрунтів, зміна річищ Тигру і Євфрату), як соціально-політичні. Окрім політики діадохів, вирішальне значення мали зміни у загальнокультурній ситуації. Греки були байдужими до культурної спадщини підкорених земель. Вони зацікавилися лише вавилонською математикою, астрологією й астрономією. Вавилонян, навпаки, захоплювала елліністична культура. Окрім усього іншого, причетність

до культури завойовників відкривала шлях до соціального успіху. Адже можна було стати елліном, не будучи македонянином або греком від народження, достатньо здобути освіту за еллінським зразком і вести відповідний спосіб життя. Для місцевої культури це означало втрату великої кількості активних і здібних людей, що переходили на чуже культурне поле.

Поміркуйте, чому у зникненні цивілізації Дворіччя занепад її культури відіграв не менш важливу роль, ніж економічні негаразди.

Пригадайте, розвиток якої давньої цивілізації ілюструє голова священної тварини. Який міф про грецького героя пов'язаний із цією цивілізацією та культом бика?

Ритон — жертвна посудина.

Свого найвищого розквіту Мінойська цивілізація досягла у XVII ст. до н. е. Володарі Криту мали потужну сухопутну армію та могутній флот. Критським кораблям тоді не було рівних. Вони контролювали усе Середземномор'я і, можливо, навіть виходили в Атлантичний океан. Критяни зуміли встановити свою владу на багатьох островах Егейського моря, частково підкорили Балканські провінції Греції. Відтак вони утворили Критську морську державу. Правителі Криту були настільки впевнені у власній безпеці, що навіть не зводили навколо своїх палаців укріплень.

У XV ст. до н. е. на острові Фера в Егейському морі почалося могутнє виверження вулкана. У результаті сильного підземного поштовху й удару десятиметрової морської хвилі поселення та палаци на Криті було зруйновано. Землетрус і пожежі перетворили на руїни міста й селища, знищили посіви й сади. До всього цього Крит укрит товстий шар вулканічного попелу, навіяний із Фери. Тому кілька років на острові не можна було займатися землеробством і розводити худобу. Скориставшись розрухою, острів захопили ахейські племена.

Ритон у формі
голови бика.
1700–1400 рр. до н. е.

Визначте основну причину занепаду Мінойської цивілізації. Поміркуйте, чому критяни не змогли впоратися із наслідками стихійного лиха.

Виконайте онлайн-вправу.

Підсумки

Занепад цивілізації не означає зникнення населення на землях, де вона розвивалася. У давні часи змінити хід історії могли кліматичні катастрофи, війни й епідемії. В умовах кризи люди намагалися самотужки забезпечити себе найнеобхіднішим. Побут максимально спрощувався, суспільство поверталось до архаїчніших способів виживання. Але поволі на землях занепадої цивілізації починалося формування спільнот із новою культурою.

Домашнє завдання

1. Визначте основні причини занепаду давніх цивілізацій.
2. Складіть кросворд або ребус на тему «Давні цивілізації».

§ 43. Значення давньої історії України як складової світової історії

Пригадайте, які періоди давньої історії України ви вивчили протягом цього навчального року.

Дослідження найдавнішого періоду історії України має важливе значення не лише для вітчизняної історичної науки, а й для світової загалом. По-перше, завдяки знахідкам свідчень про появу й розселення давньої людини на теренах сучасних українських земель учені більше дізнаються про загальний процес розвитку людства.

Де було знайдено найдавніші стоянки первісних людей у межах сучасної України? Пригадайте, чому вони вибирали саме ці місця.

Вивчення археологічних свідчень про життя й побут людини у найдавніші часи — в епохи палеоліту, мезоліту й неоліту — виокремлює цікаві деталі, які допомагають глибше аналізувати важливі процеси та явища історичного розвитку людства.

Розгляньте схему. Поміркуйте, які особливості мав описаний процес в українських землях.

Важливу роль у давній історії України відіграли кочові народи, які з'явилися на наших землях у часи залізного віку. Войовничі племена кімерійців здійснювали широкомасштабні походи до Малої Азії, де успішно воювали з військами держав Урарту, Ассирії, Лідії. Контакти з цими розвиненішими країнами сприяли державотворчим процесам у кімерійському суспільстві.

Пригадайте, з яких джерел нам відомо про життя кімерійців, скіфів та сарматів.

Про скіфів у тогочасному світі було відомо скрізь. Розголос про їхні навали дійшов аж до Сирії. Навіть єгипетський фараон Псамметіх I був змушений щедро обдарувати нападників, аби вони не грабували його володіння.

Скіфи захопили Мідію й утворили на її території державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар

Кіаксар запросив на банкет скіфських царів і, напоївши їх, перебив, скіфські загони, що залишилися без своїх лідерів, вимушені були відступити до Північного Причорномор'я.

Пектораль

Поміркуйте, чому пектораль (нагрудну прикрасу) скіфського царя, знайдену в кургані Товста Могила, вважають історичною пам'яткою світового значення.

Не менш войовничими за попередників були племена сарматів. За свідченням Тацита і Йосипа Флавія, у I ст. вони нападали на землі римської провінції Мезія, а також на Мідію, Малу Азію, Крим і Закавказзя.

Визначте, які наслідки для українських земель мали войовничі походи іраномовних кочовиків.

Поява і розвиток слов'янських племен мали вплив на формування європейської цивілізації. Західні народи більше контактували з азійсько-африканськими осередками цивілізації та переймали античну культурну спадщину. Слов'янський схід континенту переважно через кочові степові євразійські культури контактував зі Сходом, але основи його культури також пов'язані з надбаннями давніх греків та римлян.

Утворіть логічні пари – об'єднайте ілюстрації з давньої історії світу та історії України. Поясніть свій вибір.

1

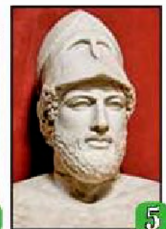
2

3

4

5

А

Б

В

Г

Д

Підсумки

Давня історія — важливий період розвитку людства, надбаннями якого ми користуємося дотепер. Минуле України за найдавніших часів потребує подальшого вивчення. Але, зважаючи на результати сучасних досліджень, ми точно знаємо, що від появи людини на вітчизняних теренах близько мільйона років тому і до Середньовіччя на українських землях відбувалися важливі події, які вплинули на історію всієї європейської цивілізації.

Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте, як давньогрецька і давньоримська культури вплинули на розвиток українських земель у давнину.
- 2 Напишіть есе про вплив давніх цивілізацій на життя людства.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1 Накресліть у зошиті таблицю й заповніть її.

Причини зникнення цивілізації	
Давнього Сходу	Давнього Риму

- 2 Виконайте тестові завдання.
  1. Укажіть найдавнішу цивілізацію, що виникла на території сучасної Європи.

А Етруська	В Ахейська
Б Мінойська	Г Трипільська

2. Які фактори найчастіше призводили до занепаду давніх цивілізацій?
- А світові війни
  - Б повільні темпи розвитку господарства
  - В природні лиха
  - Г напади сусідів
3. Яка світова релігія сформувалася у Давній Індії?
- А християнство
  - Б конфуціанство
  - В іслам
  - Г буддизм
4. Які племена, що проживали на теренах сучасної України, здійснювали напади на провінції Римської імперії?
- А кімерійці
  - Б скіфи
  - В сармати
  - Г таври
5. Установіть відповідність між осередками давніх цивілізацій та їх здобутками.
1	єгипетська	А	удосконалення піктографічної писемності,
2	цивілізація Дворіччя	Б	створення клинопису, укладання перших астрономічних календарів та збірок законів
3	грецька	В	застосування передових технологій у будівництві, зведення якісних доріг, водогону, каналізації, початок використання гідроенергії
4	римська	Г	винайдення паперу, друкарства, пороху, компаса та порцеляни
6. Які із зазначених цивілізацій збереглися донині? (Виберіть три правильні відповіді.)
1	Римська	5	Елліністична
2	Шумерська	6	Православна
3	Ісламська	7	Аккадська
4	Західноєвропейська		

3 Поміркуйте, що означає поняття «історичний досвід». Який досвід має засвоїти людство, вивчаючи долю стародавніх цивілізацій?

ЗМІСТ

Умовні позначення	3	Підсумки	27
ВСТУП	4	Домашнє завдання	27
Підсумки	12	§ 4. Трипільська археологічна культура. Чи все відомо про трипільців?	27
Домашнє завдання	13	Підсумки	30
РОЗДІЛ 1.		Домашнє завдання	30
Первісні спільноти.		Дослідницький проєкт	30
Археологічні культури	14	Узагальнення і тематичний контроль	32
§ 1. Теорії походження людини.		РОЗДІЛ 2.	
Яку інформацію нам надають археологи	15	Стародавні цивілізації Азії та Африки	34
Підсумки	17	§ 5. Цивілізація долини Нілу	35
Домашнє завдання	17	Повсякдення й господарське життя	36
§ 2. Поява первісних людей.		Підсумки	38
Як жили наші найдавніші предки	17	Домашнє завдання	39
Вплив природних умов на життя давніх людей	17	§ 6. Організація суспільства і влади в Давньому Єгипті	39
Первісні люди	19	Єгипетські фараони	40
Суспільна організація, світорозуміння і мораль первісних людей	20	Підсумки	42
Підсумки	23	Домашнє завдання	42
Домашнє завдання	23	§ 7. Міфологія, писемність і мистецтво. Будівництво пірамід	43
§ 3. Основні стоянки і пам'ятки первісних людей на території сучасної України. Яким було життя у найдавніші часи	24		

Писемність.....	44	Підсумки	70
Наукові знання.....	45	Домашнє завдання	70
Будівництво пірамід.....	46	§ 12. Ізраїльсько-Юдейське	
Підсумки	47	царство. Природно-	
Домашнє завдання	48	географічні умови	
§ 8. Цивілізації Дворіччя.		розвитку. Повсякдення	
Природно-географічні		й господарське життя	71
умови розвитку Шумеру		Природно-географічні умови	
та Вавилону. Повсякдення		розвитку	71
і господарське життя.....	48	Ізраїльсько-Юдейське царство....	71
Цивілізації Дворіччя	48	Повсякдення й господарське	
Повсякденнє життя.....	51	життя	74
Підсумки	52	Підсумки	76
Домашнє завдання	52	Домашнє завдання	76
§ 9. Організація суспільства		§ 13. Алфавіт. Єрусалим.	
та влади у містах-державих		Біблія як історичне	
і царствах Дворіччя. Закони		джерело	77
Хаммурапі	53	Єрусалим	78
Міста-держави Дворіччя у IV–		Біблія як історичне джерело	78
III тис. до н. е.	53	Підсумки	79
Міста-держави III тис. до н. е.	54	Домашнє завдання	80
Закони Хаммурапі.....	57	§14. Давня Індія	80
Підсумки	58	Підсумки	83
Домашнє завдання	58	Домашнє завдання	83
§ 10. Міфологія, писемність		§15. Давній Китай	83
і мистецтво.		Підсумки	86
Епос про Гільгамеша	59	Домашнє завдання	86
Писемність.....	61	Дослідницький проєкт.....	87
Освіта	62	Узагальнення і тематичний	
Мистецтво	62	контроль.....	88
Епос про Гільгамеша	63	РОЗДІЛ 3.	
Підсумки	64	Антична цивілізація та її сусіди. .	90
Домашнє завдання	64	§ 16. Умови розвитку античних	
§ 11. Фінікія. Фінікійська		цивілізацій	91
колонізація. Карфаген	65	Періодизація історії Давньої	
Природні умови	65	Греції та Давнього Риму	91
Карфаген	68		

Природно-географічні умови Балканського півострова	92
Мінойська й Ахейська палацові цивілізації	94
Підсумки	98
Домашнє завдання	98

§ 17. Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера. Афіни і Спарта. 99

Спарта	101
Афіни	103
Політичний розвиток Афін	104
Тиранія Пісістрата	105
Підсумки	106
Домашнє завдання	106

§ 18. Перська держава. Персько-грецькі війни ... 107

Похід Ксеркса на Грецію	109
Підсумки	111
Домашнє завдання	111

§ 19. Велика грецька колонізація. Античні грецькі поліси на території України (у Північному Причорномор'ї) .....

Підсумки	114
Домашнє завдання	114

§ 20. Кімерійці та скіфи на території України .....

Підсумки	116
Домашнє завдання	117

§ 21. Утвердження демократії та занепад Афін .....

Афінська демократія	118
Правління Перікла	118
Пелопоннеська війна	119
Підсумки	121

Домашнє завдання	121
------------------------	-----

§ 22. Господарювання і повсякденне життя в Давній Греції. 121

Повсякденне життя	122
Виховання спартанців	125
Підсумки	125
Домашнє завдання	125

§ 23. Грецька релігія та міфологія. Античні Олімпійські ігри. 126

Олімпійські боги	126
Герої давньогрецьких міфів	127
Олімпійські ігри	127
Підсумки	128
Домашнє завдання	128

§ 24. Театр, скульптура, архітектура Давньої Греції .....

Підсумки	131
Домашнє завдання	131

§ 25. Підкорення Греції Філіппом II. 132

Боротьба між грецькими містами-державами	132
Посилення Македонії за часів Філіппа II	133
Підсумки	135
Домашнє завдання	135

§ 26. Александр Македонський 136

Східний похід Александра	136
Завоювання Індії	137
Підсумки	139
Домашнє завдання	139

§ 27. Елліністичні держави. Культура елліністичної доби .....

Розквіт елліністичних держав (III ст. до н. е.)	140	Домашнє завдання	159
Культура і наука доби еллінізму	141	§ 32. Диктатура Цезаря	159
Підсумки	142	Внутрішня ситуація в імперії у I ст. до н. е.	159
Домашнє завдання	143	Диктатура Сулли	160
§ 28. Сармати на території України	143	Повстання Спартака (74–71 рр. до н. е.)	161
Підсумки	145	Перший тріумвірат	162
Домашнє завдання	145	Встановлення диктатури Гая Юлія Цезаря	162
§ 29. Природно-географічні умови Апеннінського півострова. Виникнення міста Рим	146	Підсумки	164
Найдавніше населення Італії.	146	Домашнє завдання	164
Рання Римська держава	148	§ 33. Римська імперія. Октавіан Август.	164
Підсумки	149	Другий тріумвірат і загибель Римської республіки	164
Домашнє завдання	149	Територіальне розширення Римської імперії.	166
§ 30. Римська республіка у V–I ст. до н. е. Соціальний устрій та організація влади	149	Підсумки	167
Господарство у Давньому Римі.	151	Домашнє завдання	167
Боротьба плебеїв і патриціїв	152	§ 34. Давньоримська культура	167
Завоювання Римом Апеннінського півострова	153	Римські боги	167
Підсумки	154	Мистецтво Давнього Риму.	169
Домашнє завдання	154	Освіта	169
§ 31. Військова експансія Риму	155	Наукові знання.	170
Друга Пунічна війна (218–201 рр. до н. е.)	156	Архітектура	171
Війни з елліністичними державами	157	Образотворче мистецтво.	173
Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.)	157	Римське право.	174
Зруйнування Карфагена.	157	Підсумки	175
Облога й загибель Карфагена	158	Домашнє завдання	175
Підсумки	158	§ 35. Римська імперія за нащадків Октавіана Августа	176
		Правління династії Юліїв- Клавдіїв (14–69 рр. н. е.)	176
		Династія Флавіїв (69–96 рр. н. е.)	179

Династія Антонінів (96–192 рр. н. е.)	181
Підсумки	183
Домашнє завдання	183
§ 36. Кризові явища в Римській імперії.	183
Римські імператори кінця II — середини III ст.	184
Реформи Діоклетіана	185
Реформи Константина	186
Підсумки	187
Домашнє завдання	188
§ 37. Виникнення християнства 188	
Перші християнські громади.	189
Підсумки	192
Домашнє завдання	192
§ 38. Розпад Римської імперії. Велике переселення народів	192
Велике переселення народів	193
Вторгнення гунів	196
Падіння Західної Римської імперії	196
Підсумки	198
Домашнє завдання	198
§ 39. Давні слов'яни.	198
Суспільне та господарське життя давніх слов'ян. Їхній духовний світ	199
Підсумки	202
Домашнє завдання	202

§ 40. Велике розселення слов'ян	202
Готи і гуни на території України	203
Авари	204
Підсумки	205
Домашнє завдання	205
§ 41. Склавини й анти на теренах України. Походження українського народу	206
Підсумки	207
Домашнє завдання	207
Дослідницький проект.	208
Узагальнення і тематичний контроль	208
РОЗДІЛ 4.	
Внесок давніх цивілізацій, культур, народів в історію людства	210
§ 42. Причини зникнення давніх цивілізацій. Їх внесок в історію людства.	211
Підсумки	214
Домашнє завдання	214
§ 43. Значення давньої історії України як складової світової історії	214
Підсумки	217
Домашнє завдання	217
Узагальнення і тематичний контроль	217